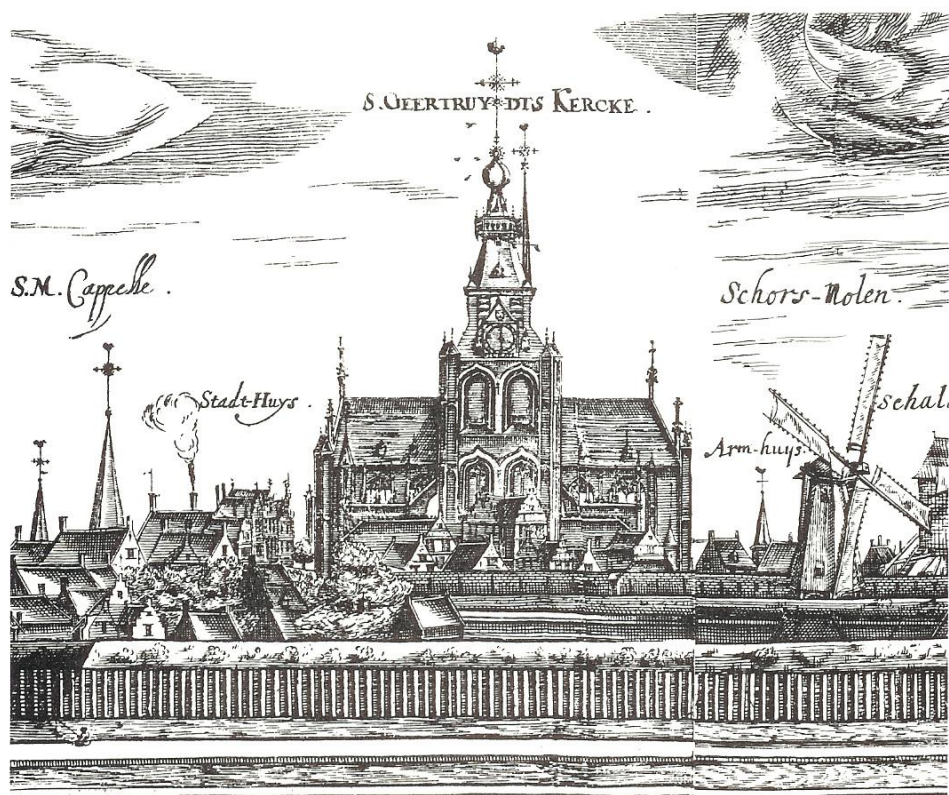

STUDIES 6

uit

Bergen op Zoom

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis

uitgegeven in opdracht van de

Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom

6

Bergen op Zoom 1988

Inhoud

Bodemvondsten uit de Potterstraat te Bergen op Zoom	8
De vondsten	11
Melkteil	14
Bakpan	23
Kamerpot	24
Bloempot	27
Grape	28
Drinkkannetje en drinkbekertje	30
Oorkom	32
Datering	33
Spaans-Moorse majolica	34
Iconografische bronnen	38
Bergen op Zoom in opkomst en eerste bloei	44
Van domeingoed tot vrije stad (tot 1250)	46
Landschap en archeologie	48
Het erfgoed van Sint Gertrudis	55
De opkomst van Bergen op Zoom	72
Van vrije stad tot marktstad 1250-1350	82
De Kerk in stad en land	85
Macht en gezag	95
Grondbezit en moernering	106
Economie en stadsbeeld	115
1350: terugblik en uitzicht	130
Aantekeningen	134

De liefdewerken van de 'Vincentius'	136
De conferentie Heilige Maagd	139
De ondersteuning van minvermogende gezinnen	146
De conferentie temidden van echte armbesturen	160
Inkomsten en uitgaven ten behoeve van armlastige gezinnen	169
Armenschool	175
De samenvoeging van armen- en burgerschool	183
De liefdewerken kritisch bekeken; een conclusie	190
Aantekeningen	193

VOORWOORD

Toen in 1975 met de serie werd gestart lag het in het voornemen iedere twee jaar een bundel uit te brengen. De eerste drie verschenen in 1975, 1977 en 1979 en hadden het karakter van een boek met een diversiteit aan bijdragen.

Door bijzondere omstandigheden vormden de nummers 4 en 5 eerder een overzicht van aspecten van één bepaald onderwerp, namelijk bijdragen uit de geschiedenis van de vestingwerken (Merck toch hoe sterck) door Willem van Ham (1982) en de meidagen van 1940 (Vijf dolle dagen) door Dr. E.G.H. Härtel (1984). Tussendoor verschenen zes monografieën.

Na de bijzonder luxe uitgave van Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd (1987) draagt deze bundel weer het vertrouwde karakter van de eerste drie. Een drietal auteurs werd bereid gevonden een naar wij hopen gevarieerd en leesbaar geheel te bieden.

Bestuur en redactie wensen U, leden van de Geschiedkundige Kring, waardoor de totstandkoming van dit boek mogelijk en zinvol is, veel profijt toe bij het raadplegen van deze bundel. Wij danken de schrijvers voor hun bijdragen.

Uiteraard gaat onze dank, behalve naar de leden, ook uit naar het gemeentebestuur en vooral naar de bijzondere begunstigers die dit werk financieel mogelijk maakten.

Namens bestuur en redactie,

A.G. Bert van der Stoel,

Voorzitter van de Geschiedkundige Kring
van Stad en Land van Bergen op Zoom

GESCHIEDKUNDIGE KRING

VAN STAD EN LAND VAN BERGEN OP ZOOM

Opgericht 15 november 1967

Koninklijk goedgekeurd bij K.B.

van 15 maart 1971, nr. 239

EREVOORZITTER	Dr. E.G.H. Härtel
ERELID	Br. Alberik van Rijckevorsel
VOORZITTER	A.G. van der Stoel
SECRETARIS	Mevr. P.C.M. Schenkenberg-Paulus
PENNINGMEESTER	J.W.A. van Gastel
LEDEN	drs. G.W.M. van Aubel C.A. van Bakkum Dr. E.G.H. Härtel H.J. J. Mulders
Rekeningen	Postrekening 24.05.922 Bankrekening 52.50.45.244 ten name van: Penningmeester Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom

BODEMVONDSTEN UIT DE POTTERSTRAAT TE BERGEN OP ZOOM

door: Gerrit Groeneweg

In de collectie van de Stichting In den Scherminckel bevindt zich een hoeveelheid gebruiksaardewerk en fragmenten daarvan, die men enkele jaren geleden heeft verzameld uit de overblijfselen van een oude beerput achter het toenmalige hotel-caférestaurant De Nieuwe Beurs, Potterstraat 28-30 (Afb. 1)¹). Deze afvalput werd ontdekt bij de verbouwing van de Nieuwe Beurs tot de huidige bioscoop Cinéma Actueel. Door medewerkers van de Stichting In den Scherminckel is het vergaarde materiaal gereinigd, voor zover mogelijk gereconstrueerd en in enkele gevallen ook gerestaureerd.

Tussen het verzamelde materiaal bevinden zich de fragmenten van een Spaanse apothekerspot (Afb. 9g). Deze pot, een zogenaamde albarello, is beschilderd volgens een patroon, dat kenmerkend geacht wordt voor de tweede helft van de vijftiende eeuw. Dat meent men althans te kunnen afleiden uit het feit, dat vergelijkbare albarelli voorkomen op schilderijen, die in die periode zijn vervaardigd. Het overige materiaal uit de afvalput lijkt echter (vroeg) zestiende eeuws te zijn. Dit rechtvaardigt de vragen:

hoe oud is het gebruiksaardewerk uit de afvalput? en kan men inderdaad een betrouwbare datering van gebruiksaardewerk baseren op iconografische bronnen?

¹ Kadastraal bekend gemeente Bergen op Zoom, sectie G, nummer 5495

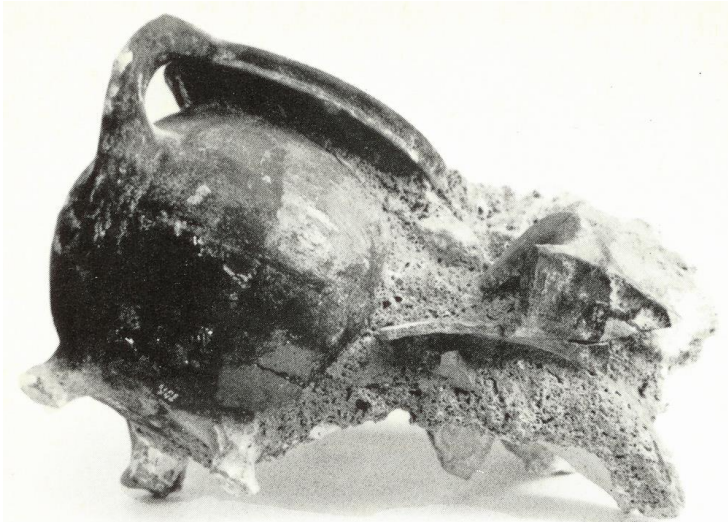
Afb. 1. Situatieschets; het pand Potterstraat 28-30 is gearceerd weergegeven.

Deze studie tracht op beide vragen een antwoord te geven. De antwoorden zelf vormen op hun beurt weer een belangrijke basis voor verder archeologisch onderzoek naar laat- en post-middeleeuws gebruiksaardewerk.

In het kort iets over de vindplaats ²). De oudste vermelding van een woonhuis op deze plaats komt in 1420 voor. In de zestiende eeuw

² Voor zover de schrijver bekend heeft men zich beperkt tot het verzamelen van scherven en potten uit deze afvalput en het bewerken daarvan, zonder dat een archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden naar bijvoorbeeld de structuur van de put, bodemprofielen, relatie met de bebouwing, verloop van stortlagen

heette dat huis "Den Doornboom". Het pand bestond toen uit een woonhuis, een achterhuis, een poort en een erf en het had een achteruitgang naar de Zuidmolenstraat. In 1610 blijkt de naam van dit gebouw te zijn gewijzigd in "De Closbane", maar dan is de periode, waaruit de vondsten dateren, reeds geruime tijd achter de rug ³).

Afb.2. Een grape en het fragment van een tweede exemplaar, tesamen met een stuk baksteen aan elkaar gehecht door een massa kalk, zoals dit bij de oparavina werd anaetroffen.

binnen de put, etc.; hem is daarover althans geen informatie bekend. Er is niet gezeefd, evenmin is gebruik gemaakt van een metaaldetector, zodat kleinere voorwerpen wellicht over het hoofd zijn gezien. Het is niet bekend of deze afvalput ook glaswerk heeft opgeleverd.

³ W. van Ham en C. Vanwesenbeeck, Gids voor Oud Bergen op Zoom (Antwerpen, 1983) 196

De vondsten

Het verzamelde materiaal, waartussen de Spaanse albarello is aangetroffen, bestaat vrijwel geheel uit rood-bruin aardewerk, waarbij vooral de buidelvormige kookpotten (Afb. 3, Afb. 9i-j, Afb. 10 en Afb. 11 f) en de relatief hoge kamerpotten (Afb. 7f-h en Afb. 8) getalsmatig sterk vertegenwoordigd zijn. Een deel van deze gebruiksvoorwerpen zal ongetwijfeld in Bergen op Zoom zelf zijn vervaardigd, doch daarover bestaat nog onvoldoende zekerheid.

Vermeldenswaard is ook de vondst van een tweede product van het Iberisch schiereiland uit de onderzochte afvalput, namelijk de kruik van afbeelding 9h. Ook die kruik is uit roodbakkende klei vervaardigd, maar is niet geglazuurd of versierd. Trouwens niet alleen in de Potterstraat, maar ook onder het stadhuis is in Bergen op Zoom zo'n kruik tevoorschijn gekomen ⁴). Dergelijke kruiken werden gemaakt in het zuiden van Portugal en komen vanaf de late dertiende eeuw in Groot-Brittannië en Nederland voor en later zelfs in Noord-Amerika ⁵). Uit ons land is een veertiende eeuwse exemplaar bekend uit Dordrecht, terwijl zestiende en zeventiende eeuwse kruiken zijn gevonden in Amsterdam, Delft, Hoorn, Leeuwarden, Middelburg en Utrecht ⁶). Bergen op Zoom kan dus aan dit rijtje toegevoegd worden. Van het gebruiksaardewerk was slechts één voorwerp uit witbakkende klei

⁴ G.C. Groeneweg, "Een vroeg-15e eeuwse afvalput onder het stadhuis van Bergen op Zoom", *Brabonts Heem*, XXXIV (1982) 144-161.

⁵ J.H. Hurst en D.S. Neal, "Late Medieval Iberian Pottery imported into the Low Countries" in: *Rotterdam Papers IV* (Rotterdam, 1982) 101 en J.G. Hurst, "Spanish pottery imported into medieval Britain", *Medieval Archaeology*, XXX (1977) 68-105.

⁶ Hurst, "Late Medieval Iberian Pottery", 101.

gemaakt (Afb. 9c): een kommetje, waaraan verder in deze studie wat meer aandacht zal worden geschonken.

Naast aardewerk kwam ook het harder gebakken steengoed (grès) voor, namelijk in de vorm van een drinkbekertje uit Siegburg nabij Bonn (Afb. 9b) en als fragmenten van enkele kannetjes uit de omgeving van Aken (Langerwehe?), waarvan één exemplaar onder nummer Afb. 9e is afgebeeld. Tenslotte kan nog de vondst van een benen knoop (Afb. 11d) en van een knikker (Afb. 11e) worden genoemd.

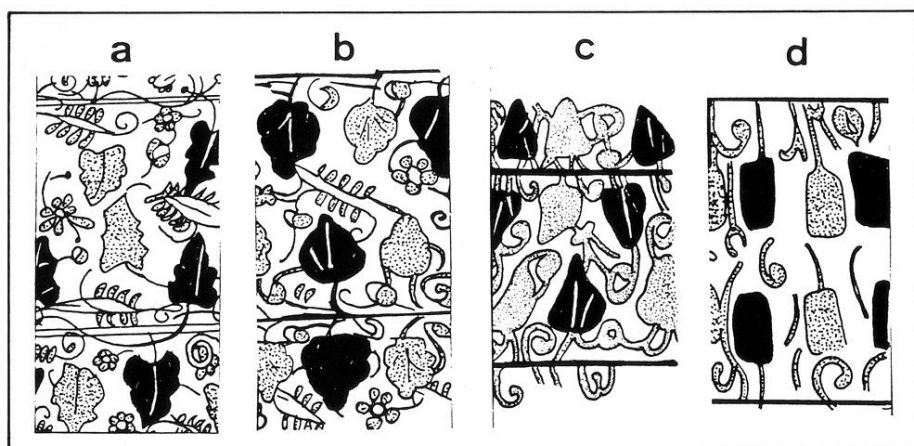

Afb. 3. Een grape (kookpot), waarop duidelijk te zien is, dat het loodglazuur slechts kleine delen van de pot „ bedekt. Deze grape is overigens vrijwel onbeschadigd en werd wellicht zelfs nooit gebruikt.

Veel van het verzamelde aardewerk is slechts spaarzaam geglazuurd. Zo is bij de meeste kook- en kamerpotten alleen maar wat glazuur aanwezig op de binnenkant van de bodem en op delen van de rand en van de schouder (Afb. 3).

Uit de witte verontreiniging die in soms vrij sterke mate op de voorwerpen is gehecht (Afb.2) blijkt, dat men destijds ter voorkoming van stankhinder de inhoud van de afvalput met een laag kalk heeft afgedekt ⁷).

Om tot een indicatie te komen over de ouderdom van de vondsten, wordt hierna eerst wat dieper ingegaan op dié categorieën van gebruiksvoorwerpen, die daartoe bruikbare informatie kunnen verschaffen.

Afb 4 Evolutie van het klimopblad-motief op hispano-moresque majolica

⁷ Een dergelijke maatregel uit hygiënisch oogpunt paste men ook in de vorige eeuw nog toe, zoals bleek bij een negentiende eeuws afvalpuntje onder het pand Rozemarijnstraat 28 te Bergen op Zoom: G.C. Groeneweg, "Bergen op Zooms aardewerk uit de zestiger jaren van de vorige eeuw", De Waterschans, XIII (1983) 17-24.

Melkteil

Afb. 6a-c

De melkteil, bij de pottenbakkers uit Bergen op Zoom vroeger ook wel bekend als de "Zeeuwse teil", is vermoedelijk voor het eerst gemaakt tussen de jaren 1300 en 1400 en is tot ver in de vorige eeuw in gebruik gebleven⁸). Deze ondiepe schalen, waarvan de diameter wel een halve meter kon bedragen, werden vooral in Artesië, in Brabant en in de

*Afb. 5. Rozen-oliekan met klimopblad -
motief en de tekst "OLE. ROSA ...",
afkomstig uit één van de afvalkeldertjes
onder het stadhuis van Bergen op Zoom.*

⁸ C.J. F. Slootmans, L.J. Weijs en C.C.J. van de Watering, *Tussen hete vuren* (2 dln.; Tilburg, 1970) 1, 182.

Gerrit Groeneweg, *Opravingen in Steenberg; verslag van het archeologisch onderzoek naar het voormalige gas/huis van Steenberg (N.-Br)* (Eindhoven, 1982) 37-38 en afb. 9f en 18h.

Groeneweg, *"Bergen op Zooms aardewerk uit de zestiger jaren"*, 17-24.

Belgische en Nederlandse kustprovincies gebruikt bij her afkomen van melk. Men vulde dergelijke schalen met verse melk en plaatste ze op een koele plaats. Na verloop van enkele uren kwam dan de room bovendrijven. Door met de duim de schenklip af te schermen en de dunne melk er voorzichtig onderdoor te laten lopen, kon de room achter gehouden worden ⁹). In de oostelijke provincies van ons land en in Duitsland bereikte men dit resultaat met een hoge pot, die van een buisvormige tuit was voorzien, de roomtest of "Rohrhafen" ¹⁰). Het is vanzelfsprekend, dat dergelijke schalen, vooral de wat kleinere exemplaren, ook voor andere doeleinden zijn gebruikt. Zo zijn bij de voormalige Abdij van Boudelo bij Sint-Niklaas (B.) melkteilen opgegraven met roetaanslag op de onderkant. Wellicht bereidde men daarin boven het vuur voedsel; mogelijk werden dergelijke schalen ook aan tafel gebruikt om daaruit gemeenschappelijk de maaltijd te nuttigen ¹¹).

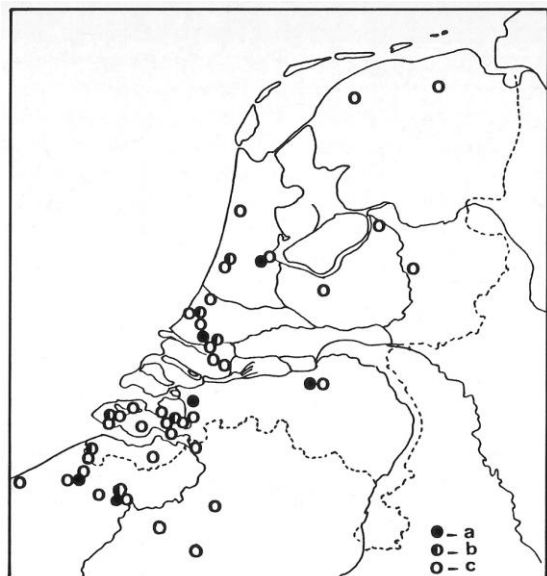
In de omgeving van Kalmthout gebruikte men de melkteil zelfs bij het bakken van brood. Midden op de hardvloer werd de hete as wat opzij geschoven en op de vrijgemaakte plaats legde men het brooddeeg. De melkteil werd omgekeerd over het deeg geplaatst en met de gloeiende kooltjes bedekt, zodat het brood kon bakken ¹²). En in de omgeving

⁹ J. Weyns, "Aantekeningen van een minnaar van gebruiksaardewerk", *Ons Heem*, XIII (1958-1959) 3-4. G. Tieghem en B. Cartier, "Evolution de la tôle à lait du XIVe au XIXe siècle au Manoir de Quiquempois (Villeneuve d'Asq)", *Revue du Nord*, LVIII (1976) 113-136.

¹⁰ O.A. Erich, "Tongefässe in der Milchwirtschaft", *Volkswerk*, (1941) 227-247.

¹¹ De Abdij van Boudeloo; catalogus van de verzameling bodemvondsten van de verdwenen abdij te Klein-Sinaai (Sint-Niklaas, 1982) 124, cat. nr. 217. De diameter van die schaal bedraagt 31 cm.

¹² Johan David, "Bakken in de as", *Ons Heem*, XXV (1971) 70.

Afb. 6. Vindplaatsen van Spaans-Moorse majolica in Nederland en België:

- a. vroege majolica uit Andalusië (Malaga), 13e-14e eeuw;
- b. overgangsfase Andalusië/Valencia, 14e-15e eeuw;
- c. majolica uit Valencia (Manises) etc., vanaf het tweede kwart van de 15e eeuw.

van Lier tenslotte gebruikte men de melkteil bij het bereiden van schoenmakersinkt uit Walnootbolsters ¹³).

Let men met name op het typische randprofiel van de melkteil van de Potterstraat, dan blijkt de verspreiding van die vorm te zijn beperkt tot het gebied, dat globaal binnen de driehoek Lille-Mechelen-Bergen op Zoom is gelegen ¹⁴). De rand geeft niet alleen de nodige stevigheid aan de teilen maar is bovendien zodanig gevormd, dat deze op efficiënte

¹³ E. de Koninck, "Aardewerk in de schoenmakerij", Ons Heem, XIV (1959) 57.

¹⁴ M. Swinnen, De keuken ten tijde van Rembert Dodoens 1517-1585 (Cat. Erf en heem - Midzeelhoef St.-Katalijne Waver 31-3/ 19-5-1985 cat. nr. 47.
M.C. Laleman, D. Lievois en P. Raveschot, "De top van de Zandberg; archeologisch en bouwhistorisch onderzoek", Stadsarcheologie, X (1986) 2-60.
Tiegheem en Cartier, "Evolution de la tèle à lait", 113-136
D. Callehout, Het Hof te Eksel te Moorsel (Archaeologia Belgica 220) (Brussel, 1979) fig. 13.65.
G.C. Groeneweg (ed.), Schatten uit de Schelde; Gebruiks- en siervoorwerpen uit de verdronken plaatsen in de Oosterschelde (Cat. Markiezenhof Gemeente-Museum Bergen op Zoom 14-3/27-4-1987) cat. nrs. 32 t/m 35.

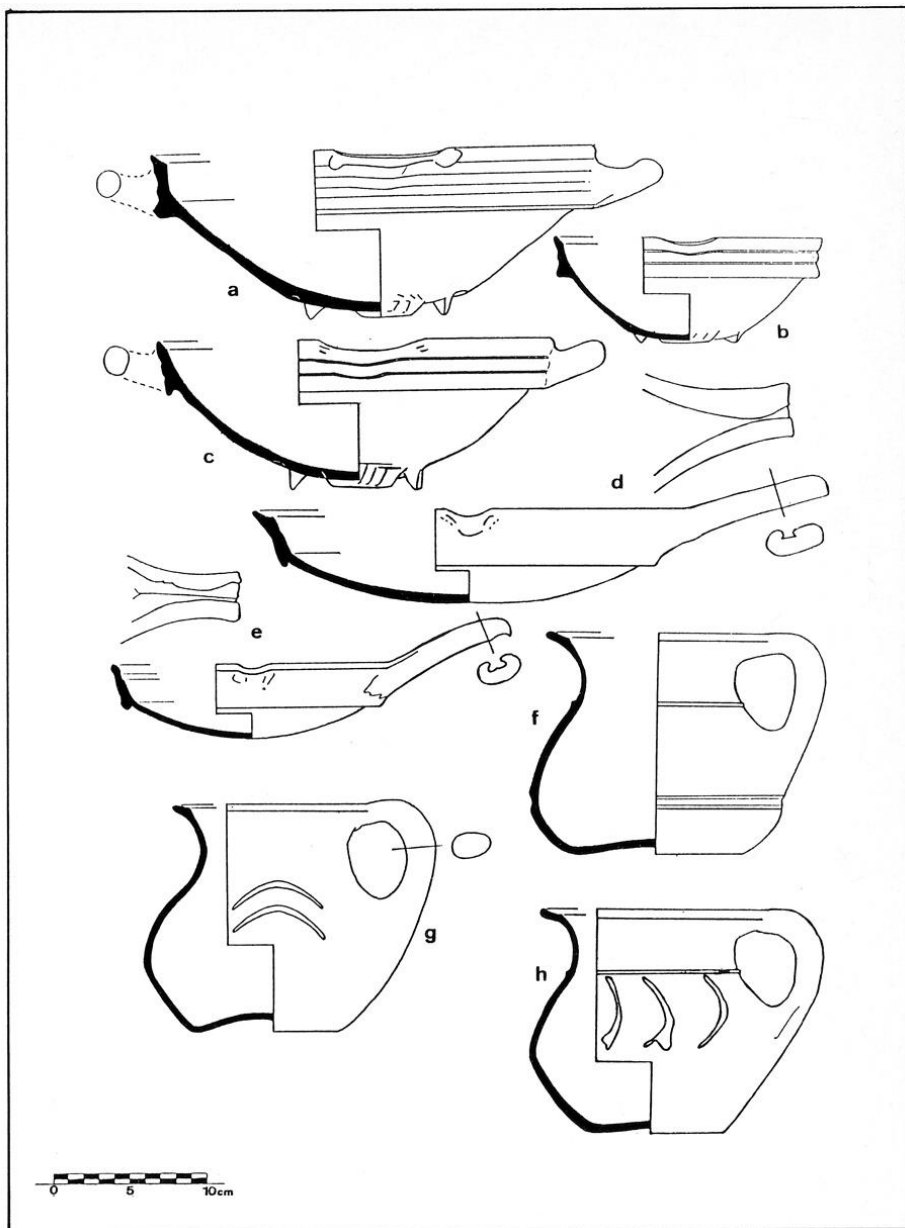
wijze kunnen worden gestapeld bij het bakken en voor het transport. De brede rand maakt het bovendien mogelijk deze aan de buitenzijde met een stuk touw of biezen te beschermen).¹⁵

Buiten de driehoek Lille-Mechelen-Bergen op Zoom komt de melkteil ook wel voor, maar dan is de rand ronder, minder zwaar, niet ondersneden of aan de binnenkant niet afgeschuind. Vooral uit de omgeving van Lille zijn grote hoeveelheden van deze specifieke teilen bekend en ... uit Bergen op Zoom. In tal van Bergse pottenbakkerijen zijn ze vervaardigd, zoals bijvoorbeeld "De Stortepot", "De Drie Klokskens" en "De Croonenburg" in het westelijk stadsdeel en te Oud-Borgvliet aan de andere kant van de stad ¹⁶). Voor wat betreft Bergen op Zoom zijn ze voorts bekend uit pottenbakkersafval van de Lindebaan en van tussen huishoudelijk afval van de Penstraat, de Hofstraat en de Zuidmolenstraat ¹⁷). Helaas levert geen van de genoemde vindplaatsen in of buiten Bergen op Zoom een wat nauwkeuriger datering op voor dergelijke melkteilen. Wel blijkt, dat het type melkteil, dat in de Potterstraat is aangetroffen, eerst omstreeks 1450 is ontstaan en na 1600 niet of nauwelijks meer voorkomt.

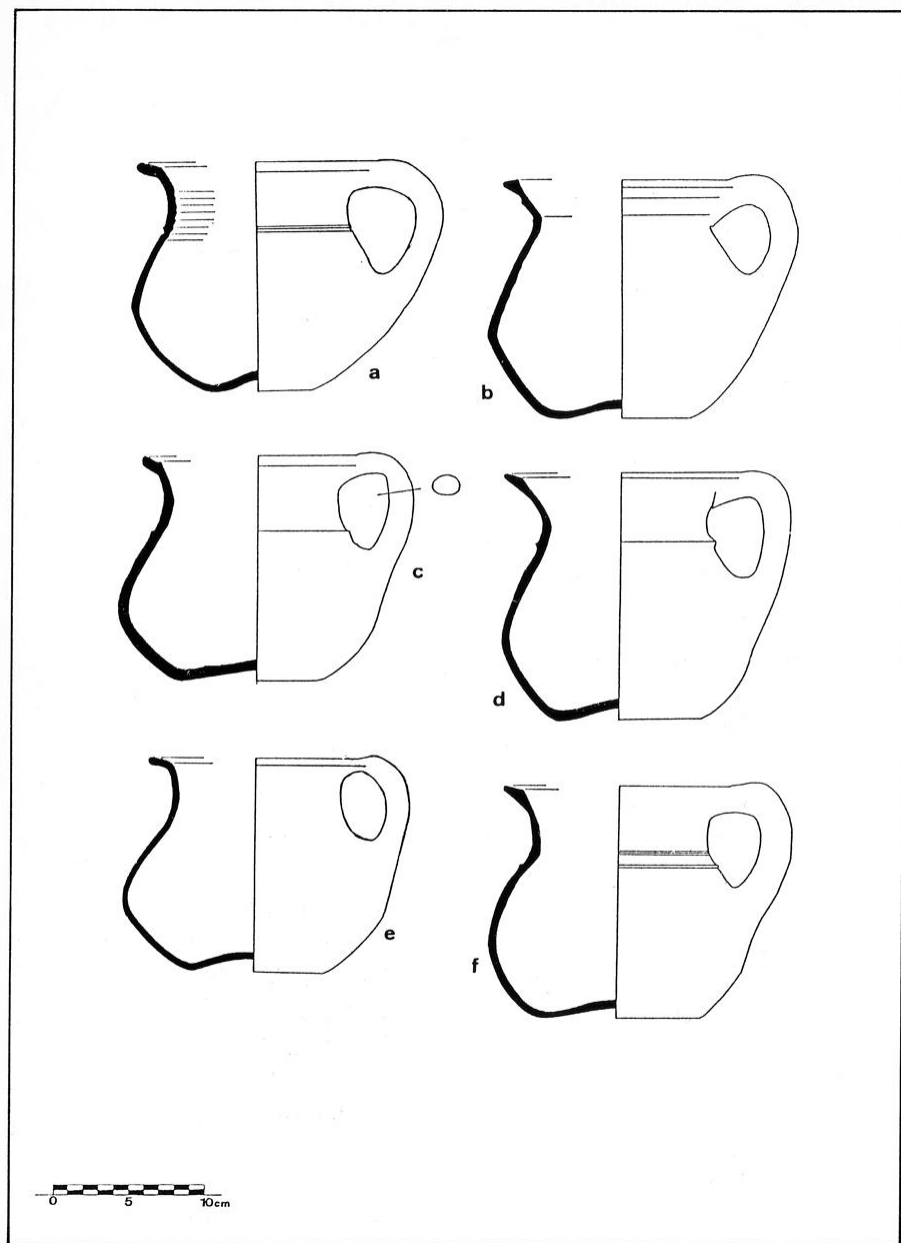
¹⁵ S. Vandenbergh, "Archeologisch onderzoek van een post - middeleeuwse beerput op de binnenkoer van het Hof van Watervliet" in: Het Hof van Watervliet in de Oude Burg te Brugge (Brugge, 1983), 77.

¹⁶ G.C. Groeneweg, "Bergen op Zooms aardewerk; misbaksel van de pottenbakkerij "De Stortepot." uit het laatste kwart van de 15e eeuw", Westerheem, XXXVI (1987) 213-226. Id., "Bergen op Zooms aardewerk rond 1500", Westerheem, XXXIV (1985) 259-268.

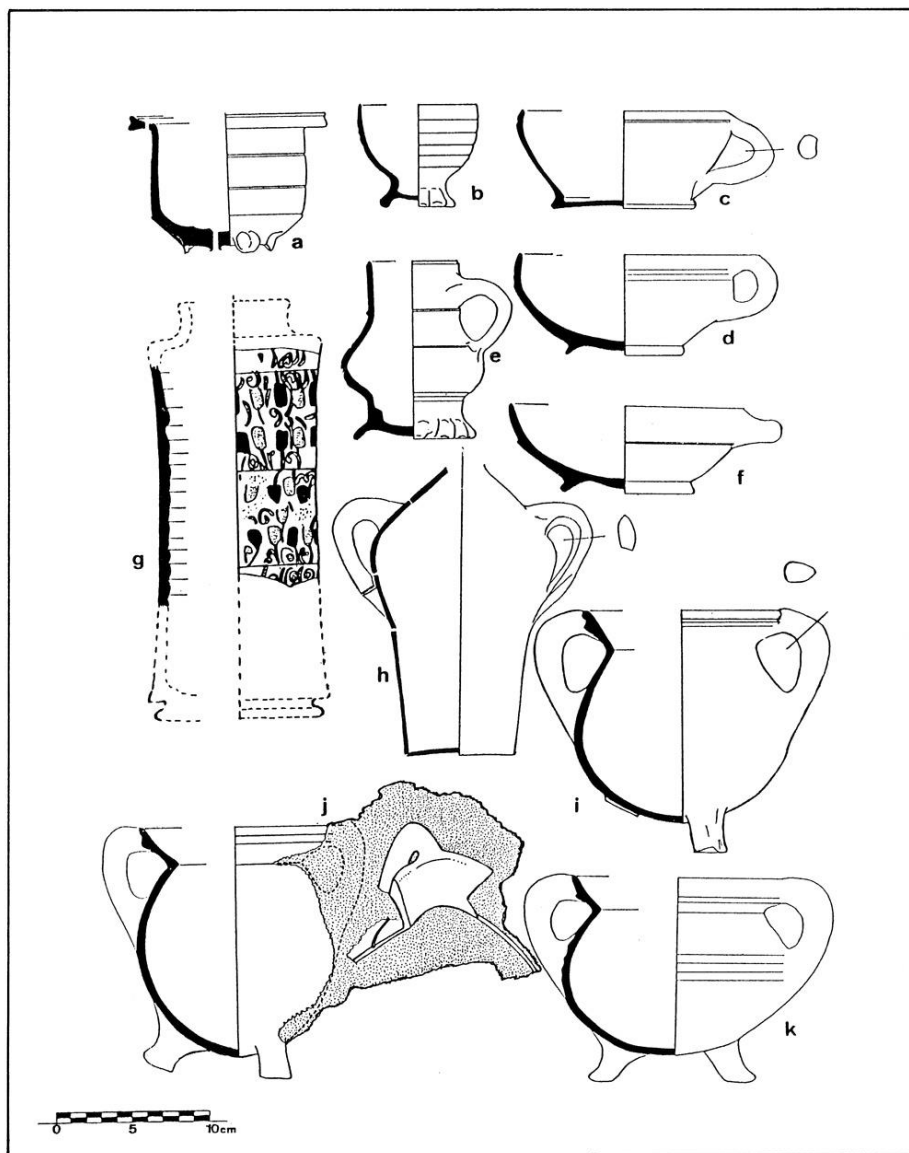
¹⁷ G.C. Groeneweg, "Archeologisch onderzoek langs de Pen(s)straat; gebruiksvoorwerpen van omstreeks 1500", De Waterschans, XVII (1987) 41-48.

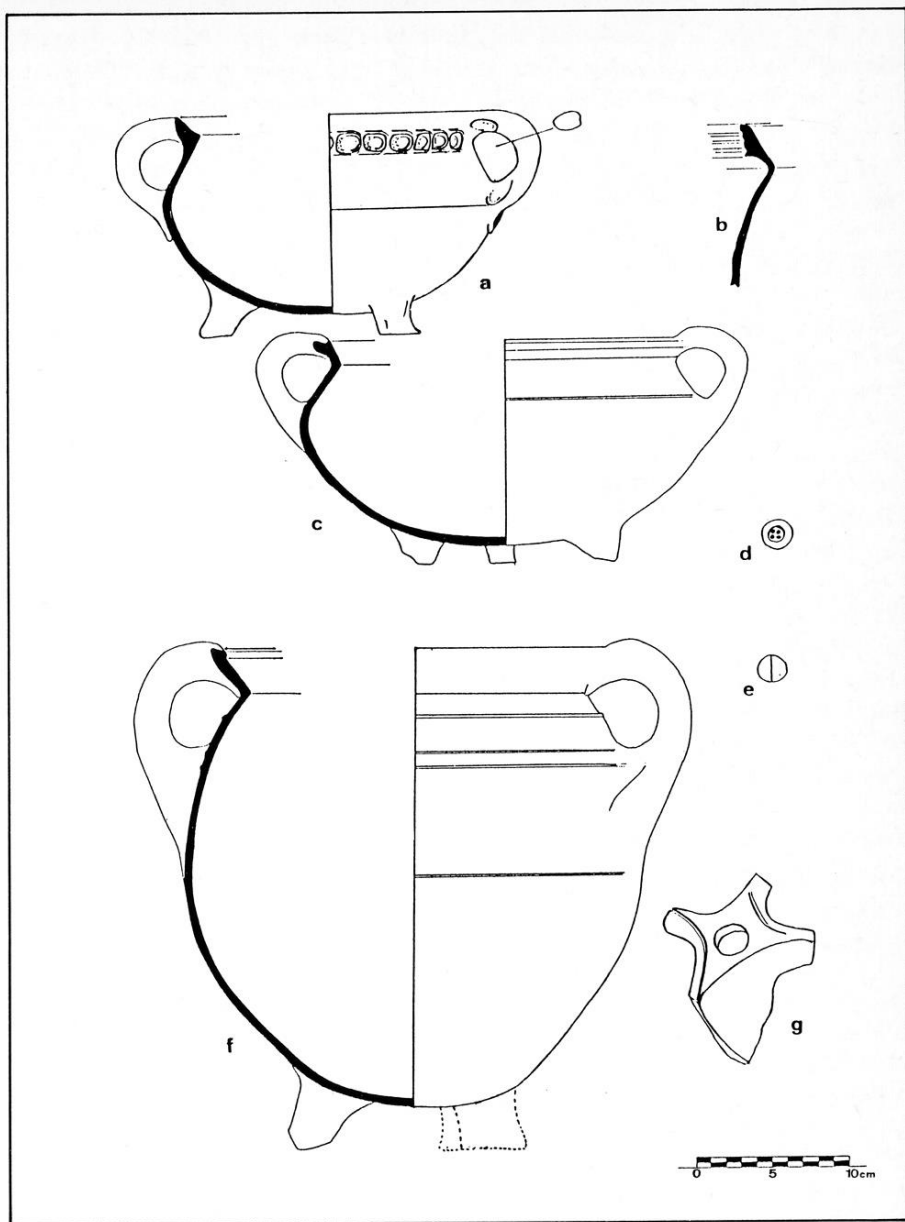
Afb. 7. Rood-bruin loodglazuur aardewerk uit de Potterstraat: melkteil (a en c): kom (b);; bakpan (d-e) en kamerpotten (f, g en h).

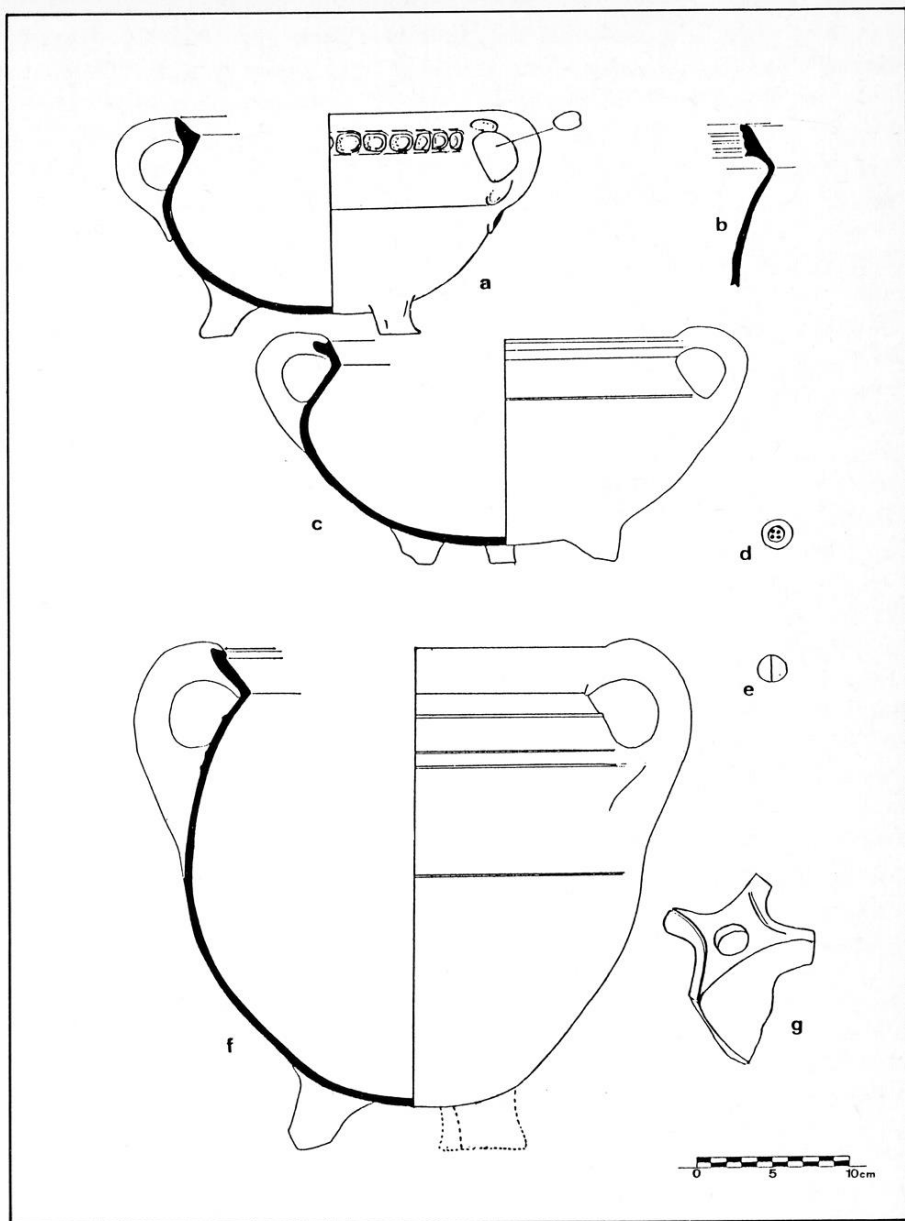
Afb. 8. Kamerpotten uit de Potterstraat, rood-bruin loodglazuur aardewerk.

Afb. 9. Vondsten uit de Potterstraat: bloempot, rood-bruin aardewerk, ongeglazuurd (a); drinkbekertje, steengoed, ongeglazuurd (b); oorkom, wie aardewerk, groen getint loodglazuur (c); idem, rood-bruin aardewerk, loodglazuur (d en f); kruikje, steengoed, zoutglazuur (e); albarello, licht beige tot rose aardewerk, tinglazuur met beschildering in donkerblauw en goudluster (g); kruik, rood aardewerk, ongeglazuurd (h); grape, rood-bruin aardewerk, loodglazuur (i, je en k).

Afb. 10. Grapen uit de Potterstraat, rood-bruin aardewerk, loodglazuur.

Afb. 11. Vondsten uit de Potterstraat: grape, rood-bruin aardewerk, loodglazuur (a, b, c en f); benen knoop (d); knikker, steengoed, zoutglazuur (e) en spitschotel, rood-bruin aardewerk, loodglazuur (g).

De aardewerken koekepan is altijd goed vertegenwoordigd tussen het huishoudelijk afval uit de late middeleeuwen. Zo was de verhouding tussen kookpotten en koekepannen in de veertiende eeuwse afvallagen rondom het voormalige Gasthuis van Steenberg drie op één ¹⁸). De randen van de meeste koekepannen of bakpannen uit de afvalput aan de Potterstraat wijken sterk af van het gangbare profiel. De opstaande zijwand lijkt tot tegen de buitenrand van de bodem te zijn dubbelgevouwen. De heer Oost, stadsarcheoloog van Antwerpen, toonde mij een dergelijke bakpan van omstreeks 1400. Voorts zijn bakpannen met een op die manier versterkte rand bekend uit Spangen in Zuid-Holland (vermoedelijk zestiende eeuw), uit Mechelen (einde vijftiende of begin zestiende eeuw) en uit Bergen op Zoom ¹⁹). In Bergen op Zoom werd dit soort bakpan aangetroffen tussen pottenbakkersafval uit Oud-Borgvliet van omstreeks 1500 en tussen de misbaksels van de potterij "De Drei Klokskens"; terwijl huishoudelijk afval tal van voorbeelden opleverde uit de Lievevrouwestraat (ca. 1500), de Penstraat (ook ca. 1500), de Minderbroederstraat (1525-1575) en de Zuidmolenstraat ²⁰).

¹⁸ G.C. Groeneweg, *Opgravingen in Steenberg*; 31.

¹⁹ J.G.N. Renaud, "Vondsten van Spangen", *Rotterdams Jaarboekje*, VI-I (1953) 118, afb. 4.1.

S. Vandenbergh, "Het oudheidkundig bodemonderzoek in het Mechelse in 1977, 1978 en 1979", *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Kunst, Oudheidkunde en Letteren van Mechelen*, LXXXIII (1979) 254 en fig. 2.24

²⁰ G.C. Groeneweg, "Bloei en verval van de Minderbroederstraat", *De Waterschans*, XVI (1986-1) 5-15, afb. 8d. Id., "Misbaksels van De Stortepot", 213-226. Id., "Archeologisch onderzoek langs de Pen(s)straat", afb. 1.36-38 en 2.39-40.

Gezien de dateringen van vergelijkbare bakpannen op deze vindplaatsen, zal de bakpan met dit typische randprofiel gedurende de gehele vijftiende eeuw in gebruik zijn geweest en komt ze na circa 1550 niet of nauwelijks meer voor.

Kamerpot

Afb. 7f-h en Afb. 9

In de periode waaruit de vondsten van de Potterstraat afkomstig zijn, was een nachtspiegel vermoedelijk geen lang leven beschoren. Men was namelijk nog niet in staat om de gehele binnenkant van dit nuttige gebruiksvoorwerp van een ondoordringbaar laagje glazuur te voorzien. Het spreekt vanzelf, dat door de poreusheid van het materiaal zelfs goede schoonmaakbeurten niet konden voorkomen, dat men reeds binnen korte tijd met een tamelijk onfris riekend voorwerp te maken had, dat men liefst zo snel mogelijk door een nieuw verving. Dit verklaart het voorkomen van relatief grote aantallen vaak onbeschadigde kamerpotten tussen de vijftiende en zestiende eeuws huisvuil.

Een aantal van de kamerpotten die medewerkers van de Stichting In den Scherminckel onder de Nieuwe Beurs aan de Potterstraat verzamelden, was op een eenvoudige wijze versierd met gele gebogen lijntjes op de rood-bruine ondergrond van de pot (afb. 7g-h). Deze decoratiewijze komt in ons land op de meest uiteenlopende soorten laat-middeleeuws serviesgoed voor, maar de frequentie van toepassing daarvan op kamerpotten ligt binnen Bergen op Zoom

G.J.M. Franken e.a., De huizen Draeck en Scherminkel (Bergen op Zoom, 1976) 27-28.

bijzonder hoog ²¹). Hetzelfde verschijnsel doet zich voor in Den Bosch. In de publicatie "Van Bos tot Stad" concludeert de stadsarcheoloog van die plaats, de heer Janssen, dat een dergelijke decoratie op kamerpotten zich lijkt te beperken tot Brabant en Zeeland ²²). Deze versieringswijze komt daarbuiten wel voor, doch behoudens uitzonderingen (bijvoorbeeld Geraardsbergen in Oost-Vlaanderen en Amsterdam) niet op kamerpotten ²³). De "Slibboog-decoratie" op kamerpotten is vooral in de vijftiende eeuw erg geliefd, maar lijkt in de loop van de zestiende eeuw geleidelijk aan weer in onbruik te zijn geraakt ²⁴). Ook tussen de misbaksels van de Bergse potmakers komen we regelmatig fragmenten van dit soort kamerpotten tegen. In de veertiende eeuw is de pispot min of meer gedrongen van vorm, maar in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw is de nachtspiegel meer buidelvormig. De buik is dan weliswaar nog steeds wat gedrongen, maar gaat dan naar boven toe over in een hoge, licht ingesnoerde hals, eindigend in een wijd uiteenlopende mondrand. Dergelijke hoge kamerpotten rusten vrijwel altijd op de rand van de

²¹ G.C. Groeneweg, "Een vroeg 15e-eeuwse afvalput", 144-161.
Idem, "Bloei en verval van de Minderbroederstraat", afb. 8q; Id., "Bergen op Zooms aardewerk rond 1500", afb. 11 b. Id., "Archeologisch onderzoek langs de Pen(s)straat", afb. 2.47.

De collectie van de Stichting In den Scherminckel bevat voorts tal van voorbeelden uit andere afvalputten uit Bergen op Zoom.

²² H.L. Janssen, Van Bos tot stad; opgravingen in 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch. 1983) 210.

²³ S. Vandenbergh, "Studie van het aardewerk, metaal en glas(I)" in: L. Beekmans en R. Laurijns, Studie van een 16e eeuws afvalkuil nabij de Abdijstraat te Geraardsbergen (0. -VI.) (Werkgroep Archeologie Geraardsbergen, 1978) pl. 1. Voor wat betreft de Amsterdamse vondst: J. de Kleyn, Potsierlijk; Versierd volksaardewerk (Arnhem, 1977) 58.

²⁴ Janssen, Van Bos tot Stad, 211.

naar binnen gedeukte bodem. Omstreeks 1600 gaat men de tinnen kamerpotten van een standring voorzien, de pot wordt wat lager en de rand vlakker ²⁵). Dezelfde ontwikkeling valt ook bij de kamerpot van aardewerk waar te nemen ²⁶). In Bergen op Zoom en omgeving verschijnt de aardewerk kamerpot kort voor 1530 in de nieuwe uitvoering: de hoge hals verdwijnt en de afgevlakte mondrand volgt vrijwel direct op de lage schouder ²⁷). De nieuwe kamerpotten staan niet meer op de gedeukte bodem, maar zijn - evenals hun tinnen collega's - van een standring voorzien. In de zestiende eeuwse afvalputten komen beide vormen vaak naast elkaar voor ²⁸). Omdat tussen de kamerpotten van de Potterstraat de jongere vorm volledig ontbreekt, kunnen we aannemen, dat al het daar gevonden materiaal van vóór 1530 dateren ²⁹). Hoewel de buidelvormige kamerpot omstreeks 1530 in onbruik begint te raken, blijft de traditionele versiering met de gebogen sliblijntjes ook na het midden van de zestiende eeuw in zwang ³⁰).

²⁵ Dubbe, "De tinnen kamerpotten en zijn voorgangers in aardewerk", *Antiek*, II (1967/'77) 151- 166.

Id., *Tin en tinnegieters in Nederland* (Lochem, 1978) 2n-278.

²⁶ Janssen, *Van Bos tot Stad*, 188 vgl.

²⁷ G.C. Groeneweg, *Schatten uit de Schelde*, cat nr. 97. Id .. "Bloei en verval van de Minderbroederstraat", afb. 8q.

²⁸ Bij de Hofstraat (niet gepubliceerd) en het stadhuis: Groeneweg, "Een vroeg 15e eeuwse afvalput", 144-162. (Later verschenen in *Brabants Heem* 34 , blz 144-162)

²⁹ Vergelijk ook F.M.E. Snieder, "Aardewerk uit een 15e eeuwse beerput van het Johanniterklooster op het Vredenburg te Utrecht" in: D.P. Hallewas e.a. (eds), *Corpus van middeleeuws aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en België* (CMA) (Amersfoort/Laarne, 1985) nr. 03/006: 15^e-vroeg 16^e eeuw.

³⁰ G.C. Groeneweg, "Bloei en verval van de Minderbroederstraat", 8q.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de kamerpotten van de Potterstraat dateren uit de vijftiende of het eerste kwart van de zestiende eeuw.

Bloempot

Afb. 9a

Bloempotten worden niet vaak aangetroffen tussen het laat- en post-middeleeuws huishoudelijk afval, maar wanneer ze daarin wél voorkomen, blijkt er vrijwel steeds sprake te zijn van materiaal uit de vijftiende of zestiende eeuw. Zo zijn ondermeer bij de opgraving van het voormalige Kartuizer klooster te Delft nogal wat bloempotjes aangetroffen, die met de exemplaren uit de Potterstraat zijn te vergelijken; ze dateren uit de periode 1469-1572 ³¹). Tevens zijn dergelijke bloempotjes gevonden tussen Utrechts pottenbakkersafval (circa 1400) en bij opgravingen in 's-Hertogenbosch (vijftiende eeuw) en Schiedam (zestiende eeuw) ³²).

Bloempotten komen uiteraard ook ná de zestiende eeuw nog voor, doch die hebben als regel een vorm, die geheel verschillend is van die uit de Potterstraat ³³).

³¹ J.G.N. Renaud, "De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormalige karthuizer klooster buiten Delft" in: *De Karthuizers en hun Delftse klooster. Een bundel studiën ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum* (Delft, 1975) 47 vgl.

³² A. Bruijn, "Pottersvuren langs de Vecht; aardewerk rond 1400 uit Utrecht", *Rotterdams Papers III* (Rotterdam, 1979) afb. 35 er. 36a. Janssen, Van Bos tot Stad, afb. 30. C. Hoek, "Schiedam; een historisch-archeologisch stadsonderzoek", *Holland, VII* (1975) afb. 92.

³³ G.C. Groeneweg, V.J. G.C. Vandenbulcke en L.J. Weijs, "Bergen op Zooms aardewerk; de productie van Hendrick Hendricxssen d'Oude gedurende de jaren 1638-1651", *Westerheem*, XXXIV (1985) 11-24.
Janssen, "Later medieval pottery production in the Netherlands" in: Peter Davey

Grape

Afb. 2, Afb. 3 Afb. 9 i-j-k, Afb. 10 en Afb. 11 a-b-c-f

Met de grape wordt een kookpot op drie pootjes of standlobben bedoeld, voorzover die pot althans voorzien is van twee oren. Kookpotten met één oor, de kook kannen (die in veel publicaties eveneens met de benaming "grape" worden aangeduid) komen tussen het materiaal van de Potterstraat niet voor. Ook uit andere vondstcomplexen uit het begin van de zestiende eeuw blijkt, dat de kookkan in Bergen op Zoom in die periode vrijwel geheel ontbreekt. Elders in ons land is soms het omgekeerde het geval, dan mist men juist de grappen.

Speciale aandacht verdient de grape, die in figuur 11a is afgebeeld. Onder de rand van die kookpot heeft de pottenbakker destijds met zijn vingers een schulpvormige versiering aangebracht. Opvallend is voorts het feit, dat de monding van deze grape duidelijk ovaal is, in plaats van rond.

Een dergelijke schulpvormige versiering is bekend van grijze voorraadpotten van omstreeks het jaar 1400, die zijn gevonden in het gebied rondom Antwerpen-Mechelen-Brussel ³⁴). Hoewel dergelijke

en Richard Hodges, *Ceramics and Trade: the production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*. Papers derived from the Proceedings of the Medieval Pottery Research Group's annual conference at Hull, 1980 (Sheffield. 1983) 167.

³⁴ Van nederzetting tot metropool; archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad. Volkskundemuseum 3 december 1982 - 17 april 1983. (Antwerpen, 1983) cat.nr. 195.

S. Vandenberghe. "Middeleeuwse en post-middeleeuwse waterputten te Mechelen (I)", *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Kunst en letteren van Mechelen*. LXXVII (1973) 205-223, fig. 3.

ongeglazuurde voorraadpotten in de loop van de vijftiende eeuw van het toneel verdwijnen, blijft deze decoratie bestaan, zij het, dat het verspreidingsgebied aanmerkelijk lijkt te zijn uitgebreid en dat het dan randen van rood-bruine, geglazuurde potten betreft. In veel gevallen heeft men dan te maken met een stuk randfragment, dat onvoldoende indicatie geeft over de aard van het gebruiksvoorwerp (bijvoorbeeld of kook-, of voorraadpot), terwijl de betreffende scherf bovendien vaak uit een niet nauwkeurig te dateren context afkomstig is ³⁵). Wel kan men als vaststaand aannemen, dat een dergelijke versiering op grapen gewoon wordt vanaf het einde van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw ³⁶). Behalve de vergelijkbare grapen die bij opgravingen aan de Zuidmolenstraat en aan de Noordsingel in Bergen op Zoom zijn aangetroffen, is een vrijwel identiek exemplaar bekend uit Schiedam, daterend van kort voor 1494 ³⁷). Ook in 's-

Callebaut, Hof te Eksel, fig. 9.29. A. Mauhijs, "La céramique médiévale de l'abbaye de Dielegem", *Comté de Jelle*, (1968-1969) 46-65, nr. 13.

³⁵ J.C. Besteman en H.A. Heidinga, *Het klooster Galilea Minor bij Monnickendam; een historisch en archeologisch onderzoek*. *Hollandse Studiën* 8 (Dordrecht, 1975) 64-65: 1532 tot circa 1575.

N. Arts en J. Deebe, *Opgravingen in een 16e eeuwse nederzetting te Leenderstrijp* (Ook verschenen in het tijdschrift *Heemkroniek van de heemkundekring De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten*, XXI) (Geldrop, 1982): vijftiende/zestiende eeuw.

J.G.N. Renaud, "Aardewerkvondsten van het klooster Mariëndael", *Berichten van de Rijksdienst voor oudheidkundig Bodemonderzoek*, IX (1959) 199-224, afb. 8.3: vijftiende/zestiende eeuw. Renaud, *Karthuizers*, afb. 17: 1469-1572

³⁶ Janssen, "Later medieval pottery production", 159. Id., *Van Bos tot Stad*, 209.

³⁷ Hoek, "Schiedam", 543 en afb. 70.

Zie in dit verband ook: Janssen, "Later medieval pottery production", 181, voetnoot 136. De exemplaren van dit type grape, die in de Zuidmolenstraat en de Potterstraat werden aangetroffen, waren zoals dat bij grapen gebruikelijk is,

Hertogenbosch is zo'n grape gevonden. Naar aanleiding van die vondst merkt stadsarcheoloog Janssen op, dat zowel de versieringswijze als de ovale mondomgeving bij grappen voorkomt gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw ³⁸).

Drinkkannetje en drinkbekertje

Afb. 9e Afb. 9b

Nadat het westelijk stadsdeel van Bergen op Zoom binnen de stadsomwalling was opgenomen, verloren de Lievevrouwepoort en de daarbij behorende gracht hun defensieve functie. Die gracht, die globaal heeft gelegen, waar nu de Westersingel loopt, kon worden gedempt. Sommigen maakten van die gelegenheid gebruik om hun erf uit te breiden of om er hun afval te dumpen. Eén van hen was Jan Peterss, "kanneman" van beroep. Op 23 april 1518 kocht hij een stuk grond nabij de Lievevrouwepoort langs de vroegere gracht. Jan Peterss handelde niet in het potgoed dat de Bergse potrnakers produceerden, maar in steengoed: kannen en kruiken uit het Rijnland. Ooit stond ter plaatse het huis De Drie Kaukens, maar dat was vermoedelijk omstreeks het eind van de veertiende eeuw afgebrand en gesloopt. Het aangekochte stuk grond wordt ook gebruikt door ene Cornelis, eveneens kanneman van professie. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw is er sprake van een derde "kanneman", Pieter

elk van een drietal pootjes voorzien. De exemplaren van de Noordsingel en uit Schiedam hadden merkwaardiger genoeg vier(!) pootjes. Wellicht houdt dit verband met het specifieke doeleinde, waarvoor de ovale kookpot bestemd was.

³⁸ Janssen, "Later medieval pottery production", 181, voetnoot 136.

Hendricxss, die het huis Kannenhoek of Kannemanshoek liet bouwen. In 1576 stierf de laatste kanneman ³⁹⁾.

Een deel van de handelsvoorraad van de kannemannen, ruim 100 stuks, is in het begin van de zeventiger jaren teruggevonden bij de aanleg van de Westersingel. Een groot deel daarvan bevindt zich thans in het gemeentemuseum Het Markiezenhof.

Nader onderzoek heeft aan het licht gebracht, dat al dit materiaal afkomstig is uit de periode 1518 tot circa 1545. Onder die vondsten bevonden zich zo'n veertig kannetjes, die overeenkomen met één van de vondsten uit de Potterstraat (afb. 9e) ⁴⁰⁾. Tussen het materiaal van de kannemannen bevond zich ook een steengoed drinkbekertje, afkomstig uit Siegburg in Duitsland. Een vrijwel identiek exemplaar kwam ook aan de Potterstraat te voorschijn (afb. 9b). Algemeen wordt aangenomen, dat dergelijke bekertjes uit de vijftiende eeuw dateren. Uit het materiaal van de kannemannen, maar ook uit de resultaten van opgravingen elders in Bergen op Zoom blijkt, dat deze drinkbekertjes nog tot het midden van de zestiende eeuw volop in gebruik zijn geweest ⁴¹⁾.

³⁹⁾ W.A. van Ham, L.J. Weijs en J.L.C. Weyts, "De Lievevrouwepoort te Bergen op Zoom", Bulletin van de Koninklijke Nederlandse oudheidkundige bond, LXXIII (1974) 19-33.

⁴⁰⁾ Vera Vandenbulcke en Gerrit Groeneweg, "Wasters of Jan-Peterss and Cornelis-de-Kanneman; Two merchants of Rhenish pottery at Bergen-op-Zoom (NL) during the 2nd quarter of the 16th century" (tekst van een lezing gehouden te Koblenz op 3 mei 1987, publicatie in de internationale reeks B.A.R. in de loop van 1988.

⁴¹⁾ Vandenbulcke en Groeneweg, "Wasters of the Kanneman". groeneweg, "Een vroeg 15^e eeuwse afvalput", afb. 7c. Id., "Bloei en verval van de Minderbroederstraat", afb. 8g.

Oorkom

Afb. 9c-d-f

Het laatste voorwerp, dat ten toneel kan worden gevoerd om de inhoud van de afvalput te helpen dateren, is een oorkommetje uit de omgeving van Keulen (Afb. 9c). In tegenstelling tot het andere gebruiksaardewerk uit de afvalput is dit kommetje vervaardigd uit witbakkende klei. De binnenzijde ervan werd met een groen getint loodglazuur bedekt. Dergelijke waar dateert uit de periode 1500-1575⁴²).

⁴² Janssen, Van Bos tot Stad, 216.

Datering

De conclusies over de ouderdom van elk van de hiervoor behandelde categorieën gebruiksaardewerk kunnen als volgt worden samengevat:

- melkteil: 1450 - 1600;
- bakpan: circa 1400 - 1550;
- kamerpot: circa 1400 - 1525;
- bloempot: 1400 - 1600;
- grape: 1500 - 1550;
- kannetje en drinkbekertje: circa 1518 - 1545;
- oorkom: 1500 - 1675.

Uit deze samenvatting kan men constateren, dat het bestudeerde materiaal van de Potters/raat dateert uit de periode tussen het einde van de vijftiende en het tweede kwart van de zestiende eeuw, wellicht zelfs begrensd door de jaren 1500 - 1525.

Deze conclusie is relevant, omdat dit gegeven weer een belangrijk houvast biedt voor dateringen van andere vondstcomplexen.

Bovendien omdat men zich zodoende een beeld kan vormen over de aard en de vormenschat van het gebruiksaardewerk in Bergen op Zoom uit die periode. Op hun beurt kunnen deze resultaten (mede) als uitgangspunt dienen bij een verdergaande studie, zowel van stijlenmerken en techniek van de Bergen op Zoomse pottenbakkers, als van de handel en import van ceramische gebruiksvoorwerpen.

Daarnaast geeft deze conclusie aanleiding om een aantal internationaal aanvaarde dateringen van een bepaald type beschilderd aardewerk uit Spanje eens kritisch te bezien. Het is vooral dit aspect, dat de studie van het materiaal uit de Potterstraat zo waardevol maakt.

Spaans-Moorse majolica

Bij de bestudering van de vondsten uit de Potterstraat ging de aandacht dan ook speciaal uit naar de fragmenten van een majolica apothekerspot (zalfpot of albarello) van Spaans-Moorse origine, beschilderd met het zogenaamde klimopblad-motief (Afb. 9g). Zowel de majolica als het daaruit geëvolueerde Delfts aardewerk (faience) kenmerken zich door het feit, dat deze soort ceramiek geheel of gedeeltelijk bedekt is met een ondoorschijnend wit laagje tinglazuur, dat een uitstekende ondergrond vormt voor het aanbrengen van polychrome beschilderingen. Het vervaardigen van majolica is van oorsprong een techniek uit de Islamitische wereld. De toepassing van tinglazuur bij het versieren van aardewerk kwam in de negende eeuw in Mesopotamië tot ontwikkeling en breidde zich van daar uit over het toenmalige Islamitische gebied, waartoe ook Spanje behoorde. De vroegste majolica die in Spanje gevonden is, dateert uit de jaren 912 - 961 en is vermoedelijk nog in Mesopotamië vervaardigd. Eerst vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw bestaan er voldoende bewijzen voor toepassing van deze decoratietechniek in Spanje ⁴³). In eerste instantie groeide de Zuid Spaanse stad Málaga in de dertiende en veertiende eeuw uit tot het belangrijkste productiecentrum; van daaruit werd reeds in 1289 en 1308 met goudkleurige verf beschilderde majolica uitgevoerd naar Engeland ⁴⁴).

⁴³ A. Wilson-Frothingham, *Lustreware of Spain* (New York, 1951). Zie ook: A. Caiger-Smith, *Tin-glaze pottery in Europe and the Islamic world: the tradition of 1000 years in maiolica, faience and delftware* (Londen, 1973).

⁴⁴ Wilson-Frothingham, *Lustreware of Spain*, 15.
Bij de opgraving van het voormalige gasthuis van Steenberg in 1978 werd een schotel van dit vroege materiaal aangetroffen: g.c. Groeneweg, *Opgravingen in Steenberg*, 44-46.
O.C. Dunning, "A group of English and imported medieval pottery from Lesne

Omstreeks het midden van de veertiende eeuw werden de moslim-pottenbakkers uit Zuid-Spanje gedwongen te verhuizen en València (Manises) nam de positie van Málaga over. In eerste instantie zetten de Zuid-Spaanse majolica-bakkers daar hun techniek en versieringswijze voort, maar vanaf het midden van de vijftiende eeuw ontwikkelde zich er een geheel eigen stijl. Daarvan is de vondst uit de Potterstraat (Afb. 9g) een duidelijk voorbeeld ⁴⁵). Ook de kleur van het baksel van de albarello uit de Potterstraat komt overeen met die van de producten uit Valencia; crème-bruin met een rose kern ⁴⁶). De Spaanse majolica-techniek werd overgenomen door Italiaanse pottenbakkers; in hun land kwamen beroemde productie-centra tot ontwikkeling. Vanaf kort na 1500 vestigden zich verschillende Italiaanse majolica-bakkers in Antwerpen, waar zij de basis legden voor de vervaardiging van Zuid- en Noordnederlandse majolica en het latere Delfts aardewerk ⁴⁷).

In de Noordelijke Nederlanden werd majolica waarschijnlijk voor het eerst in Bergen op Zoom vervaardigd! In 1517/1518 ontving "meester Luycas, geleyerspotbackere" een stedelijke bijdrage in de kosten van

Abbey, Kent; and the trade in early Hispano-Moresque pottery in England", *The Antiquaries Journal*, XLI (1961) 8.

⁴⁵ Wilson-Frothingham, *Lustreware of Spain*, 85 vgl.

⁴⁶ Wilson-Frothingham, *Lustreware of Spain*, 147.

⁴⁷ D. Korf, *Nederlandse majolica* (Bussum, 1981) 49.

B. Jansen, "Van Mesopotamië naar Nederland; de lange weg van de tinglazuur", *Antiek*, IV (1969) 81-96.

H. Nicaise, "Zuidnederlandsche Majolika-fabrieken uit de XV le eeuw", *Oud-Holland*, LIII (1936) 201-206.

L.M. Philippen, *De Oud-Antwerpsche majolika* (Brussel, 1938).

D. Korf (tekst) en H.J. Hijmersma (catalogus), "Antwerps plateel",

Mededelingenblad van de vrienden van de Nederlandse Ceramiek, (1971) 2-80.

het oprichten van zijn bedrijf in Bergen op Zoom. In de stadsarchieven komen we in de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw nog minstens vier andere "geleybackers" tegen ⁴⁸). Met geleyartsgeleyers- of ghaleyersch werck wordt majolica bedoeld, met geleyers- of geleybacker degene, die dit materiaal produceerde. Zekerheid over Noordnederlandse productie van majolica buiten Bergen op Zoom is er pas ná 1550.

Uit de archiefgegevens blijkt overigens, dat Bergen op Zoom reeds vóór 1500 met majolica kennis maakte. Op één van de jaarmarkten, de Koude Markt van 1487, werd per schip een mand "geleyertswerck" aangevoerd ⁴⁹).

De naar de streek van Valencia uitgeweken Zuidspaanse majolicabakkers brachten na verloop van tijd op hun producten een aantal geheel nieuwe, op planten gebaseerde achtergrondversieringen aan. Plantenmotieven, die tot een zeker standaardpatroon zouden evolueren voor de rest van de vijftiende eeuw en de oorspronkelijke Islamitische motieven volledig verdrongen. Zo ontstond omstreeks 1427 in Noord-Spanje ondermeer een decor, opgebouwd uit klimopranken en -blaadjes, zoals dat ook is geschilderd op de apothekerspot uit de Potterstraat ⁵⁰). Het basisprincipe van dit eertijds bijzonder populaire patroon berust op enkele lijnen, die het te decoreren voorwerp in zônes verdelen: horizontaal op kruiken en albarelli, concentrisch op schotelgoed. Rondom die lijnen vlechten zich

⁴⁸ G.C. Groeneweg en V.J.O.C. Vandenbulcke, "Vroeg-16e eeuwse geleyersbackers en hun producten (majolica) te Bergen op Zoom", *De Waterschans*, XIV (1984) 6-12.

⁴⁹ W.S. Unger, *De tol van Iersekoord, documenten en rekeningen 1321-1572*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine reeks, XXIX (1939) 374 vlg.

⁵⁰ Wilon-Frothingham, *Lustreware of Spain*, 127.

de klimoprانken; haaks op die ranke bevinden zich - min of meer naast elkaar - de klimopblaadjes, afwisselend in kobaltblauw en in glanzende goudluster. Door kleine krasjes heeft men zelfs de bladnerven weergegeven. De nog resterende ruimten zijn vaak opgevuld met afbeeldingen van acaciablaadjes, mimosa en dergelijke floralia. Enkele decennia later liet de majolicabakker de ranke achterwege. Maar ook de verwantschap met het oorspronkelijke voorbeeld ging na verloop van tijd verloren. De klimopblaadjes ver-vaagden steeds meer tot rechthoekige vlekken en de decoratie daartussen verviel tot onduidelijke goudkleurige stippen en krullen (Afb 4) ⁵¹).

De Potterstraat is overigens niet de enige plaats in Bergen op Zoom waar men Spaans-Moorse majolica met het klimopblad-motief heeft gevonden. Een tweede exemplaar werd aangetroffen in het eerder in deze studie genoemde afvalkeldertje onder het stadhuis, namelijk de restanten van een bijzonder fraaie en uiterst zeldzame Spaans-Moorse rozenolie-kruik ⁵²). Deze kruik draagt bovendien een opschrift: "OLE.ROSA ... " (Afb. 5).

⁵¹ Hurst, "Late Medieval Iberian Pottery", 95. Volgens de auteurs vond de degeneratie van het klimopblad-motief plaats tegen het einde van de vijftiende eeuw.

⁵² Groeneweg, "Een vroeg-15e eeuwse afvalput", 144-161. Id., "Spaanse majolica in westelijk NoordBrabant", Westerheem, XXXIII (1984) 13-19.
O.A. Wittop Koning, "Bergen op Zoom en de farmacie", De Waterschans, XIV (1986) 61-64.
W.J.H. Verwers, Archeologische kroniek van NoordBrabant 1981-1982 (Bijdrage tot de studie van het Brabantse heem, dl. 28; Waalre, 1986) 81.

Voor de verspreiding van Spaans-Moorse majolica over Nederland en België wordt u naar Afb. 6 verwezen ⁵³).

Veel van het materiaal uit Valencia is met plantenmotieven beschilderd, maar het typisch klimopblad-motief, zoals dat in Afb 4 is afgebeeld, is uit Nederland en België alleen bekend van vondsten uit 's-Gravenhage, Leeuwarden, Sluis, Rilland Bath, West-Souburg, Bergen op Zoom, Mechelen en Brugge ⁵⁴).

Iconografische bronnen

Als datering voor dit soort Spaans-Moorse majolica wordt in de regel de tweede helft van de vijftiende eeuw aangehouden. Men komt tot die conclusie, door bij het bepalen van de ouderdom van dit materiaal uit te gaan van het tijdstip van vervaardiging van schilderijen en miniaturen, waarop vergelijkbare majolica is afgebeeld:

- op het middenstuk van het beroemde Portinari-altaar "De aanbidding der herders" van Hugo van der Goes (1435-1485);
- op een miniatuur uit de Vlaamse school van omstreeks 1490 uit het getijdenboek van Maximiliaan I of van Philips de Schone;
- op het retabel van de Maria Boodschap van Louis Brèa, 1499, en tenslotte
- op het schilderij de Maria Boodschap, afgebeeld door een vijftiende eeuws kunstenaar uit Valencia ⁵⁵).

⁵³ Groeneweg, "Spaanse majolica". P. Raveschot, "Spaanse majolica in Gent", VOBOV-info (kroniek van het verbond voor Oudheidkundig bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen v.z, w. (1985-18/19) 24-30.

⁵⁴ T.J. Hoekstra, "Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1976-1977", Maandblad Oud-Utrecht, (1980) 6-7. Hurst, "Late Medieval Iberian Pottery", 89. Wittop Koning, "Bergen op Zoom en de farmacie", afb. op pag. 63.

⁵⁵ Gewezen zij ook op de publicaties betreffende met het klimopblad-motief beschilderde Spaans-Moorse albarelli in Nederlandse musea: J. V .C. Beerman-

Daarbij wordt mijns inziens vaak voorbij gegaan aan de mogelijkheid, dat deze decoratiewijze op majolica ook ver ná 1500 nog volop in gebruik kan zijn geweest. De datering van de inhoud van de afvalput aan de Potterstraat in het eerste kwart van de zestiende eeuw behoeft geenszins in strijd te zijn met de bestaande opvattingen over de ouderdom van dit soort Spaans-Moorse majolica: uiteraard is het mogelijk, dat dergelijke kostbare waar een generatie overleefde, voordat het sneuvelde. Toch is het opvallend, dat de weinige goed gedateerde vondsten vaak van ná 1500 dateren:

- Leeuwarden, een grote pot (albarello?) uit de periode 1571-1597;
- Delft, een schoteltje uit de periode 1469-1572, doch vermoedelijk van ná 1500;
- Bergen op Zoom, stadhuis, rozenolie-kruik tussen materiaal uit het tweede kwart van de zestiende eeuw;
- Frankrijk, Narbonne, een albarello uit de tweede helft van de zestiende eeuw
- Groot-Brittannië, Londen, tenslotte, waar dergelijke majolica werd verzameld tussen materiaal uit 1532 en uit circa 1540 ⁵⁶).

Hefting, " Italiaansche en Spaansche majolica op Nederlandsche schilderijen", Mededeelingen van den dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage, IV (1939-1940).

Jansen, "Van Mesopotamië naar Nederland", afb. 7.

C. Doelman, "De Spaans-Moorse ceramiek in museum Boymans", Mededelingenblad van de vrienden van de Nederlandse Ceramiek, XIII (1958) 4-9.

Wilson-Frothingham, Lustreware of Spain, 179 en afb. 142-143

⁵⁶ N. Ottema, "Het aardewerk in de noordelijke Nederlanden in gebruik in het laatste kwart van de 16e eeuw", Oude Kunst, III (1979-1918) 60 en afb. 87.
Renaud, Karthuizers, 41. Groeneweg, "Een vroeg-15e eeuwse afvalput", 144-161. R.E.A. Drey, Apothecary }ars; Pharmaceutical Pottery and Porcelain in

Op grond van die informatie meen ik, dat er bij het dateren van Spaans-Moorse majolica met het klimopblad-motief vaak te lichtvaardig wordt vertrouwd op uitsluitend iconografische bronnen. Bij het dateren van dit type majolica wordt ook vaak te veel aandacht geschonken aan de relatie tussen de ouderdom van het betreffende voorwerp en de mate, waarin het klimopblad-motief in de loop der tijd verviel tot ondefinieerbare vlekken en krullen.

Dat de degeneratie van het oorspronkelijke decor plaats heeft gevonden staat onomstotelijk vast, doch die ontwikkeling kan evenwel qua snelheid van producent tot producent en van plaats tot plaats hebben verschild. Een aanwijzing daarvoor kan worden gevonden bij het onderbrengen van dateerbare majolica met het klimopblad-motief in één van de vier ontwikkelingsstadia, zoals die in Afb. 5 worden getoond.

- a. Onder "a" is het klimopblad-motief in de oorspronkelijke vorm weergegeven, daterend uit de jaren 1435-1440 ⁵⁷). Vergelijkbare decoratie komt ook voor op een schotel uit de periode 1427-1441 ⁵⁸).
- b. Op het afgebeelde detail van een schotel van omstreeks het midden van de vijftiende eeuw zijn de ranken reeds min of meer versmolten met de dan nadrukkelijker aanwezige horizontale lijnen ⁵⁹).
- c. Het derde patroon is een detail van de rozenolie-kruik van onder het stadhuis van Bergen op Zoom, gevonden tussen materiaal uit

Europe and the East, 1150-1850 (London, 1978). En voor wat betreft London: nog niet gepubliceerde vondsten; vriendelijke mededeling van C. Orton, verbonden aan het Archeologisch Instituut van de universiteit van Londen

⁵⁷ Wilson-Frothingham, *Lustreware of Spain*, 125.

⁵⁸ T. Husband, "Valencian Lustreware of the Fifteenth Century: An Exhibition at the Cloisters", *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, (1970) 23.

⁵⁹ Wilson-Frothingham, *Lustreware of Spain*, 125.

het tweede kwart van de zestiende eeuw (zie ook Afb. 5). Dit type beschildering verschijnt reeds in de jaren 1450-1468, maar het komt ondermeer ook nog voor op een tuitkan uit het midden van de zestiende eeuw en op de eerder genoemde albarello uit Narbonne uit de tweede helft van de zestiende eeuw ⁶⁰). De albarello die is afgebeeld op het schilderij "De aanbidding der herders" van de Vlaamse kunstenaar Hugo van der Goes, vertoont een decoratiewijze, die hier eveneens mee lijkt overeen te stemmen; dit schilderij werd vermoedelijk in de jaren 1473-1475 vervaardigd ⁶¹).

- d. Nu gebleken is, dat de decoratie onder "c" blijkbaar van 1450 tot 1600 op Spaans-Moorse majolica wordt aangebracht, is het wel bijzonder moeilijk om het daaruit afgeleide patroon op de albarello uit de Potterstraat te dateren. Er lijkt in ieder geval geen enkele reden meer aanwezig te zijn, om deze vondst op grond van de daarop aangebrachte beschildering automatisch als vijftiende eeuws aan te merken, zoals dat tot op heden veelal gebruikelijk is ⁶²).

Vanuit een geheel andere benaderingswijze worden deze veronderstellingen bevestigd door dr. O.A. Wittop Koning uit Amsterdam, apotheker van beroep en secretaris van de Commissie voor de geschiedenis van zijn vakgebied binnen de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Pharmacie. Ook

⁶⁰ Husband, "Valencian Lustreware", 30. A. Wilson-Frothingham, Catalogue of Hispano Pottery (New York, 1936) cat.nr. E 594.

⁶¹ Jansen, "Van Mesopotamië naar Nederland", 86-87.

⁶² Onder meer Hurst, "Spanish pottery", 68-105.

vanuit het oogpunt van die wetenschap kon hij zich vinden in een wat latere datering van de Spaans-Moorse majolica uit Bergen op Zoom ⁶³). Wat nog resteert, is de vraag of schilderijen dan in het geheel geen betrouwbare informatie over gebruiks aardewerk kunnen verschaffen. In het midden van de zeventiger jaren vormde deze vraagstelling het onderwerp van studies van M. Jacobs en P. Peremans uit Gent, die hun dissertaties schreven over respectievelijk majolica en steengoed/aardewerk op schilderijen.

In 1976 publiceerden zij gezamenlijk een methode voor de studie van iconografische bronnen als onderdeel van archeologisch onderzoek ⁶⁴). De auteurs komen daarbij ondermeer tot de conclusie, dat schilderijen slechts vage aanduidingen geven over de verspreiding van aardewerk en dat ze het antwoord schuldig blijven over de herkomst van het afgebeelde potgoed. Met nadruk wijzen beide auteurs dan ook op de huns inziens onjuiste conclusie van Sloomans, oud-gemeente-archivaris van Bergen op Zoom, in zijn publicatie over de economische geschiedenis van het potmakersambacht te Bergen op Zoom, waar hij aan de hand van het schilderij "Keukenmeid met meisje en jongen" van Pieter Aertsen constateert, dat Bergen op Zooms aardewerk ook in Antwerpen bekend zou zijn geweest ⁶⁵).

Hoewel de studie van archeologica op schilderijen tal van problemen op haar weg vindt, kan zij - volgens beide auteurs - op diverse terreinen een bijdrage leveren. Jacobs en Peremans komen tot de

⁶³ Vriendelijke mededeling van de heer Wittop Koning. Zie ook: Wittop Koning, "Bergen op Zoom en de farmacie".

⁶⁴ M. Jacobs en P. Peremans, "De studie van archeologica op schilderijen", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXX (1976) 61-81.

⁶⁵ Sloomans, *Tussen hete vuren*, 1, toelichting bij afb. 5 (tegenover pag. 48).

vaststelling, dat deze voor de archeologie toch met name ligt in de informatie, die schilderijen verschaffen over de ouderdom van aardewerk. Zij zijn van mening, dat schilderijen aanwijzingen geven voor het tijdstip tot wanneer een afgebeeld object voorkomt, de zogenaamde "terminus ante quem". De terminologie "ante quem" en "post quem" in de archeologie bij de datering gebruikt, zijn mijns inziens hier minder van toepassing, daar deze begrippen vooral betrekking hebben op de eerste gebruiksfunctie van een voorwerp of samenhang van verschillende voorwerpen. Een schilderij daarentegen geeft een artistieke momentopname weer, waarin een voorwerp mogelijk een afgeleide functie heeft. Het voorwerp in kwestie is uiteraard bekend als de kunstenaar zijn werk tot stand brengt, maar de weergave zegt ons niet of het daarbij gaat om iets, dat dan reeds antiek is, of juist heel modern en om die reden vooral ná de realisatie van het kunstwerk in grote hoeveelheden zal gaan voorkomen.

Schilderijen kunnen inderdaad aanwijzingen geven over de ouderdom van gebruiksaardewerk. Maar in geen geval kan een betrouwbare datering worden verkregen, door deze uitsluitend op iconografische bronnen te baseren.

BERGEN OP ZOOM IN OPKOMST EN EERSTE BLOEI

CA. 1200-1350

door: W.A. van Ham

De vraag naar het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van een plaats betekent voor de geschiedschrijving een boeiende maar gecompliceerde materie.

Voor Bergen op Zoom hangt deze problematiek ten nauwste samen met die van de eerste opkomst van de streek rondom de stad. Vóór 1200 is het materiaal, waarover men kan beschikken, schaars. De uitleg van de beschikbare gegevens blijft afhankelijk van de voorkeur van degenen, die ze bewerken c.q. interpreteren. Zoals bijvoorbeeld degene, die in principe wenst uit te gaan van het bestaan van een domein van de abdij van Nijvel in deze regio, allicht tot een ander beeld komt dan iemand die vanuit een kritische houding ten opzichte van het voorhanden bronnenbestand deze materie probeert te benaderen.

Anders ligt het met de periode tussen 1250 en 1350: een grotere hoeveelheid bronnen dwingt tot een selectie, waarbij men kan uitgaan van reeds bestaande politieke, sociale en culturele feiten. Deze vinden namelijk in het voorafgaande tijdperk hun begin.

Deze bijdrage is daarom in twee hoofdstukken gesplitst, waarbij het jaar 1250 de cesuur vormt.

- I. Van domeingoed tot vrije stad (tot 1250).
- II. Van vrije stad tot marktstad 1250-1350.

Afb. 12. De ligging (situatie) van Bergen op Zoom in de Nederlanden.

De ligging van Bergen op Zoom in relatie met de Noordzee, de Schelde en zijn zijrivieren, het Rijnland, Vlaanderen en Brabant.

Als basis is genomen de situatie op de zestiende-eeuwse overzichtskaarten van de Nederlanden. Alleen de steden, waarmee bijzonder veel contacten waren, die waarmee veel contacten bestonden en die waarmee geregelde contacten werden onderhouden zijn aangegeven met achtereenvolgens grote zwarte, grote open en kleine open stippen.

Van domeingoed tot vrije stad (tot 1250)

66)

Om de vraag naar het ontstaan van Bergen op Zoom en omgeving te beantwoorden worden hierna achtereenvolgens onderzocht:

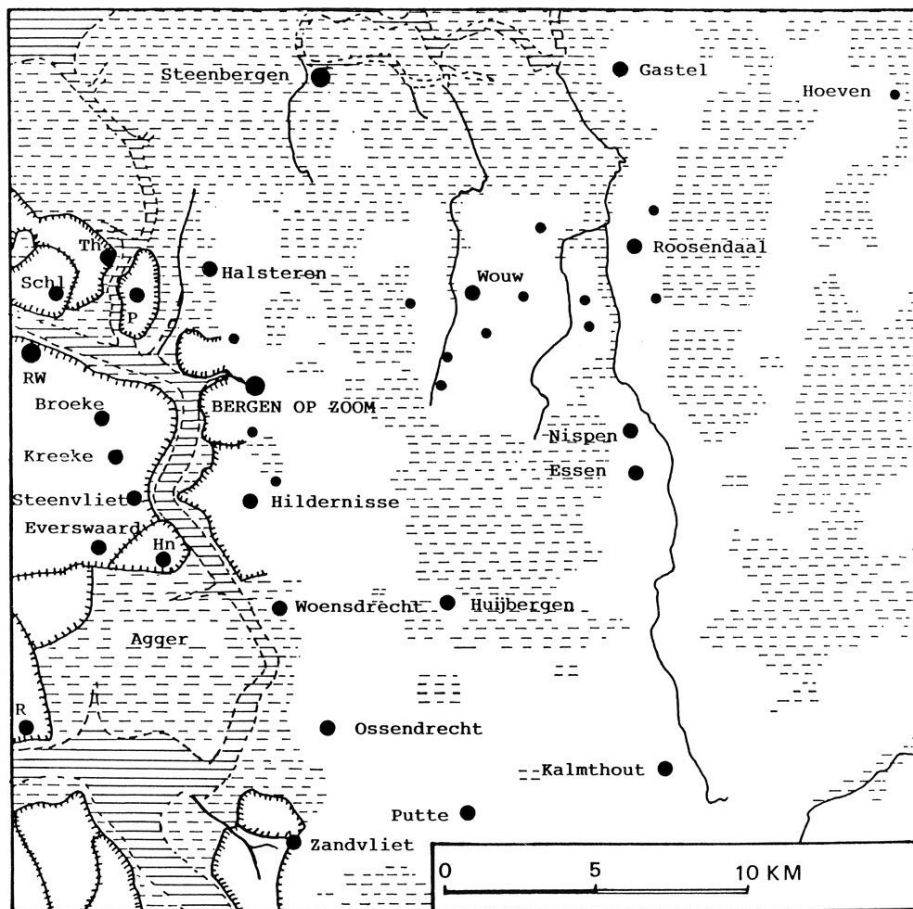
- de ligging ten opzichte van de omgeving (situatie) van de plaats en het terrein (site) waarop deze ontstond;
- archeologische gegevens;
- het "erfgoed" van Sint Gertrudis;
- het uiteenvallen van dit abdijgoed;
- de Gertrudistraditie en de opkomst van Bergen op Zoom.

⁶⁶ Dit hoofdstuk vormt een samenvatting van "Tussen Nijvel en Breda. De oudste geschiedenis van Bergen op Zoom nader beschouwd". De Oranjeboom 37 (1984) 97-110; "Een gewest in opkomst: Bergen op Zoom en omgeving tot 1250", Noordbrabants historisch jaarboek 2 (1985) 129-179.

In dit hoofdstuk is echter slechts die materie behandeld die op Bergen op Zoom in lokale zin betrekking heeft. Nadien verschenen in De Waterschans "Verkenningen in middeleeuws Bergen op Zoom" met ondertitels:

1. "De hofstadciynzen te Bergen op Zoom", [1985-2.10-13](#);
2. "De middeleeuwse huisnaamgeving", [1985-3, 11-15](#);
3. "Open ruimten in het oude centrum", [1985-4, 10-14](#);
4. "straten en straatnaamgeving", [1986, 16-20](#);
5. "De burenen van de markies", [1986, 39-44](#);
6. "De Grote Kerk en zijn omgeving", [1986, 50-57](#);
7. "De Voorsteden", [1986, 65-75](#).

Tenslotte is gebruik gemaakt van de studie: "Vorming en voortbestaan van het middeleeuws stadsbeeld", in: Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd (Alphen aan den Rijn, 1987) 73-104. Alle in deze voetnoot genoemde publicaties zijn van de schrijver van deze bijdrage.

Afb. 13. De ligging van Bergen op Zoom in het gebied rondom deze plaats, ca. 1300.

Aangegeven zijn de polders nabij de stad, op Zuid-Beveland, op het latere eiland Tholen en langs de Schelde-oever. Water is aangegeven met getrokken horizontale lijnen, natte gebieden (onbedijkte terreinen en moerassen) met gebroken horizontale lijnen. Hn = Hildernisse; P = Heer Boudenspolder; R = Rilland; RW = Reimerswaal; Schl = Schakerlo; Th = Tholen.

Landschap en archeologie

Om het begin van de stadsvorming te begrijpen, zal hierna aandacht worden geschonken zowel aan de ligging van Bergen op Zoom ten opzichte van het omringende gebied als aan het verderop gelegen achterland. Terecht heeft Dickinson gesteld, dat plaats en functie van een nederzetting onbegrijpelijk blijven, wanneer men hun onderlinge relatie niet onderzoekt en de ligging ten opzichte van het aangrenzende land niet bestudeert ⁶⁷). De paragraaf wordt afgesloten met enige opmerkingen over de (schaarse) archeologische gegevens. Het gebied rond Bergen op Zoom ligt op de grens tussen hogere Brabantse gronden enerzijds en de laaggelegen terreinen van de Scheldedelta anderzijds. Vooral deze delta moet omstreeks 1100 een geheel ander uitzicht hebben geboden; het was grotendeels een veenlandschap.

Reeds enige duizenden jaren vóór Chr. begonnen echter de overstromingen van het gebied. De duinenrij, die het land er achter toen zeeinvloeden beschermde, werd doorbroken, waardoor zeegaten werden gevormd en het achterliggende terrein door krekens en zeearmen versneden; nadien zijn hieruit de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden ontstaan.

De oppervlakte van de hogere gronden van Brabant behoort tot oudere afzettingen, zoals de formatie van Tegelen. Dit lagenpakket daalt geleidelijk in noordelijke richting, maar aan de westkant is de overgang meer abrupt; plaatselijk is een zeer steile helling gevormd, de zogenaamde terrasrand. Lokaal zijn op de oudere afzettingen

⁶⁷ R.E. Dickinson, *The West-European City* (London, 1951) 6-251;
P. George, *Précis de géographie urbaine* (Parijs, 1961) 246-276;
J. de Goff, "L'apogée de la France urbaine médiévale", in: *Histoire de la France urbaine*, dl. 2, *La ville médiévale* (z.pl., 1980) 245-247

dekzanden afgezet, die soms tot duinen zijn verstoven en op korte afstand vrij grote hoogteverschillen vertonen.

Ook tussen deze hoogten kwamen venen voor, die soms uitgestrekte gebieden bedekten en de streek gedeeltelijk isoleerden van zijn omgeving. Sommigen wijten aan deze bodemgesteldheid de relatief weinige vondsten uit de prehistorie en vroege middeleeuwen in de streek ⁶⁸). De situatie van Bergen op Zoom, de relatieve ligging ten opzichte van het omringende gebied, wordt gekenmerkt door geografische en politieke factoren (afb. 12) ⁶⁹). Van de geografische dient de ligging nabij de Schelde te worden genoemd. Deze rivier verbond Bergen op Zoom westwaarts met de zee, noordwaarts via later verdwenen zijtakken met het rivierengebied van Midden-Nederland en daarlangs met het Rijnland: zuidwaarts met het sterk ontwikkelde Vlaanderen en Brabant. Via de zijrivieren van de Schelde bestond een verbinding met onder andere belangrijke centra als Brussel en Mechelen. Het belang van de Bergse haven als handelsweg en de marktstad-functie hebben elkaar ongetwijfeld onderling versterkt ⁷⁰).

⁶⁸ I.Ovaa c.a., De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied der Scheldezoom (stencil, Bennekom, 1966) 19-23;
D. van Diepen, De bodem van Noord-Brabant (Wageningen, 1968);
H.L. Kant ers e.a., De bodemgesteldheid en de bodemgeschiedenis van West-Brabant (Wageningen, 1978) 39 en 46;
M.K.El. Gottschalk, Stormvloed en rivieroverstromingen, 1 (Assen, 1971) 59, 99, 108.

⁶⁹ De methode en terminologie van de stedenbouwkundige beschrijving zijn ontwikkeld door Blanchard en Demangeon. George, Précis, 38-40; Dickinson, West European City, 5. De term "relatieve ligging" ontleend aan A. Steegh, Monumentenatlas van Nederland (Zutphen, 1985) 36.

⁷⁰ C.J.F. Sloomans, Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565 (Tilburg, 1985) 213, 214, 244, 264.

Het hoger gelegen Brabantse terrein kende reeds betrekkelijk vroeg bewoning; er ontstonden nederzettingen zoals (Oud-) Borgvliet, Woensdrecht, Ossendrecht en Zandvliet. De vraag naar het juiste tijdstip van het ontstaan van deze nederzettingen is echter moeilijk te beantwoorden. In de bewaard gebleven bronnen komt Zandvliet als eerste voor. Waarschijnlijk is deze plaats ontstaan in nauwe relatie tot het aangrenzende gebied van de Scheldepolders (tot aan Antwerpen toe) dat wellicht reeds vóór de stormvloed van 1134 bewoond was en nadien in snel tempo bedijkt werd ⁷¹).

Plaatselijke machthebbers met de namen Van Borgvliet, Van Ossendrecht en Van Gageldonk komen in de akten van 1187-1219 en later voor. Met de naam Van Gageldonk komt een verspreid bezit in meer oostelijk van Bergen op Zoom gelegen gebied aan de orde; dit bezit was gelegen onder Heerle, Wouw en Roosendaal en verderop in het land van Breda ⁷²).

Een van de problemen in de historische geografie, waarvan men zich vooral in de laatste decennia meer en meer bewust wordt, is het vraagstuk betreffende de ligging en de betekenis van de veengebieden voor de occupatiegeschiedenis van de streek. Wellicht heeft de aanwezigheid van vochtige en gedurende vele maanden per jaar onder water staande terreinen de ontwikkeling van de streek tot ca. 1250 sterk geremd. Daarna werd de streek economisch interessant vanwege de exploitatie voor turf c.q. zoutnering en kreeg de inrichting en

⁷¹ K.A.H.W. Leenders, "De Antwerpse polder in de middeleeuwen", Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor aardrijkskundige studies BEVAS (1985-1) 43-77; Van Ham, "Een gewest", 156-158.

⁷² F.F.X. Cerutti, "Gageldonk", De Ghulden Roos, V (1945) 52 e.v.; J.B. van Loon, "Sporen van het hofstelsel in Noordbrabants Zuidwesten", DGR XXV (1965) 113 e.v.; K. Leenders, "De uitgestrektheid van Gageldonk", Hage, VII, 6-19.

bewoning van het gebied juist door deze veengronden een sterke stimulans ⁷³).

De site van Bergen op Zoom, dat wil zeggen de absolute ligging van het terrein, waarop de stad ontstond, omvatte in de beginperiode vermoedelijk niet veel meer dan de tegenwoordige Grote Markt en de onmiddellijke omgeving daarvan (Afb. 13). Dit plein besloeg wellicht een iets groter terrein dan heden het geval is. Het eerste kerkgebouw lag nog vrij op het kerkhof, door geen enkele aanbouw met de burgerhuizen verbonden of ingesloten. Dit kerkhof bevond zich tegen de helling van een plateau waarvan het dichtsbijzijnde hoogste punt op 14 meter boven N.A.P. ter plekke van de verdwenen Petrus en Pauluskapel aan de Hoogstraat ligt. De corresponderende helling ten noorden van het 10 tot 8 meter lager gelegen dal vormt de zuidflank van een plateau, eveneens met een top van meer dan 13 meter, aan de huidige Burgemeester Stulemeijerlaan nabij de Zoomflat. Ook het genoemde dal heeft een onregelmatig reliëf. De hoogteverschillen in dit terrein zullen zijn verminderd of verdoezeld door meer dan zeven eeuwen bewoning en bebouwing. Aan de westzijde gaat het terrein geleidelijk over in een brede zône langs de lagere gronden. Een

⁷³ R. van Uytven, "Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant; het recht van Leuven en 's-Henogenbosch" in: Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant (Tilburg, 1982) 6, vraagt zich af of een onderzoek naar de hydrografische geschiedenis van de streek hierop licht zou kunnen werpen. Uit J. Renes, West-Brabant. Een cultuurhistorisch landschapsonderzoek (Waalre, 1985) 89-96 en uit K. Leenders, Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willems/ad 1250-1750 (Leuven, 1988) blijkt dat in de hydrografie grondige wijzigingen zijn opgetreden.

bochtige kreek werd diep landinwaarts uitgeschuurd en vormde de middeleeuwse stadshaven. Aan de oostzijde was het dal een deel van het veengebied dat zich tussen de hogere terreinen van Noordgeest en Halsteren enerzijds en de heuvelrug van Nieuw-Borgvliet tot het latere Fort de Roovere (onder Halsteren) anderzijds uitstreckte ⁷⁴).

De Schelde liep eertijds ten zuiden van de stad parallel aan de grens tussen hoge en lage gronden, zonder deze te raken. Bergen op Zoom is geen stad met een rivierfront; zij ligt meer dan één kilometer van de oude Scheldeb bedding. De naam "stadje aan de Schelde" was dus maar betrekkelijk waar. Kenmerkend is, dat de middeleeuwse Bergenaren aanvankelijk geen schippers waren, maar in deze het initiatief hebben overgelaten aan de Steenberg enaren ⁷⁵).

Het archeologisch materiaal dat tot dusverre werd aangetroffen, blijkt zowel voor westelijk Noord-Brabant als voor het aangrenzende oostelijk Zeeland onvoldoende om een samenhangend beeld van bewoning en bodemgebruik in de periode tot 1180 te verschaffen ⁷⁶). Niemand zal de betekenis betwisten van de archeologie, die de sporen traceert van de materiële omstandigheden, waaronder het voorgeslacht heeft geleefd. De door opgravingen verkregen inlichtingen omvatten echter meer sporen dan getuigenissen van het verleden ⁷⁷). Door het ontbreken van opgravingen van enige omvang moeten we het in onze streek tot dusverre doen met sporadische

⁷⁴ J.C.F.M. Haans, Een bodemkartering van de omgeving van Bergen op Zoom (lichtdruk, Wageningen, 1948) 112.

⁷⁵ Sloomans, Paas- en Koudemarkten, 238-244.

⁷⁶ J.H. Verhagen, Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant, (Waalre, 1984), 19-26.

⁷⁷ E. van Mingroot, "Het middeleeuws bronnenmateriaal uit de Nederlanden 500-1500", in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden 3 (1982) 439 e.v.

vondsten en waarnemingen, soms onder moeilijke omstandigheden verricht ⁷⁸).

Een onderzoek op een terrein van beperkte omvang, in de binnenstad van Bergen op Zoom in de zomer van 1983 uitgevoerd, leverde naast interessante gegevens over de bodemstructuur enige bewoningsresten en een muntvondst op. Ten tijde van het opstellen van dit artikel is het opgravingsverslag nog niet verschenen. Mondelinge mededelingen, een lezing en enige korte bijdragers door de opgravers gaven als - voorlopig - resultaat op, dat er sporen van menselijke activiteit sinds het begin van de twaalfde eeuw werden aangetroffen ⁷⁹). Vrij kort na de opgraving was in een artikel te lezen, dat de vondsten op dat terrein gedaan, het "problematische historische bewijs voor de aanwezigheid van een nederzetting in de tiende eeuw krachtig steunen" ⁸⁰). We zien hier de archeologie (mis)bruikt om de inhoudelijke juistheid van dubieuze geschreven bronnen te bevestigen.

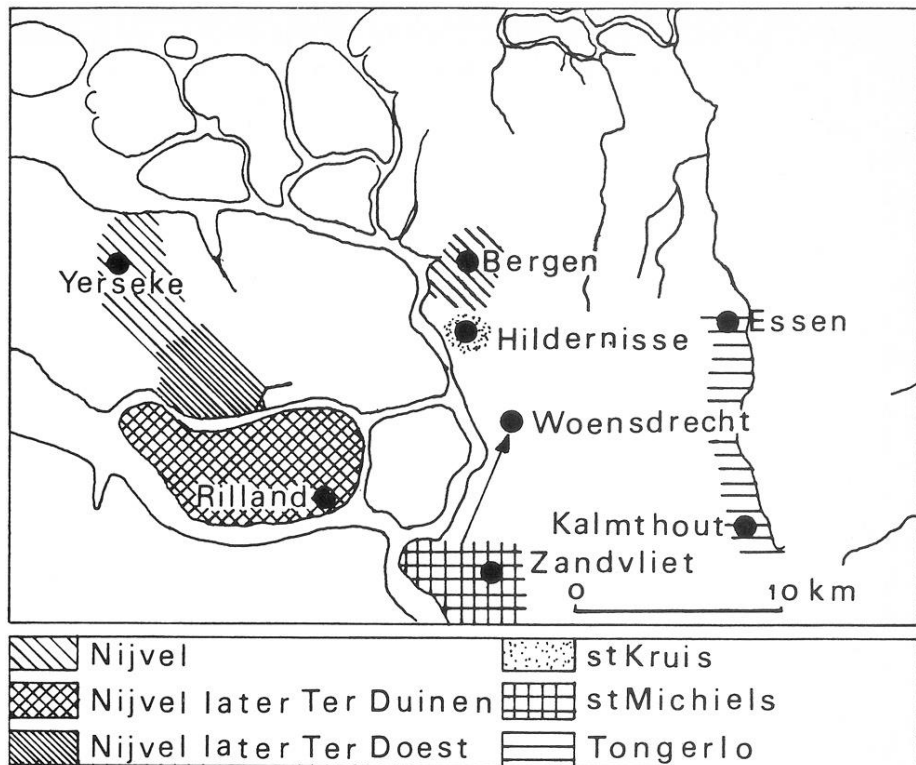
Wanneer we, het voetspoor van Dekker volgend in diens proefschrift over de historische geografie van Zuid-Beveland, aannemen dat de aanwezigheid van Nijvels goed reeds in de achtste eeuw mogelijk is, dan zou men toch vondsten uit die periode mogen verwachten. De aandacht wordt door sommigen te zeer op de tiende eeuw gericht. De archeologie dient de sporen van activiteiten en bewoning uit het verleden nuchter en onafhankelijk na te gaan en zich niet te laten

⁷⁸ Verhagen, Prehistorie en vroegste geschiedenis, 35, 37, 49, 55, 71, 74 en 85.

⁷⁹ L. Weijs, "Opgravingen in de Zuid Molenstraat", in: De Waterschans 13 nr. 3 (december 1983) 37. idem, "Twee middeleeuwse munten gevonden te Bergen op Zoom", De Waterschans 14, nr. 1 (1 maart 1984). Mondelinge mededelingen van L. Weijs en G. Groeneweg, leden van de Stichting "In den Scherminckel". 1984.

⁸⁰ A.M. Siebelt, "De groei van Bergen op Zoom in de dertiende eeuw", De Oranjeboom XXXVI (1983) 99.

leiden door bedenkelijke speculaties. Hoewel sporadische vondsten langs de Westbrabantse terrasrand op bewoning tijdens de merovingische periode wijzen, heeft men zich tot dusverre in zijn conclusies dienaangaande zeer terughoudend betoond ⁸¹).

Afb. 14. Bezittingen van of aanspraken daarop door de abdij van Nijvel rond Bergen op Zoom en van enige andere abdijen, ca. 1180-1200.

De bezittingen van het kapittel van St. Kruis zijn met het meeste voorbehoud toegevoegd.

⁸¹ Verhagen, Prehistorie en vroegste geschiedenis, 83 e.v.

Het erfgoed van Sint Gertrudis

De bronnen

De oorsprong van de Nijvelse goederen (Afb. 14) verliest zich in een mistig verleden. De abdij aldaar trachtte haar aanspraken waar te maken door middel van twijfelachtige gegevens over schenkingen, die in 966 en 967 zouden zijn gedaan. Van geen van beide is een oorspronkelijk bewijsstuk bewaard gebleven. De eerste komt voor in een cartularium van de abdij van Nijvel, dat uit de vijftiende eeuw dateert. De tweede verschijnt (zonder nadere bronvermelding) eerst in de zeventiende eeuw. Beide oorkonden passen in de Sint Gertrudistraditie, indien de daarin vermelde plaatsnamen Bergon c.q. Mons inderdaad Bergen op Zoom betekenen, waarover een afzonderlijke paragraaf is opgenomen. Afgezien van hun "diplomatische" waarde moet ook hun interpretatie nader worden beschouwd. Aangezien schrijver dezes geen specialist is in de oorkondenleer, beroept hij zich op het oordeel van deskundige auteurs⁸²). De oudste vermelding vormt een interpolatie (inlas) in een oorkonde van 24 januari 966, die ook in een korte versie (zonder inlas) voorkomt. Koch, die het stuk als laatste beschreef, noemt de lange variant een

⁸² V.d. Bergh OHZ, 27-28, nr. 38, (24 januari 966). De desbetreffende passage luidt: "Hereditas sancte Gertrudis sita in pago Tessandria super fluvio Struona in villa que dicitur Bergon cum integritate sua: illic aspiciunt insule tres, prima Bieveiant, secunda Spiesant, tertia Gerselre". Koch, OHZ. 86 e.v., nr. 47 spelt het laatste woord als Gersake.

V.d. Bergh OHZ 29, nr. 40. De betreffende passage luidt: "In pago Schaldis villam Berghis cum tribus insulis: Srange, Waterange, Steeninge cum ecclesia et theolonio in pago Strya de patrimonio ipsius electae virginus Mons cum appendiciis Tremella, Sturnahem et omni piscatura ad Mosam et terris adjacentibus ... " Van den Bergh leest Sprange i.p.v. Srange, vgl. aantekening nr. 10.

"niet authentieke versie" van het bewuste stuk. Volgens hem heeft de interpolatie niet in het (schijnbaar) origineel gestaan. Zij bevat een lijst van abdijgoederen; voor deze streek van belang is de vermelding van het "erfgoed van Sint Gertrudis" gelegen in de gouw (pagus).

Tessandria (Taxandria) op de rivier Struona, gevormd door de villa Bergon met zijn integras. Hiertoe behoren drie eilanden, te weten Bieuelant, Spiesant en Gersake. De twee laatstgenoemde eilanden komen ook voor in een oorkonde van 980, die eveneens slechts uit gemeld cartularium bekend is, maar waarvan de echtheid niet bestreden wordt. In de laatstgemelde oorkonde heten deze plaatsen villa ⁸³).

Dekker geeft niet alleen een nieuwe interpretatie van sommige van de hierboven genoemde plaatsnamen. Hij heeft ook een eigen visie op de authenticiteit en op de datering van de daarin vermelde gegevens ⁸⁴). Hij gaat ervan uit, dat de abdij een aantal goederen bezat, waarin de keizer het klooster in 966 werkelijk had bevestigd. Van andere goederen had men geen koninklijke of keizerlijke bevestigingen, maar wenste die wel te bezitten. De namen van laatstgenoemde goederen zijn in het afschrift door middel van de interpolatie ingelast. Hierbij kan de afschrijver gebruik hebben gemaakt van een goederenlijst (liber traditionum) of van een ander geschrift. Het is echter ook mogelijk, dat de kopiist op eigen gezag namen aan de oorkonde heeft toegevoegd terwille van de volledigheid, zonder gebruik te maken van oudere geschriften. Het is volgens Dekker duidelijk dat men op het einde van

⁸³ Koch, OHZ. 86 e.v.; commentaar bij de oorkonde van 27 juli 980.

⁸⁴ C. Dekker, Zuid-Beveland, De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen, (Assen, 1971) 73 e.v. Hij interpreteert Gerschia (Gersake) als Yerseke, Bieulant als een verbastering van Duvelant, (Duiveland) en Spiesant als een verbastering van Rielant (Rilland).

de tiende eeuw te Nijvel niet wist, hoe de abdij aan deze goederen was gekomen. Dit wijst op een hoge ouderdom daarvan. De abdij kan deze reeds in de achtste eeuw hebben verworven, dit vóór de aanleg van het liber traditionum, waarin schenkingen waren opgetekend, die plaatsvonden tussen ca. 783 en het einde van de tiende eeuw ⁸⁵). Het oordeel over de tweede vermelding, die van 967, was in het algemeen minder positief. Het citaat komt zonder verdere bronvermelding bij enige zeventiende eeuwse auteurs voor, waarvan de bekendste en meest genoemde die van de *Antiquitates Bredanae* is ⁸⁶). Deze worden algemeen toegeschreven aan Gramaye; in elk geval zijn ze afgedrukt in de editie van de *Antiquitates Belgicae* die ongetwijfeld van diens hand zijn. Reeds eerder wees ik er op, dat de *Antiquitates Bredanae* van een afzonderlijke inleiding zijn voorzien. De drukker richt zich tot de lezer met de mededeling, dat het handschrift wel van Gramaye kan zijn geweest maar dat er veel onleesbare passages in zijn. Op aandringen van derden, na lange aarzeling en met aanvulling uit andere geleerde werken heeft hij het tenslotte opgenomen in dit standaardwerk ⁸⁷).

Moderne auteurs hebben moeite met dit stuk wegens de volkomen onzekere authenticiteit. Hoebanx, schrijver van een standaardwerk over de abdij van Nijvel, zegt dat het stuk niet te vinden is in het kapittelarchief en laat het uittreksel verder buiten beschouwing ⁸⁸). Dhondt noemt het stuk, in vergelijking met dat van 966 een falsum,

⁸⁵ C. Dekker, *Zuid-Beveland*, 74.

⁸⁶ *Antiquitates Bredanae*, 8, opgenomen in J.B. Gramaye, *Antiquitates Belgicae* (Leuven, 1708).

⁸⁷ W.A. van Ham, "Steenbergen, balans van een geschiedschrijving", *De Oranjeboom* XXIV (1971) 128-130.

⁸⁸ J.J. Hoebanx, *l'Abbaye de Nivelles des origines au XIV siècle*, (Brussel, 1952), 223-225.

vervaardigd door Gramaye ⁸⁹). Koch ziet het uittreksel als een mogelijke "samensmelting" van oudere gegevens door Gramaye zelf. Het lijkt hem in menig opzicht apocrief ⁹⁰). Gezien de vermelding van het stuk bij De Rouck (1645), die als bron Chr. Butkens vermeldt, zal het stuk eerder van deze auteur dan van Gramaye afkomstig zijn ⁹¹). Er zijn enige verrassende overeenkomsten met de valse stichtings-oorkonde van Thorn, die enkele identieke gegevens bevat, nu echter ten gunste van deze Limburgse abdij ⁹²). Overigens dient te worden toegegeven, dat de herkomst van dit tekstfragment nog duister blijft en nader onderzoek behoeft.

De hiervoor besproken stukken vonden, ondanks hun dubieuze karakter, fervente voorvechters voor de echtheid van de daarin vermelde gegevens. De laatste schrijver die een volledige interpretatie van de geografische gegevens uit beide bronnen heeft verstrekt, was Scherpenisse (1934). Hij legde onder meer het Bergon uit de akte van 966 uit als zijnde Steenberg (dat lag immers aan de Striene, zoals men toen meende ⁹³) en de plaats Berghis uit de akte van 967 als Bergen op Zoom, hoewel die in de gouw Scaldis(dus Schouwen)en niet

⁸⁹ J. Dhondt, Proloog van de Brabantse geschiedenis (Bergen op Zoom, 1952) 10 en voetnoten nrs. 26 en 27. Zie ook A. Delahaye, Waarheid en legende van de Striene. (Zundert, 1969) 30-31, 41-48.

⁹⁰ Koch, OHZ, 87.

⁹¹ Th. de Rouck, Den Nederlandtschen Herautd. (Amsterdam, 1645), 229-230. De Rouck citeert een mededeling (By communicatie) van M. van der Hoeve en Butkens, Tropheën van Brabandt, preuves 61 en 62. Op deze bladzijden is de desbetreffende bewijsplaats echter niet te vinden.

⁹² Koch OHZ, 87. Tekst van de stichtingsoorkonde van Thorn (1 juni 992) in: Koch, OHZ, 111.

⁹³ A. Scherpenisse, "Uit de geschiedenis van Poortvliet en Tholen en hun omgeving voor 1300", in: Archief (....) Zeeland 1939, 83 e.v.

aan de rivier van die naam lag. Scherpenisse vond de getrouwe navolgers onder de streekhistorici ⁹⁴). Zowel Koch als Dekkers gaven de voorkeur aan Bergen op Zoom als localisatie voor Bergen, onder meer met een beroep op de grote afstand van de drie eilanden. Alsof deze afstand in het waterrijke land, waarin de rivieren de vlotste verkeersweg vormden, een belangrijke factor uitmaakte ⁹⁵).

De aanhangers van de idee, dat beide bronnen, zij het niet naar vorm, dan toch naar inhoud, juiste gegevens zouden verschaffen, hebben niet kunnen verklaren hoe Bergen op Zoom het ene jaar in de gouw Taxandrië en het volgende jaar in de gouw Scaldis kan hebben gelegen. En dan zien we nog maar af van de afwijkende spellingen "Bergon" en "Berghis". Beperkt men zich tot het oudst bekende afschrift, de oorkonde van 966, dat inderdaad uit de abdij van Nijvel afkomstig is, dan levert de ligging van de villa Bergson aan de Struona of Striene toch moeilijkheden op. Deze leidde tot de localisatie in Steenberghe, dat aan de Striene zou hebben gelegen. Nu uit recente bodemkartingen is gebleken, dat zulks niet het geval was ⁹⁶), zou men Bergon het best kunnen zoeken op een punt - als de afstand tenminste een rol moet spelen - aan de Striene nabij Zuid-Beveland. Hiervoor

⁹⁴ Dekker, Zuid-Beveland 66 e.v.;

C.J.F. Sloomans, Bergen op Zoom, de stad der markiezen (Amsterdam, 1949) 9-11. Ook in latere bewerkingen onder de naam Bergen op Zoom, een stad als een huis (laatste druk Zaltbommel, 1974), 12;

L. Merkelbach van Enkhuizen, "Rond de kerstening van het noordwestelijke deel van Brabant (en Zeeland)", De Ghulden Roos 21 (1961) 57 e.v.

⁹⁵ Koch OHZ 86; Dekker, Zuid-Beveland 74 e.v.

⁹⁶ Zie de toelichtingen bij Bodemkaart van Nederland Schaal 1:50.000 kaart blad 43 West Willemstad (Wageningen, 1964) Kaartblad 43 Oost Willemstad (Wageningen, 1967) Geologische kaart van Nederland Blad Willemstad Oost (Haarlem, 1980).

kunnen alleen Poortvliet of Schakerloo op Tholen, waar de Striene uitmondde (Strijenham) in aanmerking komen. Gezien het feit, dat Schakerloo in het bisdom Luik lag, waarin de gouw Taxandrië grotendeels is opgegaan, ligt het voor de hand de laatste plaats te kiezen. Naamkundige argumenten voor een dergelijke keuze zijn echter niet te geven en deze interpretatie bevredigt dan ook maar weinig ⁹⁷).

Het Nijvelse domein valt uiteen

Vermoedelijk binnen de tijd van zestig jaar, tussen 1186 en 1246, viel het domein van Nijvel in deze streek uiteen. De goederen op Rilland zijn door de abdij van Ten Duinen verworven. Een zekere Arnulf hield in 1186 het hele land van Rilland in cijns van de Abdij van Nijvel. Abdis en convent van dat klooster droegen het toen over aan Ten Duinen ⁹⁸). De goederen op Zuid-Beveland zijn door de abdij van Ter Doest verkregen. Het betrof hier rechten en goederen te Krabbendijke, Morlodenisse en vermoedelijk te Nieuwlande ⁹⁹).

⁹⁷ Volgens een vermelding in het cartularium van de graven van Holland in Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, archief Graven van Holland inv. nr. 2144 fol. 24 zou het land van Schakerloo in 946 zijn geschonken aan de kerk van Sint Oedenrode. Van den Bergh, OHZ I nr. 321 (946).

Zie ook W. Steurs, "l'Utilisation d'une source hagiographique discreditée: la vita S. Ode Virginis de Sint Oedenrode", Acta historica Bruxelentia 4, Histoire et methode (1981) 129-145;

W. Heesters, "De Oda van Sint Oedenrode vrome legende of boerenbedrog", Brabants Heem 35 (1983) 74-78.

⁹⁸ Koch OHZ. nr. 208; nrs. 211 en 234, vergelijk nr. 212; nr. 397; De Fréméry OHZ nrs. 62 en 63. CDD nrs. 105, 306, 324, 325 en 339.

⁹⁹ Koch OHZ. nr. 210 (1187) en nrs. 215-217 (1177/1189); Kley, Geschiedenis, 99 (1187); Koch OHZ. nrs. 256-258 (1203); 343-345 (1214).

Veel onduidelijker is het lot van het bestanddeel van de Nijvelse goederen te Yerseke. De bulle van 6 september 1186 waarbij paus Urbanus III de abdij Tongerlo en haar bezit in bescherming nam, noemt ook land in Yerseke (terram in Gersecka): dit kunnen de vroegere Nijvelse bezittingen zijn ¹⁰⁰). Uitgebreider is de omschrijving in een bulle van Gregorius IX van 6 maart 1233, waarin Yerseke genoemd wordt onder de uithoven (curtes) van de abdij, samen met het land dat Polre heette en het land Hildernisse ¹⁰¹). Ook is het raadselachtig, hoe dit bezit van de abdij van Tongerlo verloren ging. Het goed te Yerseke wordt door Dekker gesitueerd in het Zoute aldaar ¹⁰²).

¹⁰⁰ G.A. Obreen, "Onuitgegeven oorkonden uit de 13e eeuw betreffende Zeeland", Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap 1e reeks (XLVI 1, 1926); Van den Bergh OHZ. nr. 389 (1242); CDD II nr. 491 (1231); Dekker, Zuid-Beveland. 164-165.

¹⁰¹ OAT. nr. 36.

¹⁰² OAT. nr. 111. Polre of Polder, later Heer Boudenspolder genoemd, volgt in deze oorkonde onmiddellijk na de uithof van Yerseke. (zie vervolg)
Dekker, Zuid-Beveland, 209, situeert de plaats bij Yerseke. Met die situering is schrijver dezes het niet eens. Uit de bedijkingsakte van dit gebied onder de naam Nieuw-Schakerlo blijkt dat het reeds eerder bedijkt was geweest. Ridder Boudewijn, zoon van Poppe van Stavenisse, kocht dit land van Rase van Liedekerke als voogd van de minderjarige Hendrik van Breda (juni 1255. zie [voetnoot nr.98](#)). Wellicht was dit de hertogelijke helft van Schakerlo, door Brabant behouden na de afstand van de andere helft aan Willem J van Holland c.u. in februari 1221 (zie [voetnoot nr. 83](#)).

Afb. 15-16. In de zegels van middeleeuwse heersers weerspiegelden zich lang de idealen van de tijd: de ridder, in de rechterhand het zwaard, in de linker het met heraldische tekens beladen schild.

Men vergelijk het zegel van Godfried II, heer van Breda (afb. 15) uit 1212 met dat van Gerard van Wezemaal, heer van Bergen op Zoom (afb. 16) uit 1301.

Pas uit de dertiende eeuw zijn weer gegevens bekend over pogingen van de abdij van Nijvel te Bergen op Zoom haar posities (weer) in te nemen. Het eerste gegeven dat op deze plaats betrekking heeft, de nader te noemen akte van 1219, waarvan de authenticiteit vast staat, noemt de abdij van Nijvel niet.

In 1219 verklaarde Godfried van Breda (Afb. 15-16) dat Hein van Bergen (de Berga) afzag van aanspraken op land in Kloosterzande (Sanda) dat toebehoorde aan de abdij Ten Duinen ¹⁰³). Deze abdij speelde een grote rol bij de organisatie van de ontginning en landinrichting van de door haar verworven bezittingen ¹⁰⁴). Naast Arnulf van Ossendrecht en Witte en Bette van Borgvliet noemt de akte van 1219 onder meer Gilbert van Rilland (de Rietlande) en Arnulf,

¹⁰³ Dekker, Zuid-Beveland 207-208.

¹⁰⁴ Koch OHZ. nr. 397.

pastoor van Bergen. We mogen aannemen, dat te Bergen op Zoom een familie was gevestigd, die ook aanspraken op bezit te Kloosterzande had, en tevens dat te Bergen op Zoom reeds een parochiekerk bestond ¹⁰⁵). Bij de verzoening van 6 december 1232, gesloten tussen de hertog van Brabant en Gillis, voogd van Breda, bepaalde men, dat een zekere Boudewijn (Boidinus) het land bij de Zoom (prope Zome) voorbij Wouter (preter Woide), dat hij in bezit had, onmiddellijk terug moest krijgen. Gilles had het kennelijk in beslag genomen ¹⁰⁶). Het ligt voor de hand, dat deze Boudewijn dezelfde was als de in het testament van Godfried IV van Breda (1246) genoemde Boudewijn van Bergen ¹⁰⁷).

Wat was de positie van deze Van Bergen? Was hij cijnshouder van de Nijvelse goederen te Bergen op Zoom en tevens leenman van de heer van Breda?

In deze jaren komt het goed van Bergen (weer) in de Nijvelse stukken voor. Het cartularium van de abdij geeft een afschrift van het verzoeningsverdrag tussen de hertog en de abdij van Nijvel in 1235 gesloten. In een hooglopend conflict over het vervreemden van kloostergoederen door de vazallen van de hertog liet de abdis van Nijvel de relikwieën in de kerk van Nijvel van het altaar verwijderen, wat in feite neerkwam op een kerkelijke ban over Brabant ¹⁰⁸). De pas opgevolgde hertog Hendrik II moest onder andere Gooijk (provincie Brabant), ingenomen door Arnold van Wezemaal, aan de abdij teruggeven. Maar er is nog een serie andere klachten. In het geschil over de goederen van Bergen (querela de Berges) werd afgesproken

¹⁰⁵ G. van de Woude, *Ter Duinen, kustmacht onder de graven* (Antwerpen, 1944).

¹⁰⁶ Koch OHZ. nr. 397.

¹⁰⁷ Rbr. nr. 20.

¹⁰⁸ V.d. Nieuwenhuizen O.S.E. nr. 29.

dat de hertog de abdij daarvan weer in bezit zou stellen. Robert VII van Béthune, voogd van Atrecht, heer van Béthune en Dendermonde (1224-1243) had deze goederen in beslag genomen als voogd van de zonen van de onlangs overleden Godfried III van Breda ¹⁰⁹). Zo niet, dan zouden de relieken opnieuw worden verwijderd en zou de abdij niet aarzelen de kerkelijke straffen van excommunicatie en vervloeking (maledictio) uit te laten voeren, echter wel tegen de voogd en niet tegen de hertog. Hieruit blijkt, dat Robert van Béthune reeds als voogd van de Bredase wezen was opgevolgd ¹¹⁰), wat vermoedelijk verband houdt met het overlijden van Hendrik III van Breda eind 1234, waarna Godfried IV, eveneens minderjarig, heer van Breda werd ¹¹¹). Inderdaad schijnen de goederen van Bergen aan de abdij gerestitueerd te zijn, want in 1241 wordt weer gesproken over de villa Bergen met bijbehorende goederen (villa de Berg is et appendiciis) die een eigengoed van Sint Gertrudis waren. De hertog had er de gewelddadige bezitters uit verwijderd en de abdis ervan in bezit gesteld. Het kapittel van Nijvel had de abdis verzocht naar Bergen te gaan en de goederen in bezit te nemen, doch zij had dit geweigerd.

¹⁰⁹ ARAB Kerkelijke archieven can. Nijvel, 165v; J.J. Hoebanx, *i'Abbaye* 360; N. Hermann-Mascar, *Les reliques des Saints* (Parijs, 1975) 226-228; E. van Ermen stelt in *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen 1* (Leuven, 1982) 92 de inbreuk op de kapittelgoederen te Bergen op Zoom gelijktijdig met die van Arnold II van Wezemaal op het meierschap te Gooik rond 1220. Hij beroept zich daarbij op J.J. Hoebanx "Un aspect de la politique ducal en Brabant au milieu du XIIIe siècle: le duc Henri III et le Chapitre de Nivelles", *Bulletin de la commission royale d'histoire* 127 (1961) 133, 134, 136. Daarin is echter van gebeurtenissen rond 1220 te Bergen op Zoom geen sprake.

¹¹⁰ P.C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten* (Leiden, 1965) 182.

¹¹¹ Boeren, *Breda en Schoten*, 176, veronderstelt in 1235 eveneens een voogdijwisseling.

Hierdoor had het kapittel geen inkomsten gekregen uit de goederen en eiste een schadevergoeding van 300 Leuvense ponden ¹¹²). Vijf jaar later werd een akkoord tussen de heer van Breda en abdis en kapittel gesloten over de goederen van Bergen. De abdij eiste een jaarlijkse pacht van 10 ponden, wat de heer had geweigerd. Na scheidsrechterlijke tussenkomst kwamen partijen overeen dat hij 10 marken of sterlingen per jaar zou betalen tegen een boete van 100 zilveren marken bij verbreking van het contract ¹¹³).

Men heeft zich meermalen afgevraagd, waarom de abdij van Nijvel uiteindelijk haar "Fernbesitz" aan de Nederschelde heeft opgegeven. Hoebancx laat bij de beantwoording van deze vraag de inbeslagnemingen en andere plagerijen door de leenmannen van de hertog (met deze vorst als lachende derde op de achtergrond) het zwaarst wegen. Voor Dekker geeft een economisch argument de doorslag. De goederen waren onrendabel geworden, werden veelvuldig overstroomd (dat gold te Bergen op Zoom niet) en lagen te excentrisch ten opzichte van de abdij ¹¹⁴). Misschien hebben beide motieven een rol gespeeld. De bezittingen zullen een betrekkelijke interesse behouden hebben totdat de politieke druk te groot werd. Te Rilland, Yerseke en elders op Zuid-Beveland schijnt de abdij vrijwillig het veld geruimd te hebben. Te Bergen op Zoom was daar nauwelijks sprake van.

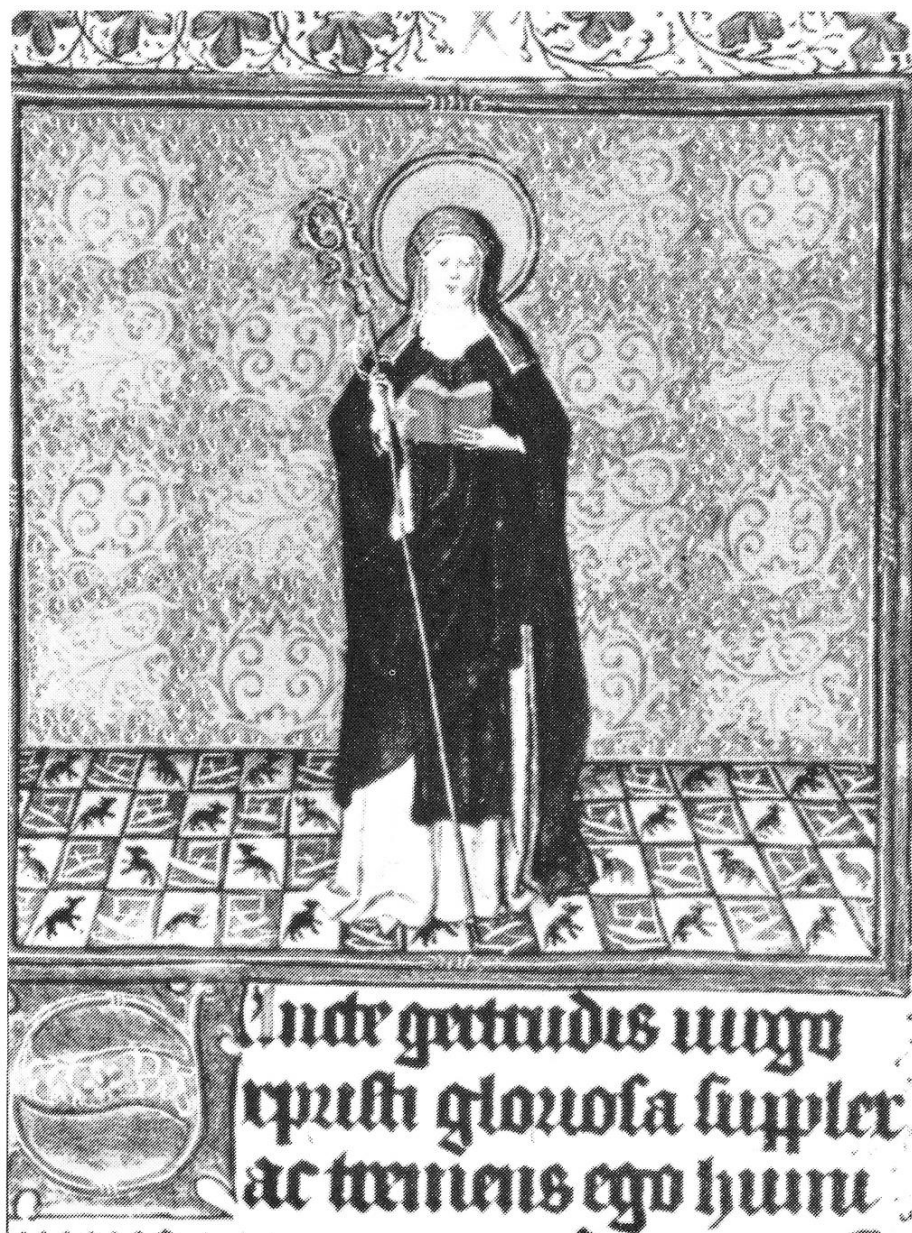
Voor ons ontbreekt echter inzicht in de precieze gang van zaken, waardoor de liquidatie van het bezit te Bergen op Zoom zijn beslag kreeg.

¹¹² ARAB cart. Nijvel, 29. Hoebancx, l'Abbaye, 273, noemt een bedrag van 30 ponden.

¹¹³ ARAB cart. Nijvel, 361v; Taxandria (BoZ) 43 (1936)1-6.

¹¹⁴ Hoebancx, "Un aspect", 129-161; Dekker, Zuid-Beveland, 144.

De abdij van Nijvel zullen we hierna slechts tegenkomen, wanneer de tienden en het patronaatsrecht van Bergen op Zoom aan de orde zijn. Een herinnering aan een groots verleden van de oude abdij bleef overigens bestaan in de vorm van de Gertrudistraditie te Bergen op Zoom en omgeving. Deze overleefde de eeuwen.

Afb. 17. *Sim Gertrudis van Nijvel*. Miniatuur uit het [getijdeboek van Catharina van Kleef](#), hertogin van Gelre, ca. 1440.

De Gertrudistraditie

Gertrudis van Nijvel was in middeleeuws Brabant wel één van de populairste heiligen (afb. 17). Zij leefde van 626 tot 659 en was abdis van het door haar moeder gestichte klooster van Nijvel. Haar verering schijnt zich aanvankelijk te hebben beperkt tot Nijvel en onmiddellijke omgeving. In de tiende eeuw verspreidde deze zich over het bisdom Luik, dat toen echter nog niet zijn latere omvang zal hebben gehad en vandaar over Duitsland, over Scandinavië en Noord-Italië ¹¹⁵).

De oudste Gertrudiskerken zijn in de Nederlanden (Nederland en België) te vinden, vooral in het voormalige bisdom Luik. Het hertogdom Brabant spant daarbij, volgens Zender, de kroon. De graven van Leuven, later hertogen van Brabant, waren sinds het begin van de elfde eeuw voogden van de abdij van Nijvel en stichtten in 1206 de Sint Gertrudisabdij te Leuven. Via Karel de Grote achtten de hertogen zich met haar verwant: zij werd de huisheilige van de hertogelijke familie. De Gertrudisverering en de tradities in onze streken kunnen dus te maken hebben met het aangroeien van de Brabantse macht in de loop (en vooral tegen het einde) van de twaalfde eeuw ¹¹⁶).

¹¹⁵ P. Leupen, "Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk", *Archief van de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 22 (1980) 131-145; H.J. Kok, "De patrocinia van de H. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middeleeuws bisdom Utrecht" in dat tijdschrift, 6 (1964) 291 e.v.; W. Braunfels (ed.), *Lexicon der Christlichen Ikonographie*, VI (Rome e.a. pl., 1974), kol. 406-408.; J. Dhondt, *Proloog van de Brabantse geschiedenis*, (Bergen op Zoom, 1952); M. Zender, *Räume und Schichte mittelalterlicher Heiligenverehrung in Ihrer Bedeutung für die Volkskunde*, (Keulen, 1973) 92.

¹¹⁶ Zender, *Räume und Geschichte*, 96. Over parochiepatroonheiligen in het algemeen zie ook H.J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het Middeleeuws Bisdom Utrecht* (Assen, 1958).

Te Bergen op Zoom dateren de oudste bewijzen van de Gertrudisvereering eerst uit de vijftiende eeuw. Als dag van de vernieuwing van de schepenbank gold weliswaar de Sint Gertrudisdag in plaats van de Verzworen Maandag, maar dat gebruik is in 1533 ingevoerd. Toch speelde de Sint Gertrudisdag al eerder een rol: tot 1521 bleven aftredende burgemeesters en rentmeesters hun functie vervullen van hun aftreden tot aan St. Gertrudis (17 maart) om hun opvolgers in de ambtsgewoonten in te wijden ¹¹⁷).

Het zegel van het in de vijftiende eeuw opgerichte kapittel van de kerk vertoonde haar beeltenis. Het stadsregister, aangelegd in 1399 en bijgehouden tot 1443, bevat gegevens over de Sint Gertrudisstraat, thans Bruinevisstraat, en de weg naar Sint Gertrudis, een landweg die in het verlengde van die straat naar de kapel van de heilige onder Borgvliet leidde. Uitvoeriger zijn de rekeningen van deze kapel, die over de periode 1523-1559 zijn bewaard gebleven. Ook in de Luikse gegevens uit de vijftiende eeuw komt de Sint Gertrudiskapel van Bergen op Zoom voor).

Van legenden rondom Sint Gertrudis is sprake in een negatieve bron: het verslag van de belegering van Bergen op Zoom in 1588 door de predikant Baselius. Deze noemt de Sint Gertruydtberg ten zuiden van de stad. Sint Gertrudis zegt hij, wordt door bijgelovige mensen vereerd

¹¹⁷ Slootmans, "De arbitrale uuytsprake ... ", 227; GA BoZ, Oud-archief tot 1810, inv. nr. 15 fol. 79 akte van 9 februari 1403, "in Sente Gertrudenstraet buiten Onser Vrouwen poirte ... oost Sente Gertrudenwech ... "Zie ook aldaar fol. 81 v, 84, 222, 227, 249, 258v;

C. Slootmans, "De kapel van Sinte Geretruda aan de Schelde", DGR 21 (1961) 106.

G.C.A. Juten, Consilium de Beke. Bergen op Zoom z.j., overdruk uit Taxandria (Bergen op Zoom) XXVI !-XXX, 33, U (volgens het in 1400 aangelegde register Institutiones I, 121).

tegen ratten en muizen. Zij was patrones van de stad en men zegt dat zij vrouwe van het land was geweest. Het kapelletje van Sint Gertrudis dat op deze berg stond, lag tegen het verdronken Zuidland aan ¹¹⁸). De tekst onder een in 1631 verschenen prent met een gezicht op de stad noemt de Grote Kerk, gesticht door St. Gertrudis, en het opschrift met gouden letters:

SANCTA GERTRUDIS HUIUS TERRAE QUONDAM DOMINA

dat boven de kerkdeur was aangebracht. Ook vermeldt Baselius de fontein die bij de kapel stond. Nog uitvoeriger is Thomas de Rouck die de rest van het opschrift geeft:

INTERVENI PRO POPULO TUO

Volledig luidde het dus: St. Gertrudis, eens vrouwe van dit land, kom Uw volk te hulp. De Rouck maakte zelfs een gedicht, waarin hij 654 als het stichtingsjaar van de kerk aangaf ¹¹⁹).

De legenden om Gertrudis maakten haar eerst patrones van de reizenden, later van de stervenden (op weg naar het eeuwige leven) en tenslotte noodhelpster tegen voor het oogstgewas schadelijk gedierte, met name muizen. Historische bewijzen voor het bestaan van die laatste verering in de Nederlanden en aangrenzend Westfalen en Rijnland dateren eerst van kort na 1400 ¹²⁰). Te Bergen op Zoom kwam de middeleeuwse gewoonte voor van het "in amorem Stae. Gertrudis " drinken bij een afscheid of bij het begin van een reis. Deze traditie kon zich fraai verenigen met het voorkomen van de Gertrudisbron. De legende was op een schildering of schilderij in de kapel afgebeeld ¹²¹). Bergen op Zoom stond met zijn Gertrudistraditie niet alleen. Deze

¹¹⁸ J. Baselius, *De obsidione Bergopzomii*, (Bergen op Zoom, 1603), 23.

¹¹⁹ Th. De Rouck, *Den Nederlantschen Herauld* (Amsterdam, 1645) 230.

¹²⁰ Zender, *Räume und Schichte*, 111 (met kaart).

¹²¹ Sloodmans, "De kapel", 110.

heilige gold tevens als patrones van het verdronken dorp Hildernisse ten zuidwesten van de stad, van Ossendrecht, eveneens in het land van Bergen gelegen en van Zandvliet, even over de tegenwoordige rijksgrens, dat ook banden met het land van Breda en met dat van Bergen had ¹²²).

Als concurrent van Bergen op Zoom wat betreft de verering kan Geertruidenberg gelden, waarvan de naam aan de heilige ontleend werd en wier afbeelding daar tot lang na de reformatie op de stadszegels prijkte. De Mons littoris, (de Oeverberg) waar de heilige zou hebben vertoefd en een door Sint Amandus gewijde kapel zou hebben gesticht, wordt ook te Geertruidenberg gesitueerd en is door de dubieuze uit "967" daterende vermelding en de valse stichtingsoorkonde van Thorn uit "992" gedocumenteerd. In elk geval dateert de stadsnaam en daarmee de Gertrudistraditie van Geertruidenberg uit het begin van de dertiende eeuw en deze schijnt daarmee de oudste papieren te bezitten. Een typische plaats van Gertrudisverering vormde ook Prinsenbeek ¹²³).

¹²² A.F. Stocq, *Vie critique Gertrude de Nivelles en Brabant (631-664)*, (Nijvel, 1931), 165;

G.C.A. Juten, "Hildernisse", in: *De parochieën in het bisdom Breda. (Bergen op Zoom II, 1925-1938)*, 149 e.v

¹²³ W.A. van Ham, "De symbolen van Geertruidenberg", *De Oranjeboom* XXII (1969) 60 e.v. Gewijzigd herdrukt in *De Dongebode* 12 (1966) 74-99.

Koch, OHZ 111 e.v. nr. 61 (1 juni 992). De desbetreffende passage luidt: "Montem littoris ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est, et cellam habet a beato Amando consecratam, villam Gillesela cum appenditiis, villam Barle cum altari in honorem sancti confessoris Remigii a me construco, castellum Sprundelheim cum omni integritate sicut situm est supra fluvium Merbetta ... "

P.J. Margry, "De topografische ontwikkeling van Geertruidenberg in de middeleeuwen", *Oranjeboom* 37 (1948) 111-113.

Met religieus bronnenmateriaal als kerkpatrocinia en legendevormingen moet uiterst omzichtig en zorgvuldig worden omgesprongen. Schijnbaar antieke tradities hoeven niet zo eeuwenoud te zijn, als men in het verleden soms al te grif heeft aangenomen. De middeleeuwse verering van de heilige aan de Nederschelde staat weliswaar vast, maar de periode van opkomst daarvan is nog steeds niet met voldoende zekerheid vast te stellen. Zeer waarschijnlijk heeft de opkomst van de Gertrudisverering inderdaad te maken met een bijzondere devotie van het Brabantse hertogshuis.

Dan is deze op zijn vroegst op het einde van de twaalfde, begin van de dertiende eeuw te dateren, toen het Brabantse gezag, hand in hand met de invloed van de heren van Breda, hier gevestigd werd.

De opkomst van Bergen op Zoom

Politiek en geografisch gezien lag Bergen op Zoom sinds ca. 1200 aan de rand van het hertogdom Brabant en van de heerlijkheid Breda, die tot 1287 het gehele westen van de huidige provincie Noord-Brabant omvatte. Die situatie dateerde overigens pas van ca. 1198 toen de heer van Breda de hertog als zijn leenheer erkende. Het gebied grensde onmiddellijk aan het Hollands-Zeeuwse eilandengebied. Door deze ligging kreeg de plaats een strategische betekenis welke het verdere verloop van de geschiedenis zou bepalen.

Wanneer we uitsluitend afgaan op de rechtsbronnen, dan lijkt het er sterk op dat Bergen op Zoom zich pas tussen 1314 (oudst bekende stadskeuren) en 1365 (Groot Privilege) tot stad heeft ontwikkeld. Hiermee zou Bergen op Zoom goed passen in het rijtje van nabijgelegen Zeeuwse steden zoals Reimerswaal en Tholen en het Bra-

bantse Steenberg ¹²⁴). Er zijn echter feiten, die een andere richting uit wijzen. In 1219 is te Bergen op Zoom een pastoor; de plaats blijkt in 1246 al in bezit van een gasthuis. Reeds in 1260 worden de bewoners van Bergen op Zoom oppidani genoemd wanneer zij samen met die van Breda een oorkonde bezegelen ¹²⁵).

Het oppidum

In een verrassende verhandeling heeft Van Uytven gewezen op een passage uit een charter van 1213. De hertog van Brabant en de heer van Breda treffen daarin maatregelen om de migratie van hun onderzaten in meer geordende banen te leiden. Dat betreft vooral de vestiging van deze personen in de "vrije steden" (oppida libero) door beiden gesticht. Naast de oude steden onder de hertog worden de nieuwe door hem gevestigde genoemd: Oisterwijk, Arendonk, Herentals, Turnhout en Hoogstraten. De door de heer van Breda gestichte plaatsen worden niet met name genoemd. Volgens Van Uytven kunnen echter moeilijk andere dan Breda en Bergen op Zoom bedoeld zijn. Beide plaatsen hebben hofvaart op Antwerpen zodat hun jurisprudentie op die stad moet zijn afgestemd geweest ¹²⁶). Een nadeel is dat het geschreven Antwerpse recht pas van 1221 dateert. Ook daar blijkt het geschreven een bevestiging van het reeds

¹²⁴ W.S. Unger en J.J. Westendorp Boerma, "De steden van Zeeland", Archief (van het prov. Genootschap te Middelburg, 1957) 1-7, 28-30.

¹²⁵ F.A. Brekelmans, "Het ontstaan van Steenberg als stad", Uit Stad en Land van Steenberg (Steenbergen, 1958) 28-33.

¹²⁶ Rbr. nr. 15. Van Uytven, "Aspecten", 17;

C. Sloomans, "De verhouding Antwerpen-Bergen op Zoom in het verleden", Sinte Geertruydsbronne, X (1933), passim (ook als afzonderlijke reprint).

F.F.X. Cerutti, "Vorming der stad", 43-47;

A. Bousse, "De verhouding tussen Antwerpen en het platteland", Bijdragen tot de geschiedenis, LVIII (Antwerpen, 1975), 143.

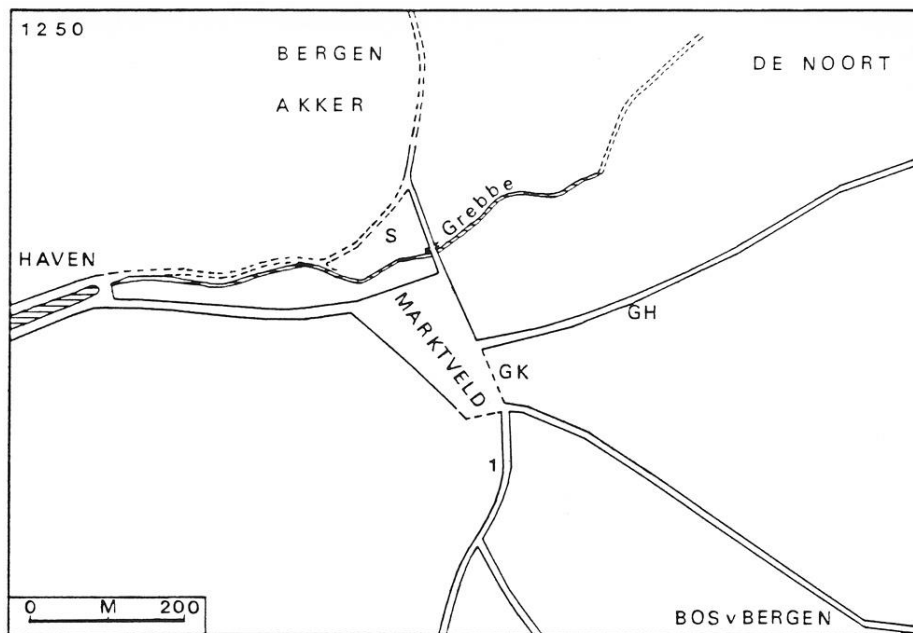
bestaande mondelinge recht. Die stad maakte in de vroege dertiende eeuw een sterke opbloei door ¹²⁷). Bij de toen gemaakte omwalling werd alle bebouwing die tot dan buiten de oude grachten was gebleven binnen de nieuwe stadsversterking getrokken, waardoor de stedelijke omvang bijna verdubbeld werd ¹²⁸). De vraag is of ook Breda en Bergen op Zoom zo sterk groeiden of dat de heren aan de inwoners vrijheidsrechten verleenden om in het politieke spanningsveld van die dagen anderen vóór te zijn. Het laatste komt mij het meest waarschijnlijk voor. De stichting van "vrije plaatsen" ligt sterk in het verlengde van de activiteiten van graaf Philips van de Elzas (overleden 1191) in Vlaanderen die langs de kust nieuwe havenplaatsen stichtte alsmede het dichterbij gelegen Hulst ¹²⁹).

We noemden reeds de door de hertog gestichte plaatsen. Het is interessant op te merken, dat een aantal van deze nieuwe stichtingen zich nooit tot een stad in constitutionele en economische zin heeft ontwikkeld. Van de hertogelijke stichtingen werd in feite alleen Herentals een stad. Het is dan ook de vraag of we ons Breda en Bergen op Zoom moeten voorstellen als reeds ca. 1213 omwalde steden. Er bestaan aanwijzingen, dat te Breda in de dertiende eeuw met partiële versterkingen begonnen kan zijn en te Bergen op Zoom bestaat een traditie dat heer Gerard van Wezemaal aan het einde van die eeuw de omwalling begon. Het lijkt meer waarschijnlijk dat pas in de veertiende

¹²⁷ G. Asaert, "De late middeleeuwen", in: De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17e eeuw (z.pl., 1978) 49.

¹²⁸ Asaert, "Late middeleeuwen", 45.

¹²⁹ J. Dhondt, "Vlaanderen onder het huis van de Elzas", in; A.G.IV. II (1950) 120. P.J. Brand De geschiedenis van Hulst (Hulst, 1972) 7-8. H. van Werveke, Een Vlaams graaf van Europees formaat: Filips van de Elzas (Bussum, 1976) 13, 40-41.

Afb. 18. De oudste kern ("oppidum") van Bergen op Zoom.

Het Marktveld met de Hoogstraat (1); de Scholiersberg (S) als plaats van het volgens de traditie oudere hof; de Grote of Sint Gertrudiskerk (GK) en het Gasthuis (GH) als oudste stedelijke elementen; de Grebbe is (onder voorbehoud) aangegeven als ontwatering voor het gebied van de Noort en als watervoorziening voor Bergen op Zoom.

eeuw (ca. 1330) beide plaatsen van een volledige omwalling of om-muring zijn voorzien ¹³⁰).

Hoe zag het oppidum Bergen op Zoom er dan wel uit? Wellicht kunnen we daarvan enig idee vormen door dit te vergelijken met de overige in die tijd gestichte oppida. Oisterwijk heeft zich nooit tot een middeleeuwse stad kunnen ontwikkelen. Het dorp behield de titel van vrijheid. Volgens een hypothese van W. Steurs heeft de hertog het oppidum niet gesticht in een maagdelijke omgeving, maar in de

¹³⁰ F.A. Brekelmans, "De middeleeuwse omwalling van Breda", De Oranjeboom, XXX (1977) 1-26;
W.A. van Ham, "Merck toch hoe Sterck", 14 e.v.

nabijheid van de reeds bestaande kern Oost-Tilburg, later bekend als het Kerkeind. In het ten oosten daarvan gelegen Lindeind wil hij de hertogelijke "Nieuwstad" zien ¹³¹). Ook Herentals kende twee kernen: het oude allodium of villa van het Sint Waldetrudiskapittel te Bergen (Henegouwen) en de villa nova of burgensia van de hertog, gesticht vóór 1209 ¹³²). Van een burcht of kasteel schijnt daar geen sprake te zijn geweest. Herentals groeide uit tot een stad, wat niet het geval was met Hoogstraten en Turnhout, die bleven steken op het peil van marktvlekken, echter met in de nabijheid opmerkelijke, sterke kastelen ¹³³).

De traditie plaatste het Hof van Nijvel, waaruit Bergen op Zoom zich zou hebben ontwikkeld, op het terrein van het Markiezenhof en omgeving. De gegevens laten niet toe, dit te bevestigen of te ontkennen. Archeologisch onderzoek vond niet plaats. Het is opvallend dat het terrein in de middeleeuwen (en nog later) een open, landelijk karakter had, in tegenstelling tot de aangrenzende stadsstraten.

¹³¹ W. Steurs, *Les Campagnes de Brabant septentrional du Moyen Age: La fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri Ier* (Leuven/Brussel, 1974).

¹³² J. Goris, *Bijdrage tot de aloude geschiedenis van de stad Herentals* (Herentals, 1969) 59-73.

¹³³ J. Laureys, "Hoogstraten, aloude vrijheid", *Jaarboek Hoogstratens Oudheidkundige Kring* 18 (1950) 1-89;
idem, "Hoogstraten, vrijheid en heerlijkheid", in hetzelfde jaarboek, 31 (1963) 5-12;
H. de Kok, "Politieke geschiedenis van Turnhout tot 1794" in: *Turnhout, groei van een stad* (Turnhout, 1983) 80-81.

Afb. 19-20. De zegels van de vrouwen van Breda vertoonden een heel wat vrediger beeld: de dames werden niet geacht strijdlustig te zijn. Zie het zegel met de lelie van Lutgard van Perk, vrouwe van Breda (afb. 19) en dat van Elisabeth, vrouwe van Breda (afb. 20) uit 1280.

Misschien kan de omvang van het (vroegere) Nijvels tiendbezit te Bergen op Zoom en omgeving een idee geven van de omvang van het verdwenen abdijbezit. De tienden werden in 1289 gespecificeerd als die van Halsteren, Noordgeest, Bergen en Zuidgeest ¹³⁴). Deze tienden werden in 1309 geïncorporeerd bij die van de abdij en omschreven als die van Heerle, Zuidgeest, De Bergse akker (Berghesacker) en Noordgeest (Argheest!) ¹³⁵). Halsteren was ondertussen een afzonderlijke parochie geworden. Vooral de Bergse akker is een intrigerend gebied ¹³⁶). Deze lag, naar uit het stadsregister op te maken valt, aan de noordoostkant van Bergen op Zoom. Het terrein was heuvelachtig. In de nabijheid lag een heuvel, die simpelweg "Berg" heette, later

¹³⁴ M. Gijsseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten* ('s-Gravenhage. 1977) nr. 869. ARR, B 26.

¹³⁵ ARAB. cart. Nijvel, fol. 366.

¹³⁶ SABoZ. 15, fol. 86v.

"Coudenberg" of naar de bezitter van een aanpalende boerderij "Elewoutsberg" ¹³⁷).

In een eerdere bijdrage is door mij betoogd, dat de Grote Markt te Bergen op Zoom de kern vormde van de nederzetting, die men wel marktstad mag noemen. Een stimulans kan de kerkstichting zijn geweest op initiatief van de inwoners van de nabijgelegen gehuchten ¹³⁸). Een probleem blijft uiteraard de vraag, of er voordien een oudere woonkern in of nabij het goed van Nijvel aanwezig was. De kern van het Nijvelse goed kan ook wel te Borgvliet hebben gelegen. Deze plaats vormde een enclave - een hertogelijk leen - binnen de middeleeuwse stadsparochie Bergen op Zoom. De daar gelegen Sint Gertrudiskapel geeft de geschiedschrijver een mogelijk houvast, maar de vermelding daarvan is helaas betrekkelijk jong.

Opteert men voor een ligging in de onmiddellijke nabijheid van de latere stadskern, dan lijkt de Scholiersberg, met het terrein van het, eveneens latere, Markiezenhof het meest in aanmerking te komen (Afb. 18).

Een van de meest intrigerende vragen, gesteld rond het ontstaan van Bergen op Zoom, luidt: waarom een stichting hier en niet elders aan de Nederschelde? De territoriale expansie van de graven van Holland in het Zeeuwse eilandengebied had geleid tot aantasting van de Vlaamse en Brabantse (i.c. Bredase) posities aldaar. Wie garandeerde dat deze expansie voor de Schelde een halt zou houden?

Leden van de families Van Borgvliet, Van Gageldonk en Van Ossendrecht komen voor in oorkonden van de graven en waren

¹³⁷ GABoZ. R 215, fol. 263 (15 december 1503); R 226, fol. 200v (5 september 1578); ARR. 597, fol. l-3v.

¹³⁸ W.A. van Ham, "De middeleeuwse stadsplattegrond van Bergen op Zoom", *Studies uit Bergen op Zoom*, 11 (1977) 15-35.

wellicht verwant met voorname Bevelandse en Thoolse geslachten. De kiem voor een inlijving bij het Hollandse machtsbereik leek daarmee gelegd. Een andere factor kan de verkeersgeografische ligging hebben gevormd. Al wordt de weg Brugge-Keulen voor Brabant als zeer belangrijk beschouwd, de haaks daarop staande noord-zuid lopende waterweg vanuit het zuiden via Antwerpen langs de middeleeuwse Schelde naar de Rijn-Maasdelta beschouwen sommigen als nog belangrijker ¹³⁹).

Afb. 21-22. De zegels van de steden weerspiegelden de gezagsverhoudingen door het wapen van de heer op te nemen. Zie het zegel van de stad Breda (afb. 21) een afdruk uit 1269 en dat van Bergen op Zoom (afb. 22) een afdruk uit 1276.

De totstandkoming van de hoofdarm van de Schelde, die langs de Westbrabantse kust noord-zuid stroomde, vervolgens omhoog en tussen Beveland en Tholen westwaarts liep, verbeterde de positie van Bergen op Zoom. Deze plaats lag juist op de heuvelrug tegenover die bocht en was door middel van een diepe kreek daarmee verbonden:

¹³⁹ P. Bonenfant, "l'Origine des villes Brabançonnaises et la "route" de Bruges à Cologne", *Revue Belge de philologie et histoire* XXXI (1953) 229-347.

een aantrekkelijke plaats voor een toekomstig economisch middelpunt. De loop van de Schelde langs de zuidkant van Tholen schijnt in de twaalfde eeuw, volgens sommigen in 1134, tot stand te zijn gekomen ¹⁴⁰). Hiermee is niet alles verklaard. De ligging van enige tolplaatsen langs de Honte (volgens de literatuur toen nog niet druk bevaren) wijst erop dat althans een deel van de scheepvaart een andere route koos dan tussen Beveland en Bergen op Zoom noordwaarts (Afb. 19-20) ¹⁴¹).

1250: terugblik en uitzicht

De gegevens, die landschap en archeologie verschaffen, wijzen erop, dat langs de Westbrabantse terrasrand reeds in de merovingische periode - en daarna - bewoning voorkwam. Dubieuze geschreven bronnen die uit de tiende eeuw heten te dateren, wijzen op een goed van de abdij van Nijvel, waarvan Bergen op Zoom het centrum vormde. Volgens de traditie zou dit afkomstig zijn van de zevende eeuwse heilige Gertrudis van Nijvel. Het Nijvels domein is aan liquidatie toe, wanneer ca. 1200 de eerste betrouwbare schriftelijke bronnen voor onze streek voorhanden zijn. De bestanddelen van dat goed op de Zeeuwse eilanden deed de abdij kennelijk vrijwillig van de hand; te Bergen op Zoom was vooral politieke druk van de zijde van de heer van Breda er oorzaak van dat de abdij tenslotte (in 1246) voor hem week. Reeds eerder schijnt de heer van Breda te Bergen op Zoom een vrije stad te hebben gesticht. Zowel de juiste ligging van de kern van het Nijvelse goed als de omvang van de oorspronkelijke stad ontgaat ons, al bestaan daarvoor enige aanwijzingen. Van drukke handel en de zout- of lakennijverheid, waardoor Bergen op Zoom later zo bloeide,

¹⁴⁰ Dekker, Zuid-Beveland, 96-91.

¹⁴¹ S.T. Bindoff, *The Scheldt question to 1839* (London, 1945) 10-14.

blijkt in deze tijd nog niets. Het mag problematisch heten of de landweg naar het oosten over Roosendaal en Breda naar Eindhoven of Den Bosch toen al van belang was, omdat genoemde plaatsen nog niet of slechts in embryonale vorm bestonden. Belangrijker was de noord-zuidroute via de Schelde. Het voorkomen van een gasthuis te Bergen op Zoom in 1246 en wel aan de oostelijke uitvalsroute (Wouwsestraat) geeft aan, dat het landverkeer van importantie was. De latere ontwikkelingen hebben de keuze voor Bergen op Zoom als plaats voor een nieuwe stad als een gelukkige greep bevestigd. Breda (én Brabant) schoven op deze wijze hun positie vooruit, iets wat zich kennelijk herhaald heeft door de stichting van Steenbergen, ruim een halve eeuw later, zij het met geringer succes. Als centrum voor scheepvaartverkeer en zouthandel bloeide Steenbergen slechts korte tijd. Wel werd ook dáár het primaire doel bereikt: de handhaving van het Brabantse gezag in het gebied.

Van vrije stad tot marktstad 1250-1350

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van Bergen op Zoom en onmiddellijke omgeving in de periode vanaf het midden van de dertiende tot het midden van de veertiende eeuw geschetst. Over de periode van 1250-1350 zijn heel wat meer geschreven bronnen bekend: deze verschaffen voldoende gegevens om Bergen op Zoom als een zelfstandige eenheid te behandelen. In de voorafgaande tijd is de plaats slechts als een onderdeel van een groter geheel te begrijpen. Ook in deze periode kan men Bergen op Zoom niet geheel los van de regio zien, wel gaat de stad daarin meer een centrale positie innemen. De plaats lag in 1250 in een streek, die volop in ontwikkeling was. In westelijk Noord-Brabant werd uitgaande van bepaalde centra veel land ontgonnen. Er waren nederzettingen die reeds een halve eeuw of nog langer bestonden zoals Bergen op Zoom, Borgvliet, Essen, Heer Boudenspolder, Hildernisse, Kalmthout, Nispen, Ossendrecht, Wouw en Zandvliet. Sommige waren jong; andere zijn wellicht pas na 1250 gesticht. Zij vormden nieuwe middelpunten voor ontginning en landinrichting: (Oud)Gastel, Hoeven, Huijbergen, Oudenbosch, Putte, Roosendaal, Steenberg en Woensdrecht. Meteen is hiermee de richting aangegeven, waarin de occupatie ging: langs de rand tussen hoog en laag vooral naar de oevers van de Schelde en de Eendracht westwaarts en noordwaarts naar de boorden van de Mark, Dintel, Roosendaalse en Steenbergse Vliet. Tevens kwamen vrij geïsoleerd ontginningen voor op de heide tussen Antwerpen, Bergen op Zoom en Wouw. We moeten echter niet alleen naar westelijk Noord-Brabant kijken wanneer we de ontwikkeling van de streek goed willen volgen. Zeeuwse eilanden als Tholen en Zuid-Beveland lagen bij wijze van

spreken vlak voor de deur ¹⁴²). Ze vormden geografisch nog geen afgeronde eenheden: weliswaar bestond er reeds een dijkkring om Zuid-Beveland, maar Rilland en Waarde vormden nog aparte eilanden. De hoek tussen Woensdrecht en Ossendrecht, waar de (verdrongen?) tolplaats Agger lag, was nog niet ingepolderd ¹⁴³). Wat nu het eiland Tholen vormt was onbedijkt, met uitzondering van vrij kleine eilanden als Schakerlo, Poortvliet, Scherpenisse en Stavenisse ¹⁴⁴). Tijdens het hier behandelde tijdperk werden de tussenliggende stroomgaten van de Hinkle de Striene enz. afgesloten en genoemde kleine eilanden aaneengevoegd tot grotere.

Tot de vrije steden, omstreeks 1200 door de heer van Breda gesticht, moet ook Bergen op Zoom hebben gehoord. (Afb. 21-22) ¹⁴⁵) Deze stichtingen bestonden vaak uit een handelsnederzetting, meestal gelegen nabij een oudere bezitting van een abdij of van een andere instelling. Zo iets lijkt ook te Bergen op Zoom het geval te zijn geweest. De politiek van de landsheren en van sommige regionale heren om door de stichting van met vrijheden en andere rechten voorziene plaatsen hun gezag te consolideren werd in deze periode voortgezet. Aan de Brabantse kant was Steenberghe, op een vooruitgeschoven positie binnen het lage veengebied omringd door "zoutland", in 1272 van keuren (rechtsregels) voorzien ¹⁴⁶). Wat de rechtspositie ,an

¹⁴² Van Ham, "Een gewest", 129-179.

¹⁴³ Dekker, Zuid-Beveland, 284-295.

¹⁴⁴ M.H. Wilderom, Tussen afsluitdammen en Deltadijken II Noord-Zeeland (Vlissingen, 1964) 108 e.v.

¹⁴⁵ Van Uytven, "Aspecten", 6.

¹⁴⁶ W. Bezemer, Oude rechten van Steenberghe ('s-Gravenhage, 1897) 12; F.A. Brekelmans, "De Antiqua Kora van Steenberghe en haar herkomst", in: Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis, aangeboden aan prof. mr. B.H.D. Hermesdorf (Deventer, 1965) 21 e.v.

Wouw was, is onduidelijk. Er is een door een gebrekkig afschrift uit de 17e eeuw gedocumenteerd stuk, dat op het bestaan van eigen rechten in de veertiende eeuw wijst ¹⁴⁷). Op Zeeuws gebied kregen Reimerswaal en Tholen in de veertiende eeuw rechten van stedelijke aard zonder dat men erin slaagde het opkomende Bergen op Zoom te overvleugelen ¹⁴⁸).

Economisch waren deze plaatsen toch vooral middelpunten van een platteland in ontwikkeling. De activiteiten bestonden niet slechts uit het in cultuur brengen van akkergronden (over de inrichting daarvan is weinig bekend) maar ook uit turfgraverij in de veengebieden en zoutwinning in de lage landen van de Delta. Hierover weten we méér door de bewaardgebleven concessies van de lands- en regionale heren. Aan genoemde ontwikkelingen én aan handel en productie in, op en langs de Schelde, hadden inwoners van Bergen op Zoom een aandeel, waarop hierna zal worden teruggekomen. De kerkelijke en juridische ontwikkelingen lopen daarmee parallel. Eerst worden de stads- en parochiegebieden, dan de verhouding van de heren en de stad, vervolgens de rechterlijke en bestuurlijke structuur van de stad en tenslotte de sociale en economische omstandigheden belicht.

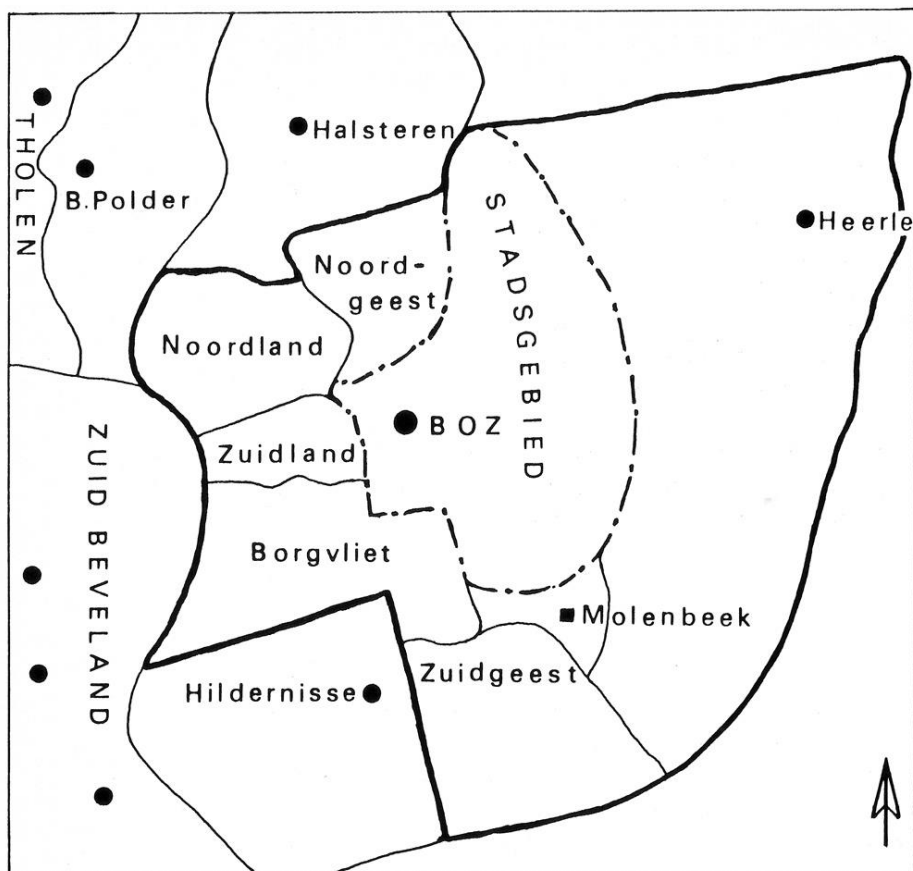
¹⁴⁷ Gemeente-archief Wouw, nog niet geïnventariseerd.

¹⁴⁸ C. Veltenaar, *De Geschiedenis van Tholen* (Middelburg, 1943); C.J.F. Sloomans, "Reimerswaal economisch voor 1530", in: *DGR* 33 (1973) 81 e.v.

De Kerk in stad en land

Stads- en parochiegebied

Om de juiste uitgestrektheid van het parochiegebied Bergen op Zoom te kennen, moeten we nagaan, welke kerken in de omgeving bestonden. Uit een rondschrijfbrief (1261) aan de geestelijkheid van enige havensteden en uit testamenten van de pastoors van Hildernisse (1296) en Wouw (1294) kennen we de namen van de parochies in de

Afb. 23. De gebieden van de schepenbanken en van de stad, einde dertiende eeuw.

Het gebied van de parochie Bergen op Zoom is met een dikke lijn aangegeven. Molenbeek vormde een enclave van Noordgeest.

regio: Bergen op Zoom, Halsteren, Hildernisse, Wouw, Tholen en het geheimzinnige "Coverenghe" of "Heendrecht" dat wel zal overeenkomen met Heer Boudenspolder of Nieuw-Schakerlo ¹⁴⁹). Onder het stadsgebied moeten we echter niet hetzelfde terrein verstaan als het land dat onder de parochie viel. Uit een aantal oorkonden uit deze periode kennen we de plaatsen, die een eigen schepenbank, dus een zelfstandige rechtskring en bestuur hadden: niet alleen Halsteren, Hildernisse, Wouw en Woensdrecht, maar ook Noordland, Noordgeest, Zuidgeest en Borgvliet ¹⁵⁰). We zien dus, dat Bergen op Zoom ingeklemd lag door een gebied dat niet onder het rechtsgebied van de stad viel. Uit andere akten, hierna te noemen, blijkt dat de vier laatstgenoemde schepenbanken wèl onder de parochie behoorden (Afb. 23) ¹⁵¹).

Uit latere gegevens blijkt, dat ook Heerle oorspronkelijk onder de parochie Bergen op Zoom ressorteerde. Hierop zal in de volgende paragraaf worden ingegaan. Het parochiegebied moet rond 1250 nog voor een groot deel uit onontgonnen terreinen hebben bestaan (Afb. 13). Daarover hebben we geen rechtstreekse gegevens. In elk geval lagen er veengebieden of moeren aan de zuidzijde van de weg naar Bergen in de buurt van Wouw, een gebied waarin de Sint Bernaardsabdij te Hemiksem en het gasthuis van Antwerpen waren geïnteresseerd ¹⁵²).

¹⁴⁹ Rijksarchief Gent, Fonds St. Baafsabdij, oorkonde nr. 393. (24 december 1261); *De Spycker* XXVII, e.v. (24 juni 1296); ASB cart. G 16, (4 juli 1299), onuitgegeven.

¹⁵⁰ W.A. van Ham, "Plaatselijk bestuur en rechtspraak in West-Brabant vóór 1795", in: *Organisatie en indeling van de Kempen* (Hapert, 1981) 38 meldt per vergissing dat reeds in 1284 een schepenbank in het Zuidland genoemd wordt.

¹⁵¹ Van Ham, "Een gewest", 158-160.

¹⁵² ASB cart. G bis (19 oktober 1299) onuitgegeven.

Het Zuidland, in deze periode tevens bekend als Zuidpolder, was een ander moerassig terrein. Het werd al in 1260 en 1267 genoemd; in 1287-1298 heette het nog een moeras. Uit een oorkonde van 1367 weten we, dat ook het uiterste noordoosten van het stadsgebied een veenland vormde. Pas toen is het, samen met het aangrenzende terrein onder Halsteren, Steenberg en Wouw ter exploitatie uitgegeven. Bovendien wijzen de namen van plassen als de Meeren, de Melanen, de Zeezuiper, het Hengstmeer en het Keutelmeer gebieden aan, die later zijn uitgeveend ¹⁵³).

Op kaarten uit de 18e en 19e eeuw komen nog uitgestrekte terreinen voor met zandverstuivingen, ook "duinen" genoemd, die sindsdien met jonge bossen beplant zijn. Als een ouder bos moet wel het Bos van Bergen worden beschouwd, dat in de veertiende eeuw voor het eerst in de stukken wordt genoemd ¹⁵⁴). Hiermee is het landbouwgebied rond de stad al voor een deel afgepaald. Het terrein dat oogsten opleverde en dus ook tienden te behoeve van de kerk, wordt in 1289 en 1309 beschreven als dat van de Bergse Akker, Halsteren, Heerle, Noordgeest en Zuidgeest ¹⁵⁵). We mogen dus aannemen dat dáár de landbouwgronden lagen. De Bergse Akker is met behulp van jongere

¹⁵³ OSB nr. 238 (augustus 1260); *Taxandria* BoZ XLI (1905), 293 e.v. (augustus 1267). Bezemer, *Oude rechten*, 52 e.v. (1 augustus 1367). Zie ook voetnoten nrs. 87, 88 en 90.

¹⁵⁴ ARR inv.nr. 1518, B nr. 85 (6 september 1355), onuitgegeven. Ook af te leiden uit de straatnaam Bosstraat, voorkomende in 1328; GABoZ R 308, 9v (18 april 1338), onuitgegeven.

¹⁵⁵ ARR inv. nr. 183, B nr. 26 (22 augustus 1289), onuitgegeven; ARAB Kerkelijke archieven Brabant, abdij Nijvel inv.nr. 1417, fol. 366 (19 april 1309), onuitgegeven.

gegevens te reconstrueren als een terrein aan de noordoostkant van de stad ¹⁵⁶).

In de hier behandelde periode wordt (bouw)land genoemd in het Noordland, hoewel daarin naast "hoeflant" tevens "moerland" voor komt, wat ook in het Zuidland het geval moet zijn geweest ¹⁵⁷).

Bouwland lag ook bij het Middelzand en de Meeren aan de Wouwseweg ¹⁵⁸). Bij het goed Molenbeek lagen zowel bouwland als beemden of weilanden ¹⁵⁹).

De Noord-, Zuid- en Oostakkers van Bergen op Zoom zijn wellicht in deze periode ontgonnen, maar misschien ook pas daarna. Zo concentreerden zich de agrarische activiteiten vooral binnen een 5-7 km. brede strook langs de Schelde. Naar het oosten en zuiden kwam slechts de exploitatie van moergronden voor en onderhield men verbindingswegen naar Wouw en Antwerpen. Inderdaad een land met beperkte mogelijkheden, dat meer van belang was om zijn ligging dan om de rijkdom van zijn bodem.

Kerkelijke ontwikkelingen

Bergen op Zoom had reeds in 1219 een presbyter of pastoor ¹⁶⁰). In gemelde rondschrijfbrief van 1261 wordt de parochiale geestelijkheid genoemd ¹⁶¹). Drie jaar nadien geeft Godfried, pastoor van Bergen, toestemming dat Gilbert van Kampenhout de tiend (recht op een deel

¹⁵⁶ Van Ham, "Een gewest" 160-162, fig. 11 op blz. 164.

¹⁵⁷ OSC nr. 13 (18 juli 1286).

¹⁵⁸ OSC nr. 14 (25 juli 1287);
BGHB XXXI (1930) 107 = OSB nr. 475 (2 januari 1286);
ASB cart. H4 (26 mei 1316), onuitgegeven.

¹⁵⁹ BGHB XXXI (1939), 208 = OSB nr. 508 (13 januari 1289);
ASB cart. H 12 (4 maart 1292), onuitgegeven.

¹⁶⁰ Koch, OHZ nr. 397 (1219).

¹⁶¹ Zie voetnoot 149.

van de oogst) die hij in zijn parochie bezit, deels verkoopt en anderdeels schenkt aan de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde. Klaarblijkelijk werd het belang van de pastoor bij de tiende als deel van zijn levensonderhoud erkend. Bovendien is het duidelijk dat niet alle tienden in de parochie Bergen op Zoom aan de abdij van Nijvel of de heren van Breda behoorden. Uit latere gegevens blijkt, dat hier de tiende van het Zuidland is bedoeld ¹⁶²). De volgende pastoor van Bergen op Zoom, Willem, was getuige bij de oprichting van het klooster te Huijbergen (1277) ¹⁶³). Uit een akte van dat jaar, waarbij de heer en vrouwe van Breda aan de abdij van Sint Bernaards de tienden van Wouw verkopen, worden die van Heerle speciaal genoemd. De pastoor van Bergen had daar omwille van de geringheid van zijn inkomsten vanouds met toestemming van de heren van Breda zowel van de kleine als de grote tienden het derde deel ontvangen. De tiende van turf en hooi hielden de heren echter geheel voor zichzelf. De oorkonde zegt nog iets merkwaardigs over Heerle: inwoners en gebied heten daarin tot de parochie Wouw te behoren, wat dertig jaar later njet juist blijkt te zijn ¹⁶⁴). De genoemde stukken zwijgen volkomen over de rechten van de abdij van Nijvel. Die had in de voorafgaande periode, na jarenlange geschillen, de goederen van Bergen op Zoom in pacht gegeven aan de heer van Breda. Hield deze pacht ook de tienden

¹⁶² OSB nr. 256 (8 maart 1264).

¹⁶³ N.N. *Geschiedenis van het Wilhelmiatenklooster en van het Bisschoppelijk instituut Ste-Marie te Huijbergen* (Huijbergen, 1906) 411 nr. 5 (12 maart 1277).

¹⁶⁴ BGHB XII (1913) 359 = OSB nr. 374 (1 juli 1277). Volgens J. Verbesselt, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, (Zoutleeuw, 1950), 310 omvatten de grote tienden of volle tienden heffingen op tarwe, koren, gerst en haver alsmede op bepaalde andere voorname landbouwprodukten. Kleine of smalle tienden werden geheven op hooi, hennep, wol, schapen, kuikens, eieren en tuinbouwprodukten.

in? In 1289, twee jaar na de scheiding van Bergen op Zoom en Breda in twee afzonderlijke heerlijkheden, garandeerde de heer van Breda de heer van Bergen op Zoom te zullen steunen tegen het beslag dat de abdis van Nijvel daarop legde. Mocht dit verzet geen succes hebben, dan zou hij deze heer de helft van de jaarlijkse opbrengst (die op ruim 36 pond werd geschat) vergoeden ¹⁶⁵). De tienden worden nader omschreven als die van Halsteren, Noordgeest, Bergen op Zoom en Zuidgeest. Halsteren vormde reeds in 1263 een afzonderlijke parochie, wat nog niet wil zeggen, dat deze daarvóór niet van Bergen op Zoom kan zijn afgescheiden ¹⁶⁶).

Uit enige akten van de vroege veertiende eeuw blijkt wel, dat de abdis van Nijvel succes had met haar pogingen invloed te Bergen op Zoom te verwerven. Zo bevat het cartularium (oorkondenregister) van de abdij van Nijvel een afschrift van een bevelschrift van de aartsdiaken te Luik (1304) om te Bergen op Zoom een onderzoek te gaan instellen naar aanleiding van een verzoek van de pastoor Hendrik Huven. Deze had namelijk Zeger van Herentals, bijgenaamd de Verver, voorgedragen om voor de tijd van één jaar als zijn plaatsvervanger op te treden ¹⁶⁷). Vijf jaar nadien, in 1309, blijkt het nodig, wegens de grote omvang van het parochiegebied en het grote aantal parochianen, dat de pastoor voorgoed een plaatsvervanger krijgt ¹⁶⁸). Dat laatste feit staat in een akte, die een nieuwe bevestiging is van de Nijvelse rechten: enige maanden tevoren had de bisschop van Luik al toegestaan dat alle inkomsten van de kerk van Bergen op Zoom aan de bouw van de kerk

¹⁶⁵ ARR inv. nr. 183, B nr. 26 (22 augustus 1289), onuitgegeven.

¹⁶⁶ *Taxandria* XLII, 49 (maart 1263).

¹⁶⁷ ARAB Kerkelijke archieven Brabant, abdij Nijvel inv. nr. 1417, 367v (16 juni 1304), onuitgegeven.

¹⁶⁸ ARAB alsvoren, fol. 366 (19 april 1309), onuitgegeven.

van Nijvel zouden worden toegewezen. En nu werd dit nog eens uitgebreid behandeld: de kerk van Nijvel dreigde tot een ruïne te vervallen en de kerk van Bergen op Zoom had overvloedige inkomsten (beschreven als tienden, inkomsten, jaarlijkse renten, offergaven e.d.) zodat deze op verzoek van abdis en kapittel aan Nijvel konden worden toegekend. Een dergelijke inlijving van de inkomsten heet incorporatie: alle tienden (grote en kleine, oude en nieuwe) van Heerle, Zuidgeest, de Bergse Akker en Noordgeest vielen nu aan de abdij toe. De overige inkomsten bleven aan de kerk van Bergen op Zoom toekomen, onder andere om daaruit de rechten aan de bisschop en de aartsdiaken te kunnen betalen! ¹⁶⁹) Opvallend is, dat in de oorkonde Halsteren niet meer genoemd wordt, maar wel Heerle. Twee jaar eerder, in 1307, had de bisschop van Luik aan de inwoners van Heerle toegestaan een doopkapel te bouwen. Als reden werd opgegeven, dat de pastoor van Bergen op Zoom in de winter door de afstand en de overstromingen met regenwater zijn parochianen aldaar niet kon bereiken om er de sacramenten toe te dienen. Behalve de inkomsten, die tot dusverre de pastoor van Bergen op Zoom uit de tienden van Heerle had genoten, waren goederen ter waarde van 20 pond per jaar uit percelen bouwland aldaar door de toekomstige parochianen van Heerle ter beschikking gesteld. Toestemming tot de kapelbouw was verleend door de pastoor van de moederkerk van Bergen op Zoom, de abdis van Nijvel en het kapittel aldaar, als voogden van de moederkerk. Het vervolg van de akte is interessant. Er werd namelijk bovendien instemming gevraagd en verkregen van de wereldlijke heer, van de schepenen en de gehele gemeente Bergen op Zoom! Of de abdij van Sint Bernaards en de pastoor van Wouw hebben gereageerd, blijft in

¹⁶⁹ ARAB alsvoren, fol. 330 (18 januari 1309), onuitgegeven.

het duister ¹⁷⁰). In hoeverre Heerle een onafhankelijke parochiekerk werd is evenmin helder. In 1342 blijft de pastoor aldaar een functie te vervullen in het dekenaal bestuur ¹⁷¹).

Resumerend valt uit de kerkelijke ontwikkelingen een en ander op te maken over de groei van de stad en de verhouding tot de abdij van Nijvel. In 1277 worden de inkomsten van de pastoor van Bergen op Zoom nog gering genoemd; de heer van Breda heeft hem een deel van de tienden van Heerle gegeven om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Ruim dertig jaar later heten de inkomsten overvloedig, zodat ook nadat de inkomsten uit Heerle zijn weggefallen, er nog genoeg overblijft om de abdij-kerk van Nijvel te herstellen en te onderhouden. Ook de bevolking is kennelijk sterk toegenomen, zodat aanstelling van een helper (kapelaan) nodig blijkt. Nu moeten we dit feit niet overdrijven. Ook Wouw en Etten hadden bijvoorbeeld in deze periode al kapelaans, zodat Bergen op Zoom beslist geen uitschieter vormde. Verder lijkt het pleit, wat de inkomsten uit de tienden betreft, ten gunste van Nijvel te zijn beslecht. Als dat zo is, dan heeft het toch niet lang geduurd. Niet alleen waren de tienden van de Zuidpolder in handen van de abdij van Sint Bernaards, maar uit latere bronnen weten we, dat ook in andere delen van de parochie de tienden niet (meer) aan Nijvel behoorden. In 1390 bezat de heer van Bergen op Zoom de tienden in het stadsgebied (verdeeld in een Noord- en Zuidtiende) de lammertienden aldaar, de tienden in Beijmoer (gedeeltelijk) en die van Halsteren ¹⁷²). De macht van de heer is nadien nog toegenomen, wat blijkt bij de stichting van het kapittel in 1428. De

¹⁷⁰ ARAB alsvoren, fol. 553v (26 april 1307), uitgegeven *Taxandria* XXXII (1925), 54 e.v.

¹⁷¹ ARR inv. nr. 1957, B nr. 56 (29 januari 1342), onuitgegeven.

¹⁷² ARR inv. nr. 644.2, rentmeestersrekening 1390/1391, fol. I v en sv.

abdis van Nijvel behield sindsdien slechts het recht om enige kanunniken te benoemen. Deze ontwikkeling valt echter buiten het bestek van deze bijdrage.

Macht en gezag

De heren en de stad

Tot 1287 behoorde de stad aan de heren van Breda. Er is een gegeven, dat erop wijst, dat haar zelfbestuur of autonomie aan deze heren te danken was. Het randschrift van het stadszegel (afb. 22, vergl. Afb. 24-25) loopt namelijk door op het kleinzegel of tegenzegel: zegel van "schepenen van Bergen op Zoom/van het land van de heren van Breda" ¹⁷³). In hoeverre was Bergen op Zoom een onderdeel van dat land of had het een eigen positie? Reeds vóór de afscheiding van het land van Breda had de streek rond Bergen op Zoom een eigen naam, namelijk Sooma. In twee oorkonden is deze overgeleverd, namelijk uit de jaren 1232 en 1268. In beide akten wordt het land in verband gebracht met Wouw, dat wordt voorbijgegaan of ervan uitgezonderd ¹⁷⁴). Men zou eruit kunnen opmaken dat het land, doordat het uit Nijvels bezit was verkregen, een afzonderlijke plaats innam onder de bezittingen van de Bredase heren. Overigens is het niet duidelijk, of de heren van Breda hier een vaste residentie hadden. Enige oorkonden van de Bredase heren zijn in Bergen op Zoom uitgevaardigd (1272-1277) ¹⁷⁵). Na het overlijden van de laatste vrouw van Breda (Afb. 19-20) verkreeg haar weduwnaar, Arnoud van Leuven, het vruchtgebruik van de heerlijkheid. Volgens de historicus E. van Ermen is Gerard van Wezemaal (afb. 22) bij de daarop volgende verdeling van het land,

¹⁷³ L.J.M. Philippen, *"Het oudste stadszegel van Bergen op Zoom"*, (Brecht, 1933); W.A. van Ham, *"De symbolen van Bergen op Zoom"*, *De Brabantse Leeuw* 36 (1987) 223-260.

¹⁷⁴ Rbr. nr. 20 (6 december 1232); OSB nr. 286 (2 september 1268).

¹⁷⁵ J. de Fremery, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Supplement* ('s-Gravenhage, 1901) nr. 166 (23 mei 1272); OSB nr. 344 {december 1275}; OSB nr. 352 (12 mei 1276). Zie ook voetnoot nr. 163).

wellicht juridisch minder terecht, bevoordeeld ten opzichte van Raso van Gaveren-Liedekerke, die Breda met de afhangende lenen verkreeg. Gerard, behorende tot een roemrucht geslacht, dat in Brabant groot aanzien had, verkreeg met Bergen op Zoom een heerlijkheid, omvangrijker dan ooit iemand uit zijn familie had bezeten. Hij oogstte roem in de slag van Woeringen (1288)¹⁷⁶). Toch moest ook hij van de hertog in binden toen hij, kennelijk onder aanvoering van de heer van Strijen samen met zijn collega van Breda, het kloostergoed van Sint Bernaards (rond Gastel en Hoeven) aanviel¹⁷⁷). Overigens komt de periode van de Wezemaals toch al over als een fel bewogen tijd. In 1302 was er een hevige twist tussen de Bergenaren en de bewoners van het onder de heer van Breda ressorterende deel van Zuid-Beveland. Acht jaar nadien was er weer eens vrede te sluiten met de Zeeuwen¹⁷⁸). Blijft de oorzaak van de twisten onduidelijk, in de periode van voorgedij over Machteld van Wezemaal en bij haar aangevochten huwelijksluiting met Albrecht van Voorne zijn er te Bergen op Zoom bloedige twisten geweest tussen de stadsbewoners en Zeeuwen. Dit alles kon niet voorkomen, dat Zeeuwse edellieden die aan de met schulden beladen jonkvrouw aanzienlijke sommen gelds hadden geleend, in macht groeiden. De hertog liet zelfs door een rentmeester haar schulden aflossen om hieraan een einde te maken¹⁷⁹). Dat zij met haar echtgenoot demonstratief gewapend naar Huijbergen trok toen de abt van Tongerlo in 1349 daar de grens liet regelen in zijn

¹⁷⁶ Rbr. 60 (17 april 1281); Rbr. 61 (20 augustus 1281). E. van Ermen, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen I* (Leuven, 1982) 22-23, 119 e.v.

¹⁷⁷ ASB Dnr. 7 (25 augustus 1290) onuitgegeven.

¹⁷⁸ *Groot charterboek*, II, 2, (11 december 1302); idem, II, 80 (12 maart 1310).

¹⁷⁹ ARAB Manuscripts divers nr. 236, 11 v (22 maart 1341).

voordeel, had weinig resultaat ¹⁸⁰). Enige jaren nadien stond zij het land van Bergen op Zoom af aan haar dochter Johanna van Voorne. Deze was aan het grafelijke hof van Holland opgevoed en zette de kwalijke traditie van schulden maken samen met haar man Jan van Valkenburg voort. Bij haar overlijden in 1349 ontstond een opvolgingskwestie, die zich nog enige jaren zou voortslepen. Deze kon slechts door hertogelijke tussenkomst, geïnspireerd door diens financier Willem van Duivenvoorde, tot een gelukkig einde worden gebracht. Dat einde van een onzekere periode werd bekroond door de opvolging van Hendrik I van Boutersem, gehuwd met Maria van Wezemaal uit de tak Merkssem. In haar persoon bleven de Wezemaals te Bergen op Zoom nog verder aanwezig tot aan haar overlijden in het laatste kwart van de veertiende eeuw, tijdens de regering van haar zoon Hendrik II van Boutersem ¹⁸¹).

Wat is de betekenis van de heren voor de stad geweest? Sommigen leggen een verband tussen de eigen heren en de stedelijke autonomie. Datkomt mij gezocht voor: de autonomie was al onder de heren van Breda bereikt en de aanwezigheid van de eigen heren vormde eerder een rem voor de ontwikkeling van stedelijk aanzien en macht. De heren alleen traden op bij de bezegeling van het charter van Kortenbergh, niet hun steden: Breda en Bergen op Zoom moeten onder de Brabantse een zeer bescheiden reputatie hebben gehad ¹⁸²). Wel vormde de aanwezigheid van de heren een economische stimulans. Zij betrokken hun onderdanen bij de uitgifte van woeste gronden, heide

¹⁸⁰ OAT nr. 942 (30 december 1349).

¹⁸¹ C. Sloomans, "Hendrik van Boutersem", in: BGHB 41 (1958), 3 e.v.

¹⁸² J. van der Straeten, *Het charter en de Raad van Kortenbergh* (Brussel, 1952) passim.

en moerassen in het gebied van de heerlijkheid, onder meer te Huijbergen, Hoeven, Zegge, Nispen en Wouw ¹⁸³).

De relaties met het Zeeuwse herengeslacht Yoorne bezorgde de stad de gunst van de graaf van Holland, die tolvrijdom voor de Bergse schippers verleende (1327) en voor zich een herberg te Bergen op Zoom liet reserveren ¹⁸⁴). De plaats kreeg vooral juridisch in deze periode weinig profiel, afgezien van het aannemen van (nieuwe?) keuren en het optreden van de schepenen (zie volgende paragraaf). We mogen misschien aannemen, dat Bergen op Zoom zijn oud-verworven rechten (waarvan, nogmaals zij het vermeld, geen geschreven bewijsstukken bestaan) onder de zwakke regeringen na het overlijden van Arnoud van Wezemaal heeft gehandhaafd en wellicht ten koste van de heren uitgebreid.

Rechtspraak en bestuur

De gegevens over rechtspraak en bestuur betreffende deze periode zijn helaas onvolledig en van formeel karakter. Dat laatste zal de rechtshistorici niet zozeer storen als degenen, die de ontwikkeling van de gemeenschap Bergen op Zoom in algemene zin wensen te volgen. De onvolledigheid betreft het ontbreken van geschreven stadsrechten in het algemeen tot 1365 en van geschreven rechtsregels tot 1314. Bergen op Zoom neemt meestal (misschien ook door dit feit) op de meeste stedenkaarten van de Nederlanden een plaats in tussen de laat

¹⁸³ *Taxandria* XIII (1908) 197 e.v. (mei 1293); *Taxandria* XI (1904) 159 e.v. (14 februari 1294); *Ibidem*, 16 e.v. (22 april 1300); S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata ofte Hollandsche Chronyck*, 'sGravenhage 1685, 1029 (18 oktober 1329); Rijksarchief Brugge (archief Sint Michiels) charter nr. 1737 (6 januari 1339) onuitgegeven.

¹⁸⁴ *Taxandria* II (1895) 141-143 (13 mei 1324); W.S. Unger, *De tol van Yersekeroord* ('s-Gravenhage, 1939) I (1 april 1327).

ontwikkelde steden. Alvorens hierover een opinie te vormen dienen we de beschikbare gegevens te groeperen, wat wellicht tot een andere visie kan leiden.

Uit een overeenkomst tussen de hertog van Brabant en de heer van Breda van 1213 mogen we wellicht opmaken dat reeds toen de beide steden in de heerlijkheid Breda, te weten Breda en Bergen op Zoom, een vrijheidsstatus hadden, want zij worden gesteld tegenover de oude en nieuwe vrije plaatsen onder de hertog ¹⁸⁵). Aangezien beide nederzettingen niet met name genoemd worden, kan men over de aard van de vrijheidsrechten weinig zekerheid verkrijgen. Ook Cerutti nam aan dat althans Breda, dat is 1252 een eerste privilege verkreeg, reeds tevoren eigen rechtspraak en recht bezat ¹⁸⁶). Vervolgens komen de oppidani of poorters van Breda en Bergen op Zoom naast elkaar voor in een slechts in afschrift bewaarde oorkonde van 1260 en schepenen van beide plaatsen in een eveneens slechts in kopie bekende oorkonde van 1263 ¹⁸⁷). De schepenen van Steenberghe waren volgens een bepaling van de Oude Keur van die plaats (van 1272) verplicht in twijfelgevallen te Bergen op Zoom "te haren hoefden" te komen "omme raet". Het advies van de Bergse schepenen moesten de Steenberghearen bevestigen als een vonnis. In 1314 worden dan de oudst bekende keuren van Bergen op Zoom vastgesteld door drossaard, schepenen, burgemeester en goede lieden ten nutte van de "poort van Berghen" ¹⁸⁸).

¹⁸⁵ Zie voetnoot nr. 145.

¹⁸⁶ F.F.X. Cerutti. "De vorming van de stad", in: *De geschiedenis van Breda 1* (Tilburg, 1952) 46 e.v.

¹⁸⁷ OSB nr. 238 (augustus 1260); *Taxandria* XLII (1935) 49 (maart 1263).

¹⁸⁸ Rb BoZ, 195 e.v.

Moeten we nu, zoals Van Rompaey deed, aannemen dat er een zeker parallelisme bestond tussen de rechtsgeschiedenis en de "algemene geschiedenis van de stad"? Wanneer we de gang van zaken vergelijken met die te Steenberg, dan hebben we daar nogal moeite mee ¹⁸⁹). Te Steenberg zijn namelijk de in 1272 verleende rechtsregels snel aangepast aan de behoefte van een plaats die zich ontwikkelde van een agrarisch getinte nederzetting tot een centrum van zoutnijverheid en een thuishaven voor internationale vrachtaarders. Toch bleef deze plaats tot het midden van de veertiende eeuw in formele zin een dorp en werd in de door eigen bestuurders geschreven stukken zo genoemd ¹⁹⁰). Bergen op Zoom, reeds in 1260 en wellicht een halve eeuw eerder een vrije plaats of "poorte", kende pas in 1314 een keure en in 1365 privileges. Liep de ontwikkeling werkelijk parallel, dan zou men van een geschiedenis met opmerkelijke stagnaties mogen spreken. Maar ook Van Rompaey gaf enige indicaties, dat de evolutie anders verlopen moet zijn. Uit een artikel van het Groot privilege van 1365 blijkt dat de ingezetenen volgens een vroeger handvest vrijgesteld waren van alle heffingen ten bate van de heer behalve in vier welbepaalde gevallen. Een dergelijke bepaling kende ook het in 1252 aan Breda verleende privilege, zodat het ook voor Bergen op Zoom bestaan moet hebben. Een regeling van de hoofdvaart van Bergen op Zoom op Antwerpen, zoals dit te Breda het geval was, zal het eveneens hebben bevat ¹⁹¹). De positie ten opzichte van Steenberg verschaft eveneens indirecte aanwijzingen voor het bestaan van een ouder recht. Gezien het feit dat de schepenen van Bergen op Zoom daarin fungeren als hoofdbank

¹⁸⁹ Rb BoZ, 196 e.v.

¹⁹⁰ F.A. Brekelmans, "Het ontstaan van Steenberg als stad", in: *Uit Stad en Land van Steenberg* (Steenberg, 1958) 28 e.v.

¹⁹¹ Zie voetnoot nr. 189.

voor Steenberg, mag men aannemen dat men deze regels te Bergen op Zoom kende en dat deze grotendeels hetzelfde moeten zijn geweest, zoals meestal bij plaatsen die ten opzichte van elkaar een stadsrechtfilatie (moeder-dochter verhouding) hebben ¹⁹²). Nu treft het, dat Steenberg weliswaar rechtsregels van Vlaamse herkomst had, maar dat deze na 20 jaar werden aangevuld en in 1308 geheel door een nieuwe keur zijn vervangen ¹⁹³). Nog volgens het stadsregister van Bergen op Zoom, aangelegd na de stadsbrand van 1397, golden de Bergse keuren ook voor Steenberg. Aangezien de Bergse keuren een Antwerps karakter hadden, mogen we misschien aannemen dat de Steenbergaren zich hebben aangepast ¹⁹⁴). De rechtspositie van de stad blijkt ook door het voeren van een eigen zegel. In 1260 worden de burgers van Breda en van Bergen verzocht hun zegel aan de oorkonde te hechten. Dat zal wel geen ander zijn geweest dan datgene dat bewaard is aan akten van 1276. Het heet daarin respektievelijk "zegel van de schepenen" of dat van "ons" (dat wil zeggen van rechter en schepenen) ¹⁹⁵). Volgens het omschrift is het dan ook een schependomszegel, wat niet wil zeggen dat het niet voor algemeen rechtsgebruik van de stad bestemd was. Dat blijkt uit een vergelijking met Breda, waar volgens het omschrift het zegel dat van de poorteren of burgers was, maar door de schepenen wel degelijk hun gemeenschappelijk zegel werd genoemd. Cerutti stelt, dat het in alle genoemde gevallen om hetzelfde zegel ging ¹⁹⁶).

¹⁹² R. van Uytven, "Stadsgeschiedenis in Noord en Zuid", in: AGN 2 (Bussum, 1982) 219 e.v.

¹⁹³ Zie voetnoot nr. 146.

¹⁹⁴ GABoZ, Oud archief inv. nr. 15, fol. 17.

¹⁹⁵ Zie voetnoten nrs. 173 en 186.

¹⁹⁶ Cerutti, "De vorming", 52.

In de aanhef van de keuren van 1314 worden alle componenten van bestuur en rechtspraak reeds genoemd. Naast de schepenen, die zowel in de rechtbank zetelden als deel uitmaakten van het dagelijks bestuur van de stad (daarin maakte men nog geen scherp onderscheid) waren er drossaard, schout, burgemeesters en goede lieden. De drossaard was de vertegenwoordiger van de heer. Wellicht was hij dezelfde persoon die in sommige akten als judex (rechter) optreedt. Meestal heet de drossaard in de dertiende eeuwse oorkonden dapifer, in feite spijsdrager, wat herinnert aan een ambt aan het hof van een vorst of heer. Peter van Schoen hout (hierna nog enige malen genoemd) heet in 1278 rechter. Willem de Loddere was in 1291 en 1293 spijsdrager van de heer van Bergen op Zoom. Godfried van Bergen op Zoom was volgens een oorkonde in 1302 drossaard van de heren van Breda en van Bergen op Zoom en in 1312 spijsdrager van de laatste heer ¹⁹⁷). Een schout, belast met politietaken als opsporing en voorgeleiding, was in 1282 een zekere Godfried en in 1293-1297 Willem Egghen ¹⁹⁸).

Met "goede lieden" zijn waarschijnlijk alle invloedrijke of gegoede burgers bedoeld. Een stadsraad als vertegenwoordiger van die burgerij vinden we niet uitdrukkelijk als zodanig in de oorkonden genoemd. Het feit dat in 1297 van een "gezworene" sprake is, wijst wel in de richting

¹⁹⁷ *Geschiedenis van het Wilhelmiatenklooster*, 411 nr. 5 (12 maart 1278); BHB XXI (1930), 201 = OSB nr. 502 (26 oktober 1287); ASB nr. 444 (E 4, 1 november 1291), onuitgegeven; *Taxandria* XIII (1906), 197 e.v. (mei 1293); zie ook de voetnoten nr. 23 en hierna nr. 73. In 1325 was Costyn van Berchem drossaard ARR inv. nr. 309, B nr. 48 (23 april 1325), onuitgegeven; in 1349 Jan Brakenare van Herentals: OAT nr. 942 (30 december 1349).

¹⁹⁸ BGHB XX (1929), 349 (1282); ASB 1, 1 (6 maart 1293), onuitgegeven: *de Spycker* XXVII (1970), 89 (6 juni 1297).

van een dergelijk bestaand college ¹⁹⁹). Gezworenen kunnen ook de (later zo genoemde) burgemeesters zijn, belast met het beheer van stadsfinanciën (later hadden deze andere taken). Uiteraard had de stad een eigen vermogen, wat blijkt uit een akte van 1329 waarbij de heer van Bergen op Zoom garant blijft voor een borgtocht, door de graaf van Holland getekend ten behoeve van de stad (onse ghemene stede van Berghen) ²⁰⁰).

Wat was het effect van de bestuurlijke en juridische activiteiten van de stad, met andere woorden, verhoogden die het aanzien van de gemeenschap? Ten aanzien van het bestuur kunnen we daarover weinig of niets vermelden. Wat de rechtspraak aangaat staan ons een aantal oorkonden ter beschikking, waarin de schepenen als getuigen optreden of zelf een akte afgeven. De schepenen getuigen herhaaldelijk in door heren van Breda en/of Bergen op Zoom afgegeven oorkonden waarbij woeste gronden of moergronden werden uitgegeven of oudere uitgiften bevestigd, éénmaal ten behoeve van een particulier (1262) en vijf keer ten behoeve van de abdij van Sint Bernaards (1268-1293) ²⁰¹).

Voor schepenen van Bergen op Zoom werden niet alleen akten opgemaakt waarbij verscheidene inwoners renten vestigden op hun eigen bezittingen, maar ook voor burgers en personen van elders op goed buiten het stadsgebied, zowel ten behoeve van de abdij van Sint Bernaards als ten gunste van het klooster van Sint Catharinadal te

¹⁹⁹ *De Spycker* XXVII (1970), 9 (26 juli 1297).

²⁰⁰ *Groot charterboek*, 11, 490 (26 december 1329).

²⁰¹ OSB nr. 286 (2 september 1268); *Taxandria* XLII (1945), 49 (maart 1263); OSB nr. 352 (12 mei 1276); OSB nr 390 (26 maart 1278); ASB E 4 (1 november 1291), onuitgegeven; *Taxandria* XIII (1906), 197 e.v. (mei 1293).

Wouw²⁰²). Een uitzondering in dat kader vormen de twee oorkonden waarbij Arnold van Berlaar verklaart dat het Sint Elisabeths-hospitaal hem niets meer schuldig is voor goederen, gelegen te Mortsel (prov. Antwerpen, Afb. 24-25). De reden, waarom zulks ten overstaan van onze schepenen geschiedde, is geheel onbekend²⁰³).

Veel duidelijker was de reden, waarom de stadsschepenen gevraagd werden op te treden ten aanzien van de vestiging van cijnzen op het goed Molenbeek (thans gemeente Bergen op Zoom) dat in 1289-1292 nog onder jurisdictie van de schepenen van Borgvliet, Hildernisse en Noordgeest viel. De schepenen van die plaatsen achtten zich weliswaar hier gerechtigd, maar verklaarden geen zegels te hebben, waarop zij de schepenen van Bergen op Zoom verzochten dat namens hen te doen²⁰⁴). Het aandachtsgebied van de schepenen van Bergen op Zoom valt (afgezien van het ondoorzichtige geval te Mortsel) vrijwel geheel samen met de interessesfeer van de abdij van Sim Bernaards en van het klooster van Sint Catharinadal.

De schepenen van Bergen op Zoom werden kennelijk als volwaardige getuigen gezien en hun akten in een ruime regio als rechtskrachtig erkend. Men kan dit relativeren aan de hand van een geval uit dezelfde tijd: enige transacties met betrekking tot goed in het Zuidland vlak bij de stad werden geregeld voor schout en schepenen van Lier c.q.

²⁰² OSC nr. 10 (3 januari 1286); OSC nr. 12 (4 juli 1286); nr. 13 (18 juli 1286); nr. 15 (26 december

1286); nr. 16 (2 januari 1287); nr. 18 (8 september 1287).

²⁰³ OSE nr. 82 (3 september 1276); nr. 95 (31 januari 1283).

²⁰⁴ ASB H 12 (4 maart 1292); H 11 (13 januari 1289), onuitgegeven.

Antwerpen! ²⁰⁵) Wat de Bergse schepenen elders deden, voerden vreemde schepenen ook hier uit.

Resumeren we de ontwikkeling van rechtspraak en bestuur, dan blijkt dat deze, na tot 1260 geheel in de schaduw te zijn gebleven, in korte tijd de stad enig aanzien verschaft. Dat geldt voornamelijk voor de rechtsprekende functie: de bestuursfunctie was zowel hier als elders nauwelijks van meer dan plaatselijke betekenis.

Leenmannen van hertog en heer

Onder de leenmannen, in het bezit van aanzienlijke goederen in stad en streek, kunnen een aantal met name genoemd worden.

Die van de hertog van Brabant treffen we aan in het dorp (Oud-) Borgvliet, vlak bij de stad Bergen op Zoom gelegen. Dit dorp met het aangrenzende land was een hertogelijk leen. Wellicht onder invloed van het nabije Zeeland was ook hier de rechtspraak met andere rechten niet als één leengoed uitgegeven, maar in meerdere handen. Inheems zal zijn geweest Hendrik Janzoon van Borgvliet, die in 1312 de landtiende bezat, een deel van het veer en van de lage heerlijkheid, afkomstig van zijn broer Willem. Een ander deel was in bezit van Jan Klaaszoon van Lier, wonende in Zeeland. Dit had hij gekocht van Willem Amoudszoon van Hildemisse. Later verwierf Alsteen van Ussel dit leengoed ²⁰⁶). Andere hertogelijke lenen bestonden uit delen van het tol- en geleiderecht op een deel van de Schelde. Eén daarvan was in handen van Nicolaas Kempenzoon, later van diens zoon Hugo.⁷⁸ Ook de voornoemde Jan Klaaszoon van Lier had een deel van de tolrechten in leen.

²⁰⁵ BHB XXI (1930), 91 = OSB 464 (14 mei 1284): ibidem 97 = OSB 465 (20 mei 1284).

²⁰⁶ L. Galesloot, *Le livre des feudataires de Jan I duc de Brabant* (Brussel, 1865) 107, 172, 175.

Waarschijnlijk hebben onder Heerle enige percelen gelegen, behorende tot het goed Gageldonk, dat ten dele een hertogsteen was. Godfried van Bergen op Zoom was één van de leenmannen ²⁰⁷). Van de leenmannen van de heer van Bergen op Zoom was kennelijk alleen Jan van Noordland beleend met goed aldaar, waarschijnlijk in de gelijknamige polder gelegen ²⁰⁸). Van de leenmannen Marcel van Gastel en Nicolaas Dankaardszoon van Zandvliet, tevens schepenen van de stad, is de ligging van hun goed njet bekend. Hun namen wijzen op afkomst uit de respectievelijke dorpen ²⁰⁹).

Een andere schepen, Hendrik van der Marken, was leenman van de heer van Breda. Hij moest in 1291 afzien van de eigendom van enige meren nabij de rivier de Mark tussen Zevenbergen, Hoeven en Etten. Kennelijk was zijn naam aan dat bezit ontleend ²¹⁰).

Niet duidelijk is of Joachim en Jan van Molenbeek leenmannen waren van de heer van Bergen op Zoom. Later zijn personen van die naam dat in elk geval wèl geweest ²¹¹).

Grondbezit en moernering

De meeste indicaties bevatten de oorkonden over het grondbezit of over het ingebruiknemen van moergronden om daaruit veen te graven of turf te delven ten behoeve van zoutwinning. Uit de massa komen slechts enige personen naar voren, over wie meer bekend is dan de naam of een enkel gegeven, namelijk de drossaard Godfried van

²⁰⁷ F.F.X. Cerutti, "Gageldonk", in: DGR 5 (19-15). 52; Galesloot, *Le livre* 78, 86.

²⁰⁸ ARR inv. nr. 158.4 B nr. 52 (9 juni 1339).

²⁰⁹ *Taxandria* XI 11904), 162 (22 april 1300): ASB E 10b en ARR 1977, B nr. 44 (15 september 1312) onuitgegeven.

²¹⁰ ASB nr. 443 (E 7) (1 november 1291) onuitgegeven.

²¹¹ Zie voetnoot nr. 204.

Bergen op Zoom en zijn zonen. Ook de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde is een markant eigenaar binnen de parochie van Bergen op Zoom.

Godfried van Bergen op Zoom en zijn zonen

Godfried van Bergen op Zoom was een persoon, die temidden van de vrij vage gestalten uit die tijd enig silhouet vertoont. Niet meer dan dat: we mogen ons niet voorstellen uit het formele oorkondenmateriaal scherp geprofileerde portretten te kunnen tekenen. Hij moet hebben geprofiteerd van de onzekere positie die de heren van Breda en Bergen op Zoom, in 1287 allebei vreemdelingen in de streek, innamen. Zijn naam bevat kennelijk een aanwijzing dat hij hier inheems was; hij was in elk geval poorter van de stad. Op zijn wapenzegel voerde hij een schild met een drietoppige berg, in het schildhoofd (bovenste schildgedeelte) vergezeld van drie schuinkruisjes naast elkaar. De drie schuinkruisjes kunnen wijzen op een of andere verwantschap met de heren van Breda. Zijn naam "Ver Lietwivenzoon" die in enige oorkonden voorkomt, wijst op een mogelijk onwettige geboorte ²¹²). De drietoppige berg is een sprekend element dat op zijn familienaam wijst. Het komt sinds begin 16e eeuw ook voor in het stadswapen. In de periode 1250-1350 was de gemeenschap Bergen op Zoom nog niet toe aan een eigen wapen: in het stadszegel stond het wapenschild van de heren van Breda ²¹³). In verschillende oorkonden heet Godfried "dapifer" (spijsdrager) van het land of van de heer van Breda, soms van de heren van Breda en van die van Bergen op Zoom samen, soms van de laatste alleen. Het is niet duidelijk of dat ambt steeds samenvalt met dat van drossaard. Soms

²¹² *Corpus Sigillorum Neerlandicorum De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage, 1937-1940), nr. 715.

²¹³ Zie voetnoot nr. 173.

wordt hij alleen maar leenman of poorter van Bergen op Zoom genoemd, soms heeft hij helemaal geen titel, éénmaal die van "knaap". De desbetreffende oorkonden dateren van 1287 tot en met 1312 ²¹⁴). Behalve in deze ambten, die hij naar goede zeden wel niet voor niets zal hebben verkregen, komt hij voor als koper van de cijns van Steenberghe die hij van de heer van Breda verwierf ²¹⁵). Ook was hij koper van moergronden, onder meer van 4½ hoeven (10 ha.) over de Barlake, een water dat nadien is opgegaan in de Mark bij Oud-Gastel. Waarschijnlijk lag dit goed in het latere Standdaarbuiten ²¹⁶). Voorts bezat hij moergronden ten oosten van Roosendaal, in een veengebied dat geëxploiteerd werd onder leiding van de Vlaming Gerard van den Spikere; hieruit verkocht hij in 1292 één hoeve aan de abdij van Drongen bij Gent ²¹⁷).

²¹⁴ BGHB XXI (1930). 201 = OSB nr. 502 (26oktober 1287);
 ASB C 3 (2 februari 1291), onuitgegeven;
Taxandria XXXI 1 (1925) 115-119 (24 juni 1291);
 ASB E 1 (24 juni 1291), onuitgegeven;
 ASB E 7 (1 november 1291) onuitgegeven;
 J.F. Foppens, *Supplementa ad Opera diplomatica A. Miraei*, (Brussel, 1734) 874 (25 december 1291);
 Ibidem, 875 (6 december 1298); ASB E 13 (24 juni 1301), onuitgegeven;
 (zie vervolg volgende pag)
 Rbr , 92 (14 maart 1302);
 ASB E 14 (c. 2 februari 1302), onuitgegeven;
Groot Charterboek II, 24 (11 december 1302);
 RAA Charters Sint Bern aards nr. 265 (28 april 1305);
 ARR inv. nr. 1977, B nr. 44 (15 september 1312), onuitgegeven.

²¹⁵ OSC nr. 22 (2 november 1290).

²¹⁶ Rbr. 80; *Corpus* 1363 (13 oktober 1294).

²¹⁷ *Corpus* nr. 1187 (24 augustus 1292).

Van Jan van Kruiningen nam hij in 1299 een rente over op het geleiderecht dat werd geheven van Rijnwijn die te Bergen ontscheept werd, eerst ten behoeve van zijn zoon Herman, vervolgens in 1312 op zijn eigen naam (1307). Toen nam hij de gehele heffing over als leen van de heer van Breda ²¹⁸). Bovendien verkreeg hij 39 bunder (c. 50 ha.) woeste grond bij Wouw. Van de merkwaardige, verspreid gelegen heerlijkheid Gageldonk nam hij in 1302 enclaves bij Wouw, Nispen en Roosendaal in leen van de hertog van Brabant, terwijl hij tien jaar later van de heer van Breda een daarvan afhankelijk goed kocht, waartoe ook een aandeel in de jaarbede van Roosendaal, cijnzen, laten (pachters), leenmannen en andere rechten behoorden ²¹⁹). Hij mocht zich dus heer van Gageldonk noemen, al vinden we hem nergens met die term aangeduid.

Zijn zoons Altsteen en Herman drukten kennelijk de voetstappen van hun vader al weten we niet zoveel over hun carrière. Herman noemden we reeds: in december 1312 was hij leenman van de heer van Bergen op Zoom geworden voor 12 hoeven (c. 187 ha.) moergrond onder Doorlichtervan (in het gebied van Zegge). Hij verkreeg samen met zijn broer. Als teen het recht om via een vaart de turven af te voeren naar de Roosendaalse Vliet ²²⁰). Alsteen heet reeds in september 1312 leenman van de heer van Bergen op Zoom; twee jaar nadien kocht hij samen met Boudewijn Hermanszoon van Steenberghe

²¹⁸ Rbr. 106 (29 februari 1312).

²¹⁹ F.F.X. Cerutti, "Gageldonk ... ", 52e.v.;
K. Leenders "Gageldonk", in: *Hoge* 21 (1977), 3 e.v.;
W.A. van Ham, "De Gageldonkse goederen onder Wouw en Heerle", *ibidem*, 30 e.v.

²²⁰ Rbr. 107 (10 december 1312).

19 hoeven (c. 296 ha.) woeste grond onder Teteringen ²²¹). Het is niet duidelijk, of deze Boudewijn een neef was van Alsteen of van Gerard Hermanszoon, die tussen 1339 en 1356 bekend is als koper en exploitant van moergronden onder Wouw en Zegge ²²²). In elk geval was ook hij leenman van de vrouwe van Bergen op Zoom.

Enig inzicht in de omvang van het bezit van de familie Van Bergen op Zoom krijgen we uit de opsomming van de door de heer van Bergen op Zoom genaaste goederen na een konflikt met de erfgenamen van Godfried. Deze werden na de verzoening in 1325 teruggegeven en omvatten 34 bunder moer (leengoed) genaam de Boemgaert, bij heer Hermans moer gelegen, het moer dat Godfried had verkregen van de heer van Gistel (eveneens een leengoed); vervolgens 8½ bunder moer, genaamd Ziesel, door Alsteen en Herman van Bergen gekocht van de voogd van het land van Bergen op Zoom Gerard van Merksem; het goed afkomstig van Pieter Gobben te Gastel, waaruit zout gewonnen kon worden; het goed afkomstig van Pieter Vos en het leengoed in het Noordland afkomstig van "Claeijswijf" van Baarsdorp; tenslotte 5½ bunder moer aan de overzijde van Barlake en moergronden tussen Bergen op Zoom en Steenberghe ²²³). Samenvattend kunnen we zeggen dat Godfried van Bergen op Zoom en zijn nakomelingen juist bekend zijn gebleven omdat zij hun kapitaal (waarvan de oorsprong niet helemaal duidelijk is) hebben belegd in ondernemingen in het land

²²¹ ASB E nr. 10b en ARR 1977, B nr. 44 (15 september 1312). *Taxandria* XXXIII (1926) 48 nr. 3 (4 juli 1314).

²²² ARR inv. nr. 158.4 B nr. 52 (9 juni 1339); ARR 1957, B nr. 56 (29 januari 1342); Rbr. nr. 214 (24 januari 1356); ARAG Nassausche Domeinraad inv. nr. 329, R nr. 538 (10 juni 1356), onuitgegeven.

²²³ ARR inv. nr. 309 B nr. 48 (23 april 1325), onuitgegeven.

van Bergen en zelfs onder Breda, voornamelijk de turf- en zoutwinning aangaande.

De abdij van Sint Bernaards aan de Schelde

Niet de abdij van Nijvel, zoals men zou verwachten, maar de abdij van Sint Bernaards komt in deze periode naar voren als meest opvallende grondbezitter bij Bergen op Zoom. De abdij, gevestigd te Hemiksem (ten zuiden van Antwerpen), verkreeg vaste voet in deze streek dank zij de vele schenkingen en verkopen aan dat klooster door de heer en vrouwe van Breda onder de parochie Gastel. Daartoe behoorde toen het gebied dat later de gemeenten Oud- en Nieuw-Gastel, Oudenbosch en Hoeven zou gaan vormen. De eerste schenking aan de abdij vond in 1275 plaats. De laatste afronding vormde de verkoop aan het klooster in 1293 van 53 hoeven (c. 826 ha.) land en wildernis in het zuidoosten van de tegenwoordige gemeente Hoeven door Gerard van Wezemaal, heer van Bergen op Zoom. De abdij vestigde ten westen van het dorp op Bovendonk een uithof als beheerscentrum voor haar goederen in deze regio ²²⁴).

Het eerste contact met onze streek werd echter te Bergen op Zoom gelegd. Gilbert van Kampenhout schonk in 1264 een deel van de tienden van Bergen op Zoom aan de abdij, een ander deel verkocht hij. Uit latere gegevens weten we, dat het tiendencomplex was gelegen in het Zuidland ²²⁵).

Kampenhout is gelegen bij Brussel. Dat geldt ook voor Overijse, waarvandaan waarschijnlijk weer andere bezitters in de Zuidpolder van Bergen op Zoom stamden ²²⁶). In 1284 stonden de weduwe en de zoon

²²⁴ OSB nr. 256 (8 maan 1264).

²²⁵ ARR inv , nr. 1531.

²²⁶ P.C. Boeren, "Sanders van Chaam". *De Oranjeboom* 9 (1956) 135 e.v.; Cerutti, "Gageldonk ", 52 e.v.

van Gerard van IJse, alias Anderstadt, voor schepenen van Lier c.q. Antwerpen aan de abdij al hun aanspraken en rechten in het goed van de abdij in de Zuid polder af ²²⁷). Wat voor rechten dat waren is niet duidelijk omschreven. Drie jaar later bevestigde de paus van Rome de abdij onder meer in de tienden, landen en alle andere bezittingen in het "moeras" (palude) genaamd Zuid polder ²²⁸).

In dezelfde oorkonde noemt de paus "huizen, jaarlijkse inkomsten en andere rechten" in Bergen op Zoom als bezittingen van de abdij. Hiermee is kennelijk bedoeld het land met de gebouwen die de abdij in 1267 verworven had door een overeenkomst met Servatius van Breda, waarbij het klooster een tegelijkertijd geschonken goed in de Noordpolder afstond aan de Sint Pietersabdij te Gent. Het land was 55 gemeten (c. 23 ha.) groot. Genoemde Servatius, ook wel zoon van Jutte (Jutta) genoemd, had dit land in 1260 na afstand door Pieter van Marbais, echtgenoot van de vrouwe van Breda, verkregen ²²⁹). Niet bewezen is dat Servatius dezelfde was als de stichter van het klooster van Sint Catharinadal bij Wouwe. Wel is bekend, dat laatstgemeld klooster in 1286 20 gemeten land in het Noordland van Bergen op Zoom met Wein Weins ruilde tegen diens hoeve bij Haviksdonk (Roosendaal). De transactie geschiedde overigens ten overstaan van schepenen van de stad. Misschien was het grondbezit in de Noord polder eveneens van een schenking van Servatius van Breda afkomstig ²³⁰).

²²⁷ BGHB 21 (1930), 96 = OSB nr. 464(14 mei 1284); 97-98 = OSB nr. 465 (20 mei 1284).

²²⁸ BGHB 21 (1930) 181 = OSB nr. 487 (24 februari 1287).

²²⁹ *Taxandria* XII (1905) 293 (augustus 1267); OSB nr. 238 (augustus 1260).

²³⁰ J.H.M. Broeders, "Over Servatius, de stichter van Sint Catharinadal", *De Oranjeboom* XXIV (1971), 13 e.v.; zie ook voetnoot nr. 157.

De tienden van het Zuidland schijnen overigens in 1287 nog niet volledig in het bezit van de abdij van Sint Bernaards te zijn geweest. In 1298 ruilde ridder Wouter van Berchem zijn goederen in het "moeras" van Bergen op Zoom tegen bezittingen elders. Wellicht diende dit goed, eveneens in de Zuid polder gelegen, ter afronding van het goederenbezit van de abdij ²³¹).

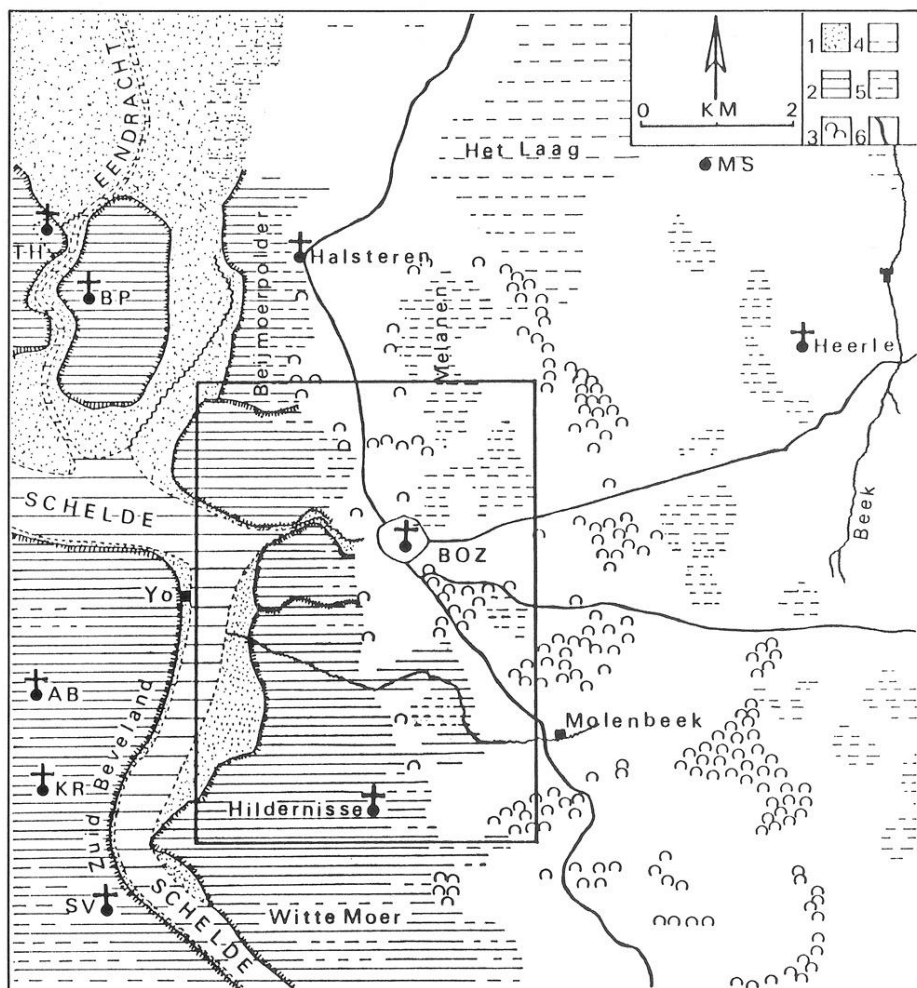
Een zekere Volkard en zijn vrouw Gertrudis schonken uit een moer van vier bunders er in 1299 één aan de abdij, om verzekerd te zijn van een jaargetijde in het klooster. Dit perceel was gelegen ten zuiden van de weg van Bergen in de buurt van de parochie Wouw ²³²).

Hier bleef het bij: afgezien van een aantal cijnzen op huizen en gronden bezat de abdij in de stad en een eigen huis of refugium aan de "Sint Bernaardshoek" dat echter veel later aan te tonen valt ²³³).

²³¹ Rijksarchief Antwerpen ocrkonden St. Bernaards nr. 236 (oktober 1298). Vergelijk nr. 219 (20 december 1296) en ARR inv. nr. 1531, B nr. 38 (26 oktober 1298) en ASB H nr. 17 (26 oktober 1299), onuitgegeven charters.

²³² Zie voetnoot nr. 152.

²³³ GABoZ Stadsregister fol. 124v (27 maart 1416) belending oost: *der Heren herberge van Sente Bernaerts*; R 218, 111 (6 juni 1526) *Sint Bernaertshouc*.

Afb. 26. De ligging van Bergen op Zoom in het gebied in de onmiddellijke omgeving, midden veertiende eeuw.

Aangegeven zijn: 1. onbedijkte gronden; 2. polderlanden; 3. heuvelachtige gronden; 4. laaggelegen veenlanden (Hollandveen); 5. hoger gelegen veenlanden; 6. de voornaamste verbindingswegen.

AB. Assemansbroek; BP. Heer Boudenspolder; KR. Kreke; MS. Moerstraten; SV. Steenvliet; TH. Tholen. Voor het omkaderde deel zie Afb. 27.

Economie en stadsbeeld

Het is een van de grote verdiensten van Sloomans geweest, dat hij heeft gewezen op het verband tussen de plaatselijke economie en het stadsplan. Die juiste visie zou ik hierna graag overnemen, maar deze wel verbreden tot het stadsbeeld. Want niet alleen de plattegrond weerspiegelt de economische ontwikkeling van een stad, maar juist de hele ruimtelijke verschijningsvorm daarvan. Gegevens over de verkeerssituatie, de scheepvaart, landbouw, visserij, handel en nijverheid vormen even zovele facetten van de plaatselijke economie.

Verkeerssituatie

Voor de verkeerssituatie is niet alleen de lokale topografie van belang. Men moet zich tevens afvragen in hoeverre de ligging van een plaats gunstig is ten opzichte van (op een tamelijk korte afstand gelegen) economisch belangrijke centra of gebieden. Bergen op Zoom nu, gelegen aan de grens van hoog en laag en via een diepe kreek toegankelijk vanaf de Schelde, lag aan de rand van een gewest dat nog volop in ontwikkeling was. Hierop is reeds in de eerste paragraaf gewezen. De hoge rand van Bergen op Zoom kenmerkt zich niet door uitgestrekte, vruchtbare gebieden. Wat later vruchtbare kleigrond zou worden was laag, nat en moerig of slechts door een dunne vruchtbare laag bedekt. Tholen, Steenberg en Reimerswaal kregen onder meer betekenis als centra van zoutwinning en handel: kennelijk kwam Bergen op Zoom hierbij achterop. Maar deze plaatsen hadden minder importatie dan verderaf gelegen grotere steden als Antwerpen, Dordrecht, Middelburg of Zierikzee. Het zou voor deze lokale studie te ver gaan hier de economische betekenis van die plaatsen te analyseren. (Afb. 26).

Zowel geografische als politieke omstandigheden voorkwamen (voorlopig) dat deze steden de jonge plaats Bergen op Zoom

overvleugelden. De Schelde was in elk geval reeds in de dertiende eeuw van belang voor de scheepvaart. Dat blijkt meer uit het voorkomen van de hertogelijke tollën en geleiden op de rivier. Plaatsen van tolheffing waren: Ossendrecht en Borgvliet, genoemd in 1250; Woensdrecht en Zandvliet, genoemd in 1312. Ook langs de Honte, toen nog als vaarwater van secundaire betekenis (later verdiept tot Westerschelde), lagen tolplaatsen die voor de scheepvaart van betekenis waren. De graaf van Holland en Zeeland vestigde een tolhuis te Yersekeroord, op de Zuidbevelandse oever tegenover de havenmonding van Bergen op Zoom ²³⁴).

Voor havenplaatsen als Bergen op Zoom, Tholen, Woensdrecht en Steenbergē was het belangrijk om van de landsheren vrijdom of vermindering van de tolrechten te verkrijgen. Dit gelukte Bergen op Zoom in 1327. Het privilege is in 1337 vernieuwd of uitgebreid ²³⁵). Overigens bleef Bergen op Zoom tot na 1350 als thuishaven in betekenis achter bij het nog jonge Steenbergē. In de internationale vrachtaart had Steenbergē betekenis vóórdāt Bergen op Zoom die plaats overnam ²³⁶).

Van de landwegen is minder bekend. De in de veertiende eeuw gekozen benamingen voor en de ligging van de stadspoorten aan de landzijde wijzen enigszins de richting aan, waarin het verkeer plaats had: de Steenbergespoort aan de noordzijde, de Wouwsepoort aan de oostzijde, de Bospoort aan de zuidzijde. Bij de laatste poort ontleende

²³⁴ Galesloot, *Le Livre*, 11, 1-39, 212, 223. Codexdiplomaticus bij *De Brabantsche Yeesten* (Brussel, 1839) 652 e, v. (12 maart 1250).

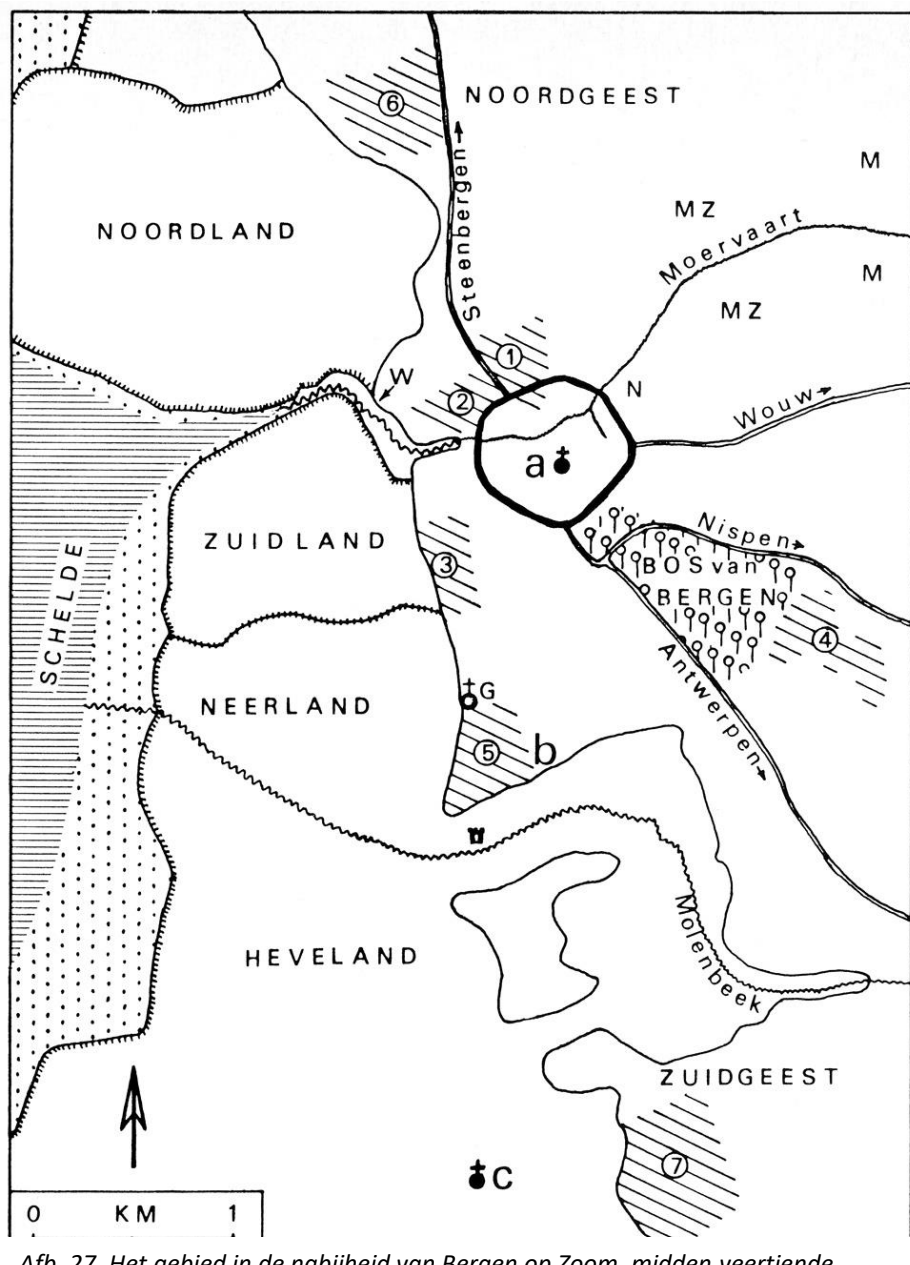
²³⁵ W.S. Unger, *De tol ...*, 1 (30 november 1321);
ARR inv. nr. 1 fol 123 B nr. 53 (8 augustus 1339), onuitgegeven.

²³⁶ C. Sloomans, "Steenbergē verleden voor 1648", in: DGR 10 (1950), 44 e.v.;
Idem, "Bergse schippers voor 1540", in: DGR 35 (1975), 114 e.v.

men de naamgeving aan het Bergse bos, een landschapselement dicht nabij. "Antwerpsepoort" zou meer voor de hand hebben gelegen, maar deze stad lag tamelijk veraf. De Verloren Costpoort, die stond op het punt waar de Grebbe de stad verlaat, is pas in de vijftiende eeuw gemaakt: de Lievevrouwepoort aan de westzijde van de stad gaf toegang tot de terreinen ten noorden en zuiden van de haven. De stadsomwalling had een aantal verbindingswegen van oudere datum afgesneden, zoals de Huijbergsestraat, die naar Huijbergen en Nispen voerde en een mogelijke westwaartse verbinding met het Zuidland in het verlengde van de Zuidmolenstraat. Kennelijk waren deze verbindingen ten tijde van de stadsomwalling (waarschijnlijk c. 1330) van minder belang.

Bestaansmiddelen

De voorziening in voedsel en in grondstoffen voor de produktie kan bezwaarlijk hebben plaatsgevonden vanuit het eigen parochiegebied: dit was vrij beperkt van omvang (c. 5200 ha.) en bovendien voor een flink deel bedekt met heidegronden, stuifduinen en moerassen. Het akkergebied in de stadsparochie omvatte in 1359 de Zuidakker, de Oostakker en de Noordakker. Daarnaast bestond nog de Bergse Akker in beperkte zin (in uitgebreide zin omvatte deze het gehele gecultiveerde gebied). Die akker lag ten noordoosten van de stad. Onder Borgvliet en Zuidgeest lagen akkers, die de naam van deze gehuchten droegen. De Noordgeestse akker wordt in de stukken niet genoemd; daar was in elk geval ook ontgonnen land. Dat was tevens te vinden in de polders en op het goed Molenbeek aan de grenzen van Borgvliet en Zuidgeest (afb. 27). Aanvoer van grondstoffen en voedsel zal vooral hebben plaats gehad vanuit het nabijgelegen Zuid-Beveland.

Afb. 27. Het gebied in de nabijheid van Bergen op Zoom, midden veertiende eeuw.

De oudste landbouwterreinen zijn met arcering weergegeven: 1. Bergen Akker; 2. Noordakker; 3. Zuidakker; 4. Oostakker; 5. Borgvlietse akker; 6. Akker van Noordgeest ; 7. Akker van Zuidgeest

Als referentiepunten: a. Bergen op Zoom; b. (Oud)Borgvliet; c. Hildernisse; G Gertrudiskapel; M de Meeren; MZ Middelzand; N Noort; W de Weele.

Op de heidegronden en lage weilanden zal schapenteelt zijn voorgekomen, zulks ter voorziening in mest en ten behoeve van de wol en de huiden. Uiteraard was in dit waterrijke milieu ook de visserij van belang. De keuren van 1314 bevatten enige bepalingen ten aanzien van die visserij. Er is daarin sprake van visserij zowel op de Schelde als op de binnenwateren. De verkoop van vis moest plaats hebben op het marktveld, niet aan het schip in de haven of buitendijks. Speciaal worden "Ossendrechtse botte ofte Woensdrechtse" genoemd. Een bewijs dat ook dáár visserij voorkwam.

Handel in het algemeen vond in elk geval reeds plaats. In een akte van 1304 is sprake van "alsulcke payementen ende munte als ghemeenlike onder de coepmans te Berghen in horden gaen sal ende daer de coepmans hare penningenwaerde mede betalen moghen" ²³⁷).

Belangrijke verschaffers van krediet als de lombarden kwamen in 1309 onder meer voor te Breda, Bergen op Zoom en Steenberghe. De lombard te Bergen op Zoom heette toen Jacomar Testa ²³⁸).

Bergen op Zoom had in 1314 reeds een donderdagse weekmarkt.

Naast vis werden ook koren, ganzen, hoenders en rundvee (koeien en ossen) verkocht ²³⁹).

Aparte bepalingen komen voor over de handel in dranken, vooral bier en wijn. Uiteraard stond hier de bescherming van de kwaliteit van eigen produkten en het tegengaan van oneerlijke concurrentie van

²³⁷ CKA, 300 (1 april 1304).

²³⁸ F. Vercauteren. "Documentes pour servir a l'histoire des financiers lombards en Belgique" (1309), *Bulletin de l'histoire Belge de Rome* XXI (1950/51), 61. CKA, 100 (1 april 1304); OSB nr. 352 (1276); OSE nr. 95 (31 januari 1283); OSB nr. 510 (1 mei 1289); De Spycker XXVII (1970), 8 (18 juni 1296).

²³⁹ RbrBoZ, 210, 212 e.v. art. 4, 11-14.

buiten voorop. Van bijzonder belang was de handel in Rijnwijn. We zagen hierboven dat het geleide op de aanvoer uit het Rijnland van zo'n belang was, dat de inkomsten daaruit in 1299 als een bijzonder leengoed door de heren van Breda en Bergen op Zoom werden uitgegeven. Ook de keuren van 1314 noemen deze speciale wijnsoort. Voorgeschreven werd om deze in aparte kelders op te slaan en verboden om deze met andere wijnen te vermengen. De keuren van 1349 verbieden de invoer ervan zolang er nog voorraad in de stad is ²⁴⁰).

Overigens lijkt de buitenlandse handel te Bergen op Zoom nauwelijks van belang. In de gunsten aan Engelse kooplieden door de hertog van Brabant verleend in 1296 en bevestigd in 1315, komt Bergen op Zoom voor als punt waar tol werd geheven op de Schelde en van waaraf zijn bescherming gold. Ook de kooplieden van de Duitse Hanze bedongen in 1315 tolvoordelen op het traject tussen Antwerpen en Bergen op Zoom. De opkomst van de jaarmarkten alhier valt buiten het bestek van deze bijdrage ²⁴¹).

De nijverheid valt te onderscheiden in produktie voor plaatselijk gebruik en voor de export. Dat er brouwers, slagers, bakkers, schoenmakers en smeden voorkwamen zal niemand verwonderen. Uiteraard worden speciaal de brouwers genoemd, omdat van hun

²⁴⁰ *Corpus* nr. 1831 (13 december 1299);
Taxandria XXXII (1925) 31 (27 mei 1307);
RbrBoZ 210 art. 1-3; 221, art 6

²⁴¹ H. Obreen, "Une charte brabançonne inédite de 1296 en faveur des marchands anglais", *Bulletin de la commission royale d'histoire ...* LXXX (Brussel, 1911), 528 e.v., vooral 532 en 533 (22 juli 1296 en 1315);
ARAB cart. Brabant VII, 181 e.v. (28 oktober 1315), onuitgegeven.
Zie ook J. de Sturler, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au moyen age*, (Parijs, 1936) 290.

produkt de accijnzen betaald moeten worden: ook toen vormden de financiën de ruggegraat van de stedelijke huishouding ²⁴²). De ligging van één van de brouwerijen is bekend: aan de Steenbergsestraat op een perceel, dat in 1385 aan het hof van de heer grensde ²⁴³). Ten dienste van de slagers stond het vleeshuis, dat in 1324 wordt genoemd ²⁴⁴). Speciale bescherming genoot het vak van kaarsenmaker ²⁴⁵). De keuren bevatten ook een afzonderlijke bepaling over het drogen van mout, zulks in verband met het daaraan verbonden brandgevaar. Een moutmolen komt in een akte van 1322 voor en gaf nadien zijn naam aan de Moutmolenstraat, later Minderbroederstraat ²⁴⁶). Bekende nijverheden waren ook de lakenproductie en de pottenbakkerijen. Wat de omvang daarvan was, is niet bekend. De takennijverheid moet van belang zijn geweest, want in 1314 is er een lakenhal en in 1337 kreeg Bergen op Zoom met enige andere steden in de Nederlanden van de Engelse koning verlof in zijn land wol te kopen ²⁴⁷). Er zijn aanwijzingen dat de lakennijverheid was geconcentreerd in het gebied ten oosten van de Blauwehandstraat/ Minderbroederstraat, want we vinden daar

²⁴² RbrBoZ, 210 e.v., art. 1-8; Als smeden worden genoemd Nicolaas Faber in 1276 en 1283 (12 mei 1276, OSB nr. 352 en 31 januari 1283, OSE nr. 95) en zijn zoon Petrus Faber in 1296 en 1304 (18 juni 1296) rijksarchief Antwerpen, fonds St. Bernaards aan de Schelde, onuitgegeven (1 april 1304); CKA, 300, onuitgegeven.

²⁴³ CKA, 298v (12 december 1346 en 12 juni 1385).

²⁴⁴ *Taxandria* II (1895) 141 e.v. (13 mei 1324).

²⁴⁵ RbrBoZ 211, art. 9; OSB nr. 507 (18 oktober 1288).

²⁴⁶ RbrBoZ 215, ar. 31; CKA 313 (14 november 1322): Willemi, factor candelarum.

²⁴⁷ RbrBoZ 219, art. 50. Over het privilege van 1337 zie Sturler, *Les relations*, 389, nr. 68 en 69. Volgens De Sturler vormden een groot aantal van de begunstigde Brabantse steden in 1337 nog geen werkelijke centra van nijverheid.

bezittingen van een volder en een bleker ²⁴⁸). Het pottenbakkersbedrijf of potmakerij stond kennelijk nog in de kinderschoenen: pas na 1400 werd het van meer dan lokaal belang, waarschijnlijk doordat zich hier specialisten uit Vlaanderen vestigden. Toch werden ook voordien enige namen van potmakers genoemd en kwam de familienaam De Pottere voor. Deze vroege potrnakers waren gevestigd aan de haven bij de Wele, kennelijk een plaats waar een dijkdoorbraak een wiel had veroorzaakt ²⁴⁹).

De winning van turf en zout uit de veengronden in de streek noemden we hierboven reeds als aktiviteit van de abdijen en van Godfried van Bergen op Zoom en zijn zoons. Het is niet duidelijk, of de moergronden ten noorden en oosten van de stad reeds in de hier behandelde periode aanleiding gaven tot het aanleggen van het vaartenstelsel, dat we na 1350 in de bronnen vermeld vinden en waarvan de Moervaart of Zoom de voornaamste waterloop was.

Maatschappelijke omstandigheden

Wat is er bekend van de maatschappelijke omstandigheden in middeleeuws Bergen op Zoom: hoe was de verhouding tussen de gegoede en de minder vermogende volksgroepen? Daarover is uit de oorkonden weinig op te maken. Weliswaar mogen we aannemen, dat een vrij kleine groep aanzienlijken, die leidinggevende posten bekleedde, wel tot de gegoeden gerekend mag worden. Dit geldt zeker voor de drossaards, schouten en schepenen. Van een aantal burgers is

²⁴⁸ C. Sloomans, "Economie en Middeleeuws stadsplan", DGR 32 (1977), 45. CKA 300 {1 april 1304):

Jordaen die vollere van Berghen; CKA, 313 (9 december 1342), onuitgegeven.

²⁴⁹ OSB nr. 520 (19 mei 1290): Jacobus filius Margaretha, figulus; CKA, 309, 1 januari 1317): in ene stede heet ten Weele, ... Alsteen Potters erfenisse ... , CKA, 314v (18 juni 1353): Heynric die Pottere van den Weele, onuitgegeven.

bekend, dat zij huizen, erven of landerijen bezaten doordat zij deze - om wat redenen ook - belastten met een jaar-cijns, ofwel aan een andere burger ofwel aan de abdij van Sint Bernaards. Wij weten zodoende, welke burgers over voldoende geld beschikten om deze cijnzen te kopen. De lijst die zo zou kunnen worden samengesteld zegt echter niet veel over de omvang van het vermogen van deze burgers of waarde daarvan.

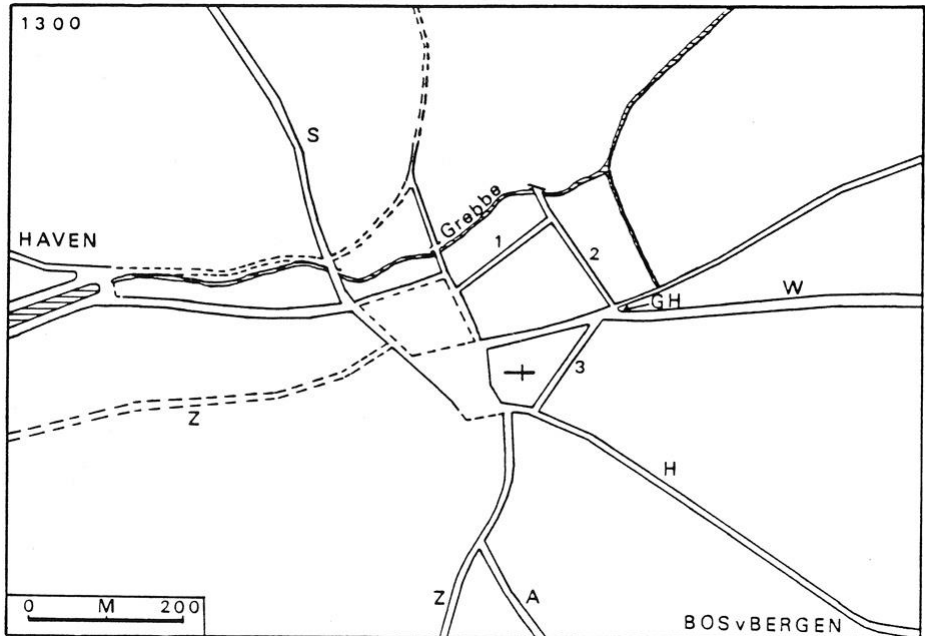
De tegenpool van de rijke en machtige personen en instellingen vormden de armen. Van hen vernemen we slechts wanneer de rijken zich met hen inlaten door het doen van giften of door het instandhouden van liefdadige instellingen.

In 1246 begiftigde de heer van Breda onder meer het gasthuis van Bergen op Zoom. Dat wil zeggen, dat er dus een permanent onderkomen was voor behoeftige reizigers en pelgrims en wellicht ook voor arme zieken. Een tafel van de H. Geest, primair ingesteld om hongerige armen voedsel te geven, wordt in 1288 genoemd. Met deze twee instellingen was Bergen op Zoom in het bezit van de primaire voorzieningen van middeleeuwse armenzorg²⁵⁰).

Samenvattend moeten we stellen, dat het onmogelijk is met de ter beschikking staande gegevens een afgerond beeld te vormen van vermogen en welstand van bevolking van stad en streek. Enige leenmannen krijgen na raadpleging van het oorkondenmateriaal reliëf, terwijl het bezit van de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde en van

²⁵⁰ OSE nr. 29 (25 april 1246); BHB XXI (1930) 307 = OSB 506 (18 oktober 1288). H. Scholtes, "Armoede en tafel van de H. Geest te Bergen op Zoom 1477-1536", *Studies uit Bergen op Zoom* 3 (1979) 65 betwijfelt het bestaan van een H. Geesttafel in de dertiende eeuw. In laatstgenoemde oorkonde is echter uitdrukkelijk van de tafel sprake, zodat deze twijfel onnodig is.

het klooster van Sint Catharinadal bij Wouw dankzij de bewaard gebleven archiefstukken eveneens beter te traceren valt dan dat van de burgers en boeren in stad en omgeving. De aanwezigheid van behoeftigen komt in feite alleen tot uiting in het bestaan van liefdadige instellingen en tehuizen.

Stadsbeeld

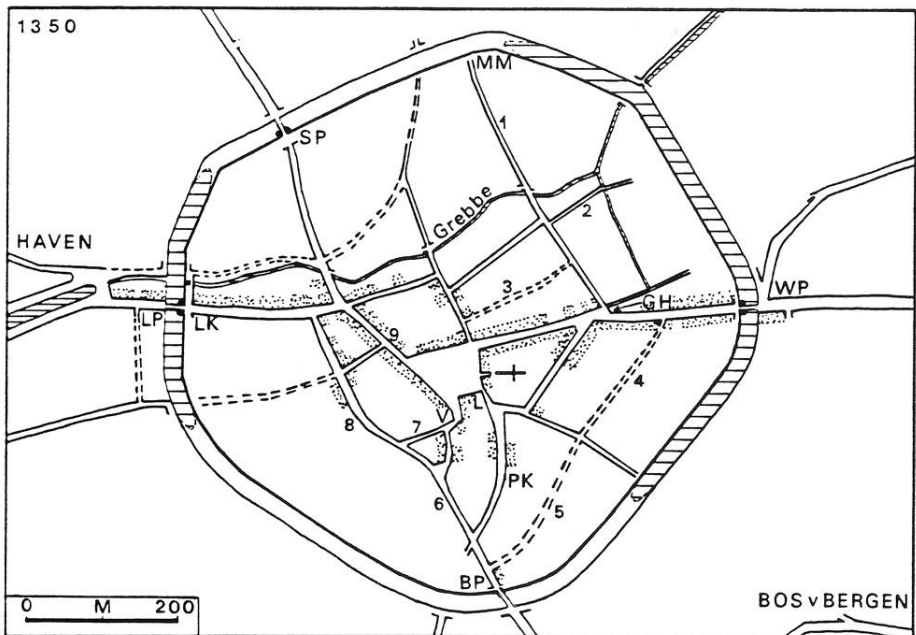
Uiteraard weerspiegelde het stadsbeeld deze functies. De beval king en dus de bebouwing zal zich hebben geconcentreerd rond de Grote Markt, toen nog het enige plein. Wat weten we overigens van het stadsbeeld? Daarin zijn drie componenten te onderscheiden: bodemgesteldheid, stratennet en bebouwing. De bodemgesteldheid wordt grotendeels bepaald door hoogteverschillen. Het microreliëf van het stadsgebied in engere zin (het later ommuurde gebied en de havenbuurt) vormt voornamelijk een golvend terrein, waarbinnen zich enige hoogten of plateaus bevinden. Het hoogste daarvan ligt thans

ongeveer 14 meter boven N.A.P. en bevindt zich ter plekke van de verdwenen Petrus- en Pauluskapel aan de Hoogstraat. Iets lager is de top nabij de Johannesstraat/Fluwelenbroekstraat, later de plaats voor de Zandmolen. Een minder hoog punt vormde de Scholiersberg (nadien deels afgegraven).

Onderzoek bij partiële opgravingen in de laatste jaren hebben aangetoond, dat plaatselijk soms enige meters grond zijn verzet. Of dat gebeurde door natuurlijke oorzaken (stormen, erosie van de zandgronden, waardoor deze zijn gaan stuiven) of door menselijk ingrijpen is nog niet met zekerheid vastgesteld. Bovendien kan een en ander van buurt tot buurt verschillen. De omgeving van de Zandmolen (bij de Zuidmolenstraat) kende een stuifzandbodem, waarop zich tot 1983 nog slechts een dunne leeflaag bevond.

Toch kunnen ook hier al te hinderlijke hoogteverschillen door de bewoners zelf zijn geëgaliseerd. Tussen de hoogten bevonden zich lage terreinen, waarbij in het noordoosten een gebied lag, dat via (het vroegere moeras?) de Noort aansloot bij het grotere lage terrein van de Lage Meren; in het westen lag een kom, waarin de haven westwaarts opdrong.

Een belangrijk ruimtelijk element vormde de Grebbe, een kennelijk gegraven waterloop, die de laagte in het oosten verbond met de havenkom ²⁵¹). Tussenin werd hoger gelegen terrein doorsneden, wat erop wijst, dat dit water van origine niet natuurlijk kan zijn. De waterloop lag tot in de zestiende eeuw open, en voorzag met de zijtak, genaamd Vuilbeek, in het (vooral voor de takennijverheid nodige)

Afb. 29. Schetsplattegrond van de stad ca.1350.

In stippel zijn de percelen, belast met een hofstadcijs, aangegeven.

1. Moutmolenstraat (Minderbroederstraat); 2. Pieter Mortierstraat (Kleine Kerkstraat); 3. Cromwielstraat; 4. Claus Coevoetstraat; 5. Schoolstraat; 6. Bosstraat; 7. (Pensstraat); 8. (Nieuwe) Potterstraat; 9. Oude Potterstraat (Fortuinstraat).

BP Bospoort; GH Gasthuis; L Lakenhal; LK Lievevrouwekapel;

LP Lievevrouwepoort; MM Moutmolen; L Lakenhal; PK Petrus- en

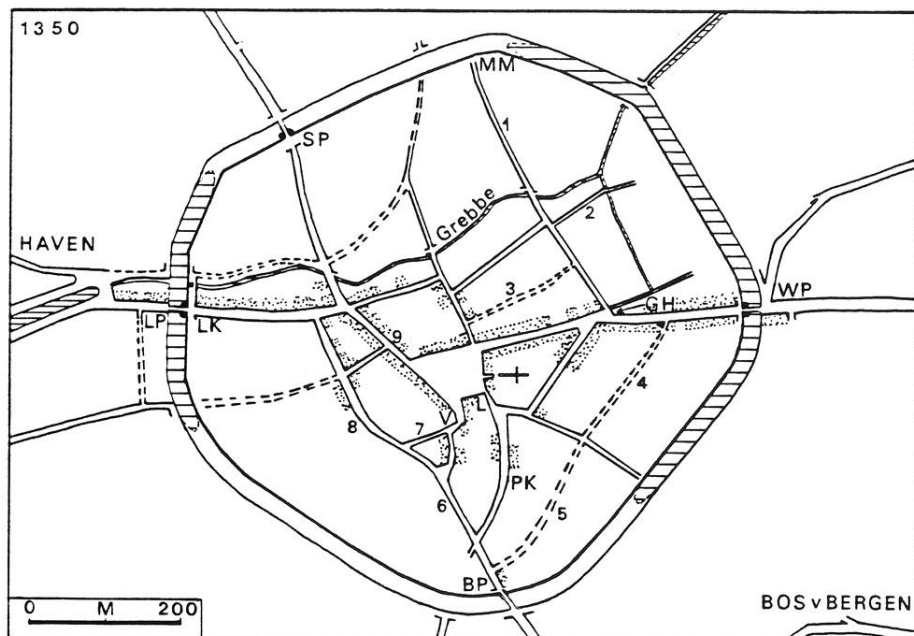
Pauluskapel; SP Steenbergsepoort; WP Wouwsepoort.

²⁵¹ CKA, 299 (1 mei 1343): "Andries van der Grebben erfgenamen erfenisse", onuitgegeven.

schone water. Dank zij de doorstroming, veroorzaakt door een hoogteverschil, kon dit na gebruik gemakkelijk worden afgevoerd. Van de straten zijn bekend de Blauwehandstraat, toen Nieuwstraat (Nova Plathea) geheten; de Bosstraat; de Engelsestraat; de Fortuinstraat, toen Oude Potterstraat geheten; de Hoogstraat (Alta Plathea); de Markt; de Oude Kerkhof straat (thans gedeeltelijk Zuivelplein, gedeeltelijk Parade); de Lievevrouwestraat; de Ooststraat (gedeelte Zuivelplein); de Pieter Mortierstraat (Kleine Kerkstraat); Minderbroederstraat (toen Moutmolenstraat geheten) en de Wijngaardstraat ²⁵²) terwijl uit secundaire gegevens valt af te leiden, dat ook de Potterstraat, Koevoetstraat, Kremerstraat, Cromwielstraat, Schoolstraat, Zuivelstraat en Wouwsestraat reeds bestonden (afb. 28 en 29) ²⁵³).

²⁵² BGHB XXL (1930), 207 e.v. = OSB nr. 506 (18 oktober 1288); onuitgegeven in ASB H nr. 6 (29 november 1292); GABoZ, oud archief, inv. nr. 15, 9v (18 april 1299); CKA, 300v (12 april 1302); CKA 300 (1 april 1304); 303v (27 december 1307); 3 II (14 november 1322); 3 I 2v (23 april 321); GABoZ R 308, 9v (18 maart 1338); CKA (9 december 1342); 297v (12 april 1343); 314v (18 juni 1353); 302v (12 november 1353).

²⁵³ CKA, 301v (6 juli 1337) onuitgegeven.

Afb. 29. Schetsplattegrond van de stad ca.1350.

In stippel zijn de percelen, belast met een hofstadcijs, aangegeven.

1. Moutmolenstraat (Minderbroederstraat); 2. Pieter Mortierstraat (Kleine Kerkstraat); 3. Cromwielstraat; 4. Claus Coevoetstraat; 5. Schoolstraat; 6. Bosstraat; 7. (Pensstraat); 8. (Nieuwe) Potterstraat; 9. Oude Potterstraat (Fortuinstraat).

BP Bospoort; GH Gasthuis; L Lakenhal; LK Lievevrouwekapel; LP Lievevrouwepoort; MM Moutmolen; L Lakenhal; PK Petrus- en Pauluskapel; SP Steenbergsepoort; WP Wouwsepoort.

Het bestaan van een omwalling en omgrachting valt aannemelijk te maken uit het voorkomen van een Oostvest en uit de namen van de poortgebouwen. Dat brengt ons meteen op de vraag naar de bouwkundige verschijningsvorm van de stad. Daarvan weten we wel het minste. Van de gebouwen uit de veertiende eeuw staan alleen de Lievevrouwepoort en de Gertrudistoren nog overeind en zeker de laatste dateert uit de tweede helft van die eeuw. Zo blijft vermoedelijk

alleen de landzijde van de poort over als een indrukwekkende getuigenis van de burgerlijke verdediging ²⁵⁴). Het merendeel van de stadsbebouwing moet uit houten optrekken van één, hoogstens twee verdiepingen hebben bestaan. Zelfs belangrijke gebouwen als de vleeshal en de Lievevrouwepoort hadden een dakbedekking van stro ²⁵⁵). Hier en daar stond een stenen woning van een rijke of aanzienlijke familie, al dan niet met een stenen, overwelfde kelder. We denken in dit verband nogmaals aan de opslag van wijnen. Met voldoende zekerheid zijn uit de veertiende eeuw bekend de kelders van Leeuwenborch (thans oostelijke helft van het stadhuis) uit het begin van die eeuw en die van het huis de Duve (thans onderdeel van het huis De Moyses, Fortuinstraat 5) uit de tweede helft van die periode; wellicht ook die van het huis De Grote Valk (Grote Markt 26).

Vergelijking tussen het inkomensregister van de heer van Bergen op Zoom van 1359 en zijn cijnsregister uit de tweede helft van de zestiende eeuw leert, dat de percelen belast met de zogenaamde hofstadcijs uitsluitend voorkwamen ten zuiden van de Grebbe. Het gebied ten noorden van die waterloop alsmede dat van de achterstraten ten zuiden daarvan kende cijnsvrije percelen. Het voorkomen van de hofstadcijszen wijst in de regel op het uitgeven van grond door de heer in een vrij vroeg stadium van de stadsontwikkeling. Later uitgegeven percelen zijn doorgaans cijnsvrij. Ook te Bergen op Zoom moet dit het geval zijn geweest. De problematiek, die deze

²⁵⁴ W.A. van Ham, *Merck toch hoe sterck, Studies uit Bergen op Zoom 4* (1982), 27 e.v.;

W.A. van Ham, L.J. Weijs en J.L.C. Weyts, "De Lievevrouwepoort te Bergen op Zoom en zijn omgeving", *Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 13 (1974), 19.

²⁵⁵ W.A. van Ham, "De Lievevrouwepoort", voetnoot 13;
ARR inv. nr. 644.6 rentmeesterrekening 1393/1394, fol. 25.

mogelijke bron voor de oudste stadsgeschiedenis oplevert, is elders behandeld ²⁵⁶).

Het bevolkingscijfer uit deze periode is niet bekend. In 1374 telde de stad 1199 inwoners, die in staat waren een belasting op te brengen om in drie jaar de grote schade te vergoeden, ontstaan door de nederlaag van de hertog van Brabant bij Baastwijler (Baeswilre) ²⁵⁷. Dit cijfer was meer dan de helft van het aantal (2182) betaalkrachtige inwoners van stad en land van Bergen op Zoom (zonder het land ten oosten van Roosendaal en ten noorden van Steenberghe) tezamen ²⁵⁸).

De gegevens van economie en stadsbeeld verschaffen, hoe gering dan ook, enige aanwijzingen voor een geleidelijke groei van de stad. Op de nabijgelegen Schelde was een druk vaarverkeer, wat de havenfunctie moet hebben bevorderd. De stadskeuren van 1314 tonen het belang aan van de wijnhandel, de brouwerijen en de takennijverheid. De bevolkingsconcentratie ten zuiden van de Grebbe rondom de Grote Markt wijst op het domineren van de marktfunctie, nog versterkt door de aanwezigheid van een lakenhal (Afb. 30 en Afb. 31).

1350: terugblik en uitzicht

Ondanks het feit, dat we over de periode 1250-1350 meer geschreven

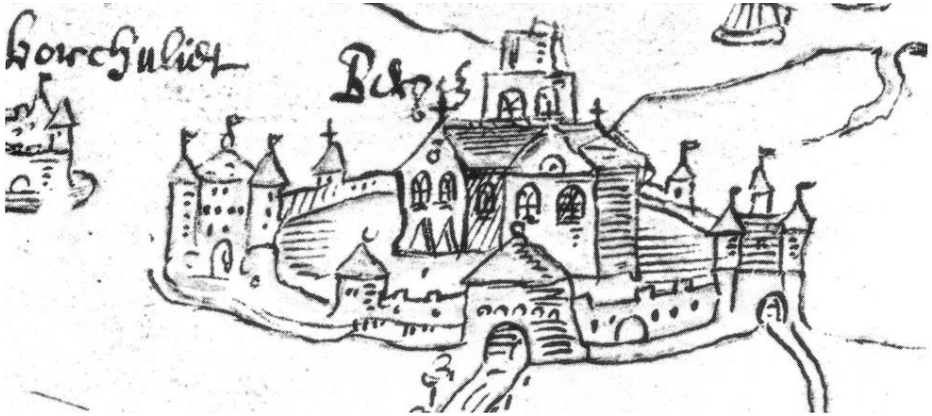
Afb. 30. Het oudste gezicht op de stad biedt een deel van de Schelddekaart van 1468.

bronnen bezitten dan over de voorafgaande tijd, blijft het beeld van de totale evolutie toch nog vrij schematisch. Uit de kerkelijke ontwikkelingen blijkt het groeiend bevolkingscijfer en daarmee de vermeerdering van de inkomsten van het pastoorsambt van de stad. Doordat Bergen op Zoom in 1287 een eigen heer kreeg, kon de invloed van de abdij van Nijvel verder worden teruggedrongen. Anderzijds remde de aanwezigheid van deze heer kennelijk een snelle ontwikkeling naar stedelijke zelfstandigheid af, maar bevorderde zij de economische groei. Enige inwoners, voornamelijk uit de familie van de ambtsdrager Godfried van Bergen stammend, kwamen in het bijzonder door ondernemingen in de turfgraverij tot welvaart. Kloosters als de Sint Bernaardsabdij te Hemiksem, Sint Catharinadal te Wouw en het Mariaklooster te Huijbergen verwierven weliswaar enig bezit, maar konden door hun vrij afgelegen ligging (Catharinadal verhuisde c. 1295 naar Breda) op de plaatselijke economie geen stempel drukken. De ligging bevorderde de scheepvaart waardoor de wijnhandel van betekenis kon worden. Door het graven van de Grebbe kon de watervoorziening worden verbeterd waarvan de brouwerijen en de takennijverheid profiteerden. De bevolking bleef zich concentreren rond de Grote Markt. Daar lag ook de kiem voor de latere bloei: die van de jaarmarkten, die na 1350 de stad internationale betekenis zouden gaan geven. Het aantal huizen zou tussen 1379 en 1437 van naar schatting 440 à 600 stijgen tot 1019. Bergen op Zoom had dus een opbloei in het vooruitzicht ²⁵⁹).

Somber is het beeld, dat de algemene geschiedschrijving ons schetst van de ontwikkelingen sinds 1300. Een algemene teruggang wordt geconstateerd: klimaatschommelingen veroorzaken misoogst, de

²⁵⁹ Cuvelier, *Les dénombrements*, CXXI, gaat uit van het cijfer 1799 i.p.v. 1199 zoals op blz. 10 aangegeven. het laatste getal is juist.

bevolking vermindert sterk door ondervoeding en/of door een ongunstig voedingspakket. Alles loopt tenslotte uit op een ontvolking van het platteland en de groei van steden, totdat deze op hun beurt worden getroffen door de pest (de Zwarte Dood) ²⁶⁰).

Afb. 31. Een andere primitieve weergave van de ommuurde stad op een schetskaart van de streek ca. 1550.

De ontwikkeling van stad en land van Bergen op Zoom zoals hier geschetst, mist dat depressieve beeld. Rond 1300 was de ontwikkeling van het platteland zeker niet tot de marginale gronden doorgedrongen. Wellicht mogen we uit het verminderen van het aantal bronnen over vooral de turf graverij opmaken dat er een zekere stagnatie ging optreden.

Ook blijkt niets van de gevolgen voor deze streek van de stormvloed en van 1262, 1268, 1287, 1288, 1318, 1330, 1334 en 1344 (om ons tot de

²⁶⁰ J. Mertens, "Landbouw", in: AGN 4 (Bussum, 1980) 12 e.v. W Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in Wording* ('s-Gravenhage, 1977) 103 e.v. De laatste sterk relativerend i.a.v. de betekenis van de 14e eeuwse crisis voor de Nederlanden.

belangrijkste te beperken) die wel het aangrenzende Zeeland teisterden ²⁶¹).

Door het ontbreken van bronnen zoals stadsrekeningen en brieven, die minder statisch en formalistisch zijn dan oorkonden, missen we vooral het directe contact met het wel en wee in de behandelde periode. We weten dat de storm en hoog water de lage landen van Steenbergen en Wouw hebben getroffen. Waren de gevolgen voor de onmiddellijke omgeving van Bergen op Zoom minder ingrijpend? Het antwoord hierop, evenals op zovele vragen, moet onbeantwoord blijven. Blijft over het beeld van stad en land in rustige groei naar een welvaartsperiode toe.

²⁶¹ M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland* (Assen, 1971) 188 e.v.

Aantekeningen

Afkortingen

AGN	Algemene geschiedenis der Nederlanden.
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel.
ARAG	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.
ARR	Gemeente-archief Bergen op Zoom, archieven raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom.
ASB	Archief abdij Sint Bernaards Bornem (B).
BGHB	Bijdragen tot de geschiedenis (inzonderheid) van het oud hertogdom Brabant,
C.D.D.	F. van de Putte en D. van de Castelle, Cronica et cartularium monasterii de Dunis Brugge 1864.
CKA	Rijksarchief Antwerpen, Cartularium Kartuizers van Antwerpen. Archief Kartuizers Antwerpen, nr. 14.
Corpus.	M. Gysseling , Corpus van Middelnederlandse teksten, Den Haag 1977.
De Fréméry OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland . . . Supplement bewerkt door J. de Fréméry 's-Gravenhage 1901.
DGR	Jaarboek van de Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos, Roosendaal.
GABoZ	Gemeente-archief Bergen op Zoom.
Groot Charterboek	F. van Mieris, Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland . . . , Leiden 1753-1756.
Koch OHZ	A.C.F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland 101 12991. 's-Gravenhage 1970.
OAT	M.A. Erens, De oorkonden der abdij Tongerlo 1, Tongerlo 1948.

- OSB P.J. Goetschalckx en B. van Dooninck, Oorkondenboek der abdij van Sint Bernaards aan de Schelde 1, Antwerpen 1926 (voortgezet in BGHB).
- OSE J. van den Nieuwenhuizen, Oorkondenboek van het Sint Elisabethhospitaal te Antwerpen (1226-1233) Brussel 1976.
- Rbr F.F.X. Cerutti, Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda 1, Utrecht 1956.
- RbrBoZ J. van Rompaey, "Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom", in: Verslagen en mededelingen van de Ver. tot uitg. der bronnen van het Oud-Vaderlandsche recht, XIII (1968) 195 e.v.
- Van den Bergh OHZ L.Ph.C van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland 1 Amsterdam/'s-Gravenhage 1866.

DE LIEFDEWERKEN VAN DE 'VINCENTIUS'

Een beeld van de jaren 1849-1860

door: drs. P.G.N.M. WINTERS

Rond het midden van de negentiende eeuw leefde een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking in armoedige omstandigheden. Die armoede betekende dat individuele personen of gezinnen in uiterste omstandigheden niet over de middelen beschikten om in de primaire levensbehoeften te kunnen voorzien. De situatie in een stad als Bergen op Zoom - met een feitelijk inwonertal dat rond 1850 schommelde tussen de 8300 en 8600 personen - week op dit punt niet af van het gangbare beeld. Ja zelfs valt in de Gemeenteverslagen over de jaren 1854 en 1855 te lezen: "De Armoede wordt door de duurte der levensbehoefte en de weinige verdiensten bij gebrek aan werk steeds toenemende".

De genoemde armoede vloeide in feite voort uit twee categorieën van factoren. Op de eerste plaats betrof het hier de zogenaamde incidentele factoren: bijvoorbeeld voedselprijzen die onder invloed van misoogsten of barre weersomstandigheden tot ongekende hoogten konden oplopen. Evenzeer valt echter te denken aan de vele ziekten die een eenvoudige arbeider in zijn bestaan bedreigden. Van meer structurele invloed op de omvang van de armoede was onder meer de stand van de - stedelijke - economie. Waar het economisch leven in Bergen op Zoom zich rond 1850 kenmerkte door haar kleinschaligheid en het ambachtelijke karakter van de verschillende bedrijfjes, mocht het opmerkelijk heten dat een volkstelling in dat jaar officieel slechts

130 werklozen registreerde ²⁶²). Immers zelfs in de tien eens zo beroemde potmakerijen werkten in totaal nog minder dan 60 volwassen werklieden. Bood de economie die zich in de ogen van de Gemeente kenschetste door een "overtollige arbeidende klasse" ²⁶³) dus weinig perspectief, daarenboven leefden de wel met werk gezegende arbeiders steeds onder de dreiging van seizoenwerkloosheid. Onder invloed van de weersgesteldheid stokten de meeste economische activiteiten namelijk telkenjare in de wintermaanden en bijgevolg genoten de arbeiders gedurende zo'n tiental weken geen inkomsten.

Die inwoners van de stad die onder zekere omstandigheden incidenteel - dan wel voor langere perioden niet in staat waren om in het eigen levensonderhoud te voorzien, wisten zich aangewezen op de werken van de diverse armeninstellingen. Die werken laten zich onderscheiden in de eenvoudige armenverzorging én de wat meer omvattende armenzorg, al naar gelang de instellingen zich al dan niet een structurele verbetering van het lot van de minvermogende ten doel stelden ²⁶⁴). Op de genoemde terreinen bewogen zich in Bergen op Zoom op de eerste plaats de zuiver kerkelijke instellingen, meer in het bijzonder de Nederduits Hervormde- en Evangelisch Lutherse diaconiën en de Rooms Katholieke- en Nederduits Israëlitische armbesturen, daarnaast trok ook een met de katholieke kerkgemeenschap verbonden instelling als de Sint Vincentius-vereniging zich het lot van de minvermogende stadsbewoners aan.

²⁶² A.J. Bruijs, *Bergen op Zoom in 1850, uit sociaal-geografisch oogpunt bekeken*, (scriptie, november 1976), 23-24.

²⁶³ Gemeenteverslag 1852.

²⁶⁴ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *De arme en het maatschappelijk welzijn in historisch perspectief*, (Tilburg, 1961), 8.

Tenslotte vormde het onder de vleugels van de gemeente Bergen op Zoom opererende Algemeen armbestuur op papier de sluitpost waar het de zorg betrof voor hen die niet meer voor zichzelf konden zorgen. De geschiedenis van de jongste instelling die zich het lot van het in armoede levende bevolkingsdeel aantrok staat in deze bijdrage

*Afb. 32. P.J.C.F. van Hasselt (1807-1895).
Burgemeester van Bergen op Zoom,
een van de initiatiefnemers tot
oprichting van de conferentie.*

centraal: de geschiedenis van de vereniging van de H. Vincentius à Paula. De hierna volgende paragrafen vormen de neerslag van een onderzoek naar de werken die de vereniging in het eerste decennium na haar oprichting in 1849 verzette. Vragen die daarbij aan de orde komen liggen op de volgende terreinen: de organisatie en doelstelling van de lokale afdeling, de liefdewerken van de vereniging, de houding van de Vincentianen jegens minvermogenden, de acceptatie van de St. Vincentius in Bergen op Zoom, de plaats van de afdeling temidden van de reguliere

armbesturen en tenslotte het financieel beheer van de instelling. Ondanks de uitgebreide aandacht voor de St. Vincentiusvereniging schetst de bijdrage slechts een klein gedeelte van de armoede die in de jaren vijftig in Bergen op Zoom heerste. Ruwe berekeningen wijzen er namelijk op dat destijds - minimaal - 3,5 à 4% van de stadbevolking in

de één of andere vorm continu ondersteuning ontving, terwijl tenminste 10% van de inwoners - óf waren dat slechts de huisvaders? - het niet kon stellen zonder tijdelijke bedeling!²⁶⁵) Met name in het geval van tijdelijke bedeling speelde de eerder genoemde seizoenwerkloosheid veelvuldig een rol. Immers wanneer een huisvader onder invloed van weers- of anders omstandigheden niet langer in staat was om een tot dan toe met werkdagen van 12 uur verdiend loon binnen te brengen, restte een gezin meestal niet veel meer dan een beroep op een armeninstelling. Zij het dat eventueel uitgereikte bedeling slechts een schrale troost bood. Die bedeling bedroeg per wéék namelijk niet meer dan een arbeider normaliter gewoon was per dág te verdienen.

De conferentie Heilige Maagd

De Vincentiusverenigingen in het algemeen spruiten voort uit een initiatief van de Franse schrijver en wetenschapper Frédéric Ozanam daterend uit de jaren dertig van de negentiende eeuw. Bezield door het voorbeeld van Vincentius à Paula, een Franse priester, orderstichter en organisator van charitatieve werken die leefde in de zeventiende eeuw, richtte hij in 1833 in Parijs een vereniging op die het christelijke idee van naastenliefde zou moeten verwezenlijken. In Nederland volgde in 1846 het eerste initiatief en wel te 's-Gravenhage. Binnen vier jaar telde Nederland zo'n 115 locale afdelingen, conferenties genaamd²⁶⁶), waaronder een afdeling te Bergen op Zoom.

²⁶⁵ Gemeenteverslagen 1851-1860.

²⁶⁶ L.F. van Loo, "Ideeën over en praktijk van de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* X, (Haarlem, 1981), 422.

"Wie in Bergen het eerst getroffen werd door het streven en werken van Ozanam, metterdaad aan te tonen, dat de sociale naastenliefde in de Katholieke Kerk niet was uitgestorven, is onbekend". Woorden van C. Sloomans die er aan toevoegde dat hier wellicht de invloed van Petrus Morgen, president van het Groot-Seminarie te Hoeven, op zijn broer Hendrik Morgen - volgens Sloomans zilversmid van beroep - een rol speelde ²⁶⁷). Hoe het ook geweest zij, op donderdag 4 januari 1849 verenigden zich na het lof een aantal vooraanstaande personen in de sacristie van de Rooms-Katholieke kerk toegewijd aan de H. Maagd Maria om te komen tot de oprichting van een locale afdeling van de St. Vincentiusvereniging. Aanwezig waren "de H.H. W. Biessen, winkelier, J.F. van Goch, Notaris, P.J.C.F. van Hasselt, Burgemeester [der] Stad (Afb. 32), P. Houbaer, fabrikant, Jac. van Iersel, 2e Kapelaan, A.P. van Loon, particulier, H.W.P. Morgen, boekhandelaar en Ph.J. Muskens, 1e kapelaan". Het eerste bestuur of bureau van de conferentie die de naam kreeg "Heilige Maagd" of "Onze Lieve Vrouw Ten Hemel-opneming" werd gevormd door de heren Morgen, Houbaer, Van Goch en Biesen ²⁶⁸). Genoemde heer Morgen kon in een latere vergadering mededelen dat de Conferentie was ingelijfd bij de overkoepelende landelijke "Vereeniging", waarbij gelet op de geloofsmatige gevolgen van deze inlijving het ware doel van de Vereniging zich voor een eerste maal deed gelden. Aan de inlijving was namelijk een aflat verbonden krachtens twee "Apostolische Brieven van Zijne Heiligheid Gregorius XVI, roemrijker gedaghtenis, van den 10 januari en 12 augustus 1845, houdende vergunning van Aflaten aan de Leden en weldoeners der

²⁶⁷ C.J. F. Sloomans, "Honderd jaar liefde en geloof van Bergse mensen", een rede gehouden bij gelegenheid van de herdenking van het herstel van de katholieke hiërarchie op 14 mei 1953, Stencil Gemeentearchief.

²⁶⁸ ASV, 1, 2.

vereeniging" ²⁶⁹). Als oudste conferentie in het latere bisdom Breda wist de lokale afdeling zich bovendien het beschermheerschap te verwerven van Mgr. Van Hooijdonk, toenmalig bisschop van Dardanië en apostolisch vicaris van Breda.

Het doel van de Vereniging van de H. Vincentius à Paula was volgens de statuten op de eerste plaats "de heiliging der leden", pas op de tweede plaats volgde de bevordering van "het geestelijk- en ligchamelijk welzijn der armen" ²⁷⁰). De aandacht voor de arme medegelovige vormde zodoende slechts een middel om het gestelde hoogverheven doel te bereiken. Hoe zeer deze geest in de Conferentie heerste toonde een uitspraak ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Conferentie in Bergen op Zoom. Een spreker hield zijn gehoor daarbij voor:

"Wij zijn leden der Vereniging bovenal tot onze eigene stichting en verbetering. En deze zal minder afhangen van de uitkomsten die wij bij andere verkregen hebben dan van de getrouwheid waarmede wij onze taak hebben volbragt. Zijn wij van onzen kant ijveriger en trachten wij goed te doen, dan mogen wij vertrouwen dat de voorzienigheid ons ook in het vervolg niet vergeten zal" ²⁷¹).

Het was echter niet alleen deze geest die bepalend was voor de Vincentiusverenigingen, ook koesterden de leden een speciale houding ten opzichte van de armere medegelovigen. Wat te denken van een zeer positie-bewuste uitspraak van de heer Victor van Rijckevorsel, een vooraanstaand man in de Vereniging te 's-Hertogenbosch, waarbij hij het uitgangspunt van de Vereniging als volgt formuleerde;

²⁶⁹ Ibidem, 12v.

²⁷⁰ ASV, 2, 127v.

²⁷¹ Ibidem, 147v.

"Wij moeten het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk welzijn der armen betrachten en bevorderen: het godsdienstig welzijn, door hen het geluk van den staat, waar de Voorzienigheid hen geplaatst heeft te doen beseffen en daardoor de moedeloosheid of zelfs wanhoop, welke tot verzuim van God en godsdienstige pligten leidt, uit hun hart te verbannen; het zedelijk, door hen boven hun staat te verheffen en te overtuigen, dat onder het kleed der armen een ligchaam gelijk aan het onze, eene ziel, onstervelijk en vrij gekocht als de onze schuil(t); het maatschappelijk, door hen, terwijl wij tot hen afdalen, tot ons te verheffen en al zoo dan, aan de armen eigen haat of afkeer tegen de maatschappij weg te nemen"²⁷²).

Zoals vermeld droeg een locale afdeling van de Vereniging of liever nog de regelmatige bijeenkomst "om zich wederzijds tot de beoefening van het goede op te wekken", de naam "conferencie". De dagelijkse bestuurszaken berustten daarbij in handen van een meerhoofdig "bureau". In gewone zittingen - steeds geopend met het gebed: *Veni Sancte Spiritus*, gevolgd van de oratie en van eene aanroeping van den H. Vincentius van Paula - waren alleen de zogenaamde werkende leden aanwezig, leden wier werkzaamheden later uitgebreid aan de orde zullen komen. Daar naast kende de Vereniging honoraire leden, die alleen in algemene vergaderingen aanwezig mochten zijn.

Vergaderingen waarvoor de data precies waren vastgelegd en wel "op den 8 December, feestdag der ontvangen is van de H. Maagd; den eersten zondag van de vaste, den zondag van den goeden herder, jaardag der overbrenging van de overblijfselen van den H. Vincentius van Paulo, en den 19 Julij, feestdag van dien heiligen patroon". De

²⁷² Th.A. Wouters, *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch 1854-1912*, (Tilburg, 1968), 196-197.

honoraire leden wier enige taak bestond uit het jaarlijkse gedenken van de Conferentie met een gulle gift, kregen op deze vergaderingen van de president van de Conferentie een overzicht van de werkzaamheden en "staat" van de conferentie ²⁷³).

Uit de bewaard gebleven ledenlijst (zie Afb. 33) kunnen enige conclusies worden getrokken ten aanzien van de personele samenstelling der Conferentie. In de jaren 1849-1860 traden 49 personen toe tot de Vereniging, en wel in een verhouding van 29 werkende- tot 17 honoraire leden. Al die leden kenmerkten zich afgaande op de kwalificatie "Betrekking" door het feit dat zij minimaal behoorden tot de katholieke middenstand. Daarnaast kende de vereniging één "Eerelid" te weten pastoor Van Aken, en tenslotte een aantal aspirant-leden die door vroegtijdige uittreding niet doorstroomden tot de status van werkend lid. Het verdient de aandacht dat de aanwas van leden vooral plaatsvond in de jaren 1849-1852, daarnaast echter valt het grote aantal bedankjes en uittredingen op. Een aantal van dertien op de genoemde 49, waarbij leden die door vertrek uit de stad hun lidmaatschap moesten opgeven nog niet eens zijn meegeteld. De president van de Conferentie boog zich in zijn nieuw jaars rede van 1853 over deze situatie op het moment dat hij de hoop uitsprak, dat het nieuwe jaar de Conferentie voorspoed zou brengen. Had men het afgelopen jaar namelijk het ledental door uittreding dan wel overlijden zien dalen, op de drempel van het nieuwe jaar koesterde het bestuur de hoop de gelederen spoedig te kunnen versterken met waardige en trouwe leden ²⁷⁴).

²⁷³ H. Verwoert, *Wet tot regeling van het armbestuur in het Koninkrijk der Nederlanden*, (Amsterdam, 1857), 337-344.

²⁷⁴ ASV, 2, 11.

de algemene vergaderingen ²⁷⁶). Aan de basis van de personele ontwikkeling én de houding van de honoraire leden lag uiteindelijk waarschijnlijk één verschijnsel ten gronde, een verschijnsel waarnaar het jaarverslag van de Conferentie over 1855 verwees: "eene Zekere vooringenomenheid tegen de Conferencie in [de] Stad bestaande". Het bestuur had zich voordien echter steeds voorgenomen van dit feit geen melding te maken in de hoop dat de liefdewerken op den duur beter begrepen zouden worden ²⁷⁷). In een algemene vergadering in maart 1856 sprak ook kapelaan Muskens over deze vooringenomenheid óf "den geest vande Stad" waar in 1855 zelfs "vele moeilijkheden en onaangenaamheden" uit waren voortgekomen. De kapelaan was daarbij de mening toegedaan dat "geduld en liefde" zouden leiden tot het overwinnen van deze houding van de stedelijke bevolking jegens de liefdewerken van de Conferentie ²⁷⁸). Het werkterrein van de Conferentie werd in algemene zin bepaald door het uit maart 1846 daterende reglement van de overkoepelende Vereniging. Het artikel twee bepaalde daartoe: "Geen liefdewerk moet geacht worden vreemd te zijn aan de Vereeniging, ofschoon zij meer bepaaldelijk ten doel heeft, het bezoek van arme huisgezinnen. - De leden der Vereeniging benuttigen alzoo de gelegenheden om vertroosting te bieden aan de zieken en gevangenen, om onderwijs te bezorgen aan arme, verlatene of gevangene, kinderen en godsdienstige hulp te verschaffen aan hen, wien het daaraan in het doodsuur ontbreekt" ²⁷⁹).

²⁷⁶ Ibidem, 159v-160.

²⁷⁷ ASV, 10, Jaarverslag 1855.

²⁷⁸ ASV, 2, 80.

²⁷⁹ Verwoert, *Wet*, 337.

Tijdens de oprichtingsvergadering van de Conferentie in Bergen op Zoom werden onder de kop "Liefdewerken door de conferentie te ondernemen" een aantal taken - die het bestuur zich gesteld zag - aan het papier toevertrouwd. Het betrof hier zoals te verwachten op de eerste plaats het bezoeken van arme huisgezinnen, vervolgens "het beschermerschap der Kinderen" en tenslotte "het wettigen van kinderen en ongeoorloofde Zamenlevingen"²⁸⁰). Gezien het feit dat dit artikel is geschreven vanuit het perspectief van armenverzorging en armenzorg zullen hier slechts de twee eerste liefdewerken aan de orde komen. Zonder daarmee overigens het zuiver morele liefdewerk van de Conferentie tekort te doen, want - zo later zal blijken - alle liefdewerken waren doorspekt met morele overwegingen (Afb. 34).

Afb. 34. Detail van de voorzittershamer.

De ondersteuning van minvermogende gezinnen

Het liefdewerk van de St. Vincentius openbaarde zich in eerste instantie in het regelmatig bezoeken van daartoe in de vergaderingen van werkende leden voorgedragen en nadien geaccepteerde gezinnen, kortom in het zogenaamde patronaat. het patronaal was een methode van armenverzorging die in de jaren twintig van de negentiende eeuw opgang maakte in Frankrijk en Duitsland en vanaf de jaren veertig ingang vond in Nederland. In Nederland werd zij vooral gehanteerd

²⁸⁰ ASV, 1, 2v.

door de Vinceruiusverenigingen. Deze wijze van armenverzorging stoelde op de gedachte dat regelmatig huisbezoek aan mingevoeden niet alleen de mogelijkheid tot zedelijke en godsdienstige opvoeding, doch tevens een aanleiding én uitgangspunt zou kunnen vormen voor de bezochte behoeftigen om zich op te werken uit hun benarde positie. Waardoor het patronaat in theorie niet alleen borg zou staan voor armenverzorging maar zelfs zou kunnen uitgroeien naar meer fundamentele armenzorg! In de praktijk moet de behoeftige die regelmatig (welgegoede) Vincentianen op bezoek kreeg zich echter vernederd hebben gevoeld ²⁸¹). Hij wist zich immers afhankelijk van één of twee personen die hem "wogen" op de schaal van zedelijkheid en godsdienstigheid.

Te oordelen naar een zinsnede uit een "'Verslag van den Staat der Conferentie" opgesteld in februari 1849 had de Conferentie H. Maagd te Bergen op Zoom zich vooral tot taak gesteld haar zorg uit te strekken tot één bepaalde groep behoeftigen:

"De Conferencie meende wel te doen met zich bij voorraad alleen gezinnen aantetrekken van personen die in den regel niet door het Armbestuur bedeed worden en zich van openbare bedelarij onthouden, vertrouwend zij meerder nut te Stichten wanneer zij een gering aantal dezulken, die tot den handwerks- of arbeiderstand behooren en in den winter bij Stilstand van werk of andere omstandigheden zich in schulden moeten Steeken, hunne armzalige doch onontbeerlijke meubelen of Kleeding moeten verkoopen of

²⁸¹ L.F. van Loo, "Armenzorg in Nederland 1840-1860", *Tijdschrift voor Agologie* 3 (1977), 171 en L.F. van Loo, "*Den arme gegeven ...*": een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965, (Meppel, 1981), 44.

beleenen en toch nog onbekend gebrek lijden, mogt bewaren van den eersten stap tot geregelde bedeling door het Armbestuur" ²⁸²). Gelet op de economische structuur van de gemeente Bergen op Zoom én het feit dat katholieken binnen de stad zo'n 75% van het inwonertal uitmaakten haalde de Conferentie zich met dit uitgangspunt - om als een voorportaal voor het overigens zelf in financiële onmacht verkerende Rooms-Katholieke armbestuur te willen fungeren - de zorg voor een groot aantal katholieke "gezinnen" op de hals. Getuige hierbij de jaarlijkse cyclus die steeds terugkeerde in de annalen van de Conferentie. Zodra de maand december een aanvang nam vermeldde de notulen telkenjare vanuit een soort vertwijfeling: "Thans is de winter op handen". Een winter die het economisch leven verlamde en de huisvaders hun inkomen ontnam met alle gevolgen van dien. Of zo de president de algemene vergadering in december 1851 voorhield: "Een veertig getal huisgezinnen, uitmakende ongeveer 200 zielen, wier kleine middelen van bestaan gaan stilstaan, wachten min of meer op onze ondersteuning" ²⁸³). Ondersteuning die de Conferentie in principe probeerde te verlenen tot in het voorjaar de werkzaamheden - vaak schoksgewijs - herleefden en de arbeidende klasse grotendeels weer in het eigen onderhoud kon voorzien.

De ondersteuning was gekoppeld aan "het bezoek der armen aan hunne woningen". In de regel geschiedde dit één maal per week - zonodig echter tweemaal! - en wel door de werkende leden der Conferentie. In principe werden de bezoeken afgelegd door twee Vincentianen tezamen, een aantal gezinnen gold echter als uitzonderingsgevallen. De Conferentie achtte de omstandigheden in deze gezinnen namelijk niet geschikt voor de ogen van ongehuwde

²⁸² ASV, 8, Verslag . . . 25 februari 1849

²⁸³ ASV 1-n.

Vincentianen ²⁸⁴). Leek het bovenvermelde uitgangspunt te wijzen op winterbedeling zonder meer, in de zomermaanden reikte de Vincentius echter ook wel onderstand uit. Het betrof hier dan net als in de winter voornamelijk bedeling in natura, hét punt waarop de Vereniging zich onderscheidde van de reguliere armbesturen. Reguliere armbesturen die de hun toevertrouwde armen voornamelijk ondersteunden met kleine wekelijkse uitkeringen, zij het soms in de heuse wintertijd aangevuld met wat goederen in natura. In de zomermaanden ontvingen vooral hoog-bejaarden, zieken en weduwen met een aanzienlijk kindertal hulp van de Conferentie. Hierbij dient evenwel een opmerking te worden geplaatst met betrekking tot de doelstelling van de St. Vincentiusvereniging. Als vereniging beoogde de Vincentius immers op de eerste plaats geestelijke doeleinden, doelstellingen die zij niet kón verwezenlijken zonder toegang te krijgen én te houden tot de behoeftige katholieke gezinnen. Om die reden bleven de werkende leden óók in de zomer bezoeken afleggen aan in het voorjaar qua onderstand afgebouwde gezinnen, zij het minder frequente bezoeken. Doch regelmatig reikte de Vincentianen bij die bezoekjes een - geringe - ondersteuning uit om zo de geestelijke invloed bij de gezinnen veilig te stellen, zij het dat er nog wel meer op het spel stond! Een verslag voorgelegd aan een algemene vergadering in 1849 vermeldde als reden voor de zomerse bezoeken namelijk niet alleen het in stand houden van een voordien opgebouwde vertrouwensrelatie tussen gezinnen en Vincentianen, doch tevens het kunnen blijven toezien op de uitgaven van het minvermogende gezin. Juist in de zomermaanden stonden de gezinnen namelijk voor de taak om in de voorafgaande winter opgehoopte schulden in te lossen, -Om zodoende de komende winter met een

²⁸⁴ ASV, 10, Jaarverslagen 1851-1852.

"schone" lei te kunnen beginnen. Op die zware taak én "een goed gebruik" van eerder gegeven ondersteuning zagen de Vincentianen middels hun bezoeken in de zomer toe ²⁸⁵).

²⁸⁵ ASV, 1, 20v-21 en 8lv én ASV, 8, Verslag . . . 22 april 1849

Uitgaven.

Stadelijk Saldo op den 30. November 1849	= ob.
Onderstand in natura, als:	
voor 1/2 to 1/2 tarwemolens 20 9 1/2 is f 0,09 1/2	
1/2 to id id . 09 1,09 1,18 1/2	
13 to gewoon id . 13 1/2 1,45 1/2	
14 to id id . 14 2,38 2,13 1/2	
1118 to roggenbrood 58 81,44	
5 . halfpolsbrood 50 2,50	
4 . 5 end. id . 45 2,02 1/2	
25 . 9 1/2 " rundvleesch 40 11,38 14,90 1/2	
1 mud aardappelen . 120 1,20	
20 id id . 110 20,00 21,20	
7 id erwten . 1,80 33,40	
11 id id . 5,00 55,00 88,60	
60 to kost . 16 9,60	
3 flesfchen wijn . 60 1,80	
12 . kranten bier . 18 1/2 1,90	
3 id id . 10 1,20	
Verschillende leenmiddelen 7,90	
aan het uitnemen	
van 24 mudden aardappelen 15 ct 4,50	
15 id erwten . 50 7,50	
te Lamen	242 57 1/2
Brandstoffen	" "
Scheepvaart	51 34 1/2
Onderstand in geld	24 31
Bescherming der kinderen (Memorie)	" "
Verschillende hupf. werken	74 10
Verschillende uitgaven.	44 43
Totaal uitgaven	466 55

Afb. 35. Staat van uitgaven, 1849-1850.

Op basis van een dergelijke aanpak laat zich een kwantitatief beeld schetsen van de bezochte huisgezinnen. Terugkijkend op tien jaar armenverzorging door de Vincentius maakte men namelijk in 1859 de balans op: na een begin in 1849 met 36 bezochte huisgezinnen, steeg dit aantal in de daaropvolgende jaren tot 44, totdat het afnemend aantal werkende leden de Conferentie dwong dit terug te brengen tot 21, zij het dat het getal in 1858 weer was gestegen tot 26 ²⁸⁶). Ook het verschil tussen winteren zomeractiviteiten laat zich preciseren. Bij het opmaken van de balans in de algemene vergadering in juli 1859 bleek namelijk dat in de zomer slechts de helft van de bezochte gezinnen ook daadwerkelijk ondersteuning ontving. Een ondersteuning wel te verstaan van gemiddeld slechts 44 cent per week ²⁸⁷). Een schrale troost voor een gedupeerde arbeider wiens normale dagloon in principe een paar dubbeltjes hoger lag!

Zoals vermeld reikte de Vincentiusvereniging voornamelijk ondersteuning in natura uit. Een deel van die ondersteuning werd verleend in de vorm van zaken als kleding en beddegoed. Dergelijke goederen schafte de Conferentie zich aan op bijvoorbeeld openbare verkopeningen van militaire goederen of - die van panden uit de beleen-bank. In dergelijke gevallen kreeg de als zodanig aangestelde magazijnmeester opdracht om tegen een gelimiteerd bedrag zo veel mogelijk goederen aan te kopen, goederen die vervolgens tot de uitreiking in het eigen magazijn van de Conferentie werden opgeslagen ²⁸⁸). Een magazijn dat was gevestigd in "het Gesticht", een gebouw in eigendom van de Vincentiusvereniging. Een gebouw overigens waarover later in deze bijdrage meer.

²⁸⁶ ASV, 2, 145v.

²⁸⁷ Ibidem, 154.

²⁸⁸ ASV, 1, 11-12.

Naast de gebruiksgoederen lag het hoofdaccent bij de ondersteuning op het verstrekken van levensmiddelen. Welke uitgaven de Conferentie zich daarvoor over het geheel gezien bijvoorbeeld in de wintermaanden van 1849/1850 - om precies te zijn van 30 november 1849 tot 5 april 1850 - moest getroosten toont een staat met uitgaven opgenomen als afb. 35. Het zij hierbij opgemerkt, dat de ondersteuning was bedoeld voor zo'n 36 gezinnen. De post "Verschillende levensmiddelen" omvatte daarbij zaken als bouillon, suiker, citroenen en dergelijke die op doktersvoorschrift waren verstrekt. Terwijl ook wijn enkel en alleen in het geval van ziekte én op doktersadvies werd uitgereikt. Het is aardig te weten, dat de Conferentie zich het brood liet leveren door een groot aantal bakkers. Daartoe hanteerde zij een rooster waarop zo'n twintigtal bakkers voorkwamen die op basis van loting steeds voor twee maanden hun brood mochten leveren, zij het dat deze periode in 1858 werd beperkt tot één maand ²⁸⁹). Ook wist de Vincentius soms ondersteuning en leveranties te koppelen. Zo bijvoorbeeld in de winter van 1849/ 1850. In één van de zittingen in september werd inzake de ondersteuning van het gezin van de weduwe Bakx "besloten om te rekenen van primo oktober ... de gort en rijst voor de armen bij gezegde weduwe op te doen, ten einde het winkeltje door haar gehouden [in de Potterstraat], enigzins op te beuren" ²⁹⁰).

Ondersteuning in de vorm van levensmiddelen bereikte de behoeftigen in eerste instantie in de vorm van bonnen. Waartoe dit kon leiden bleek al direct in 1849 uit de reactie van ene Van de Water. Deze man betuigde zijn erkentelijkheid voor de ontvangen bonnen

²⁸⁹ ASV, 24, "Lijst der bakkers voor de Conf. Gebakken".

²⁹⁰ ASV, 1. 38.

voor levensmiddelen, doch wenste in de toekomst niet opnieuw dergelijke bonnen te ontvangen. En wel om de reden dat de bonnen op verschillende plaatsen dienden te worden ingewisseld waardoor het publiek kennis kon nemen van zijn behoeftige omstandigheden. Van de Water verzocht dan ook om ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld kleding of beddegoed, welke goederen "hij zonder die openbaarheid zoude kunnen ontvangen". In dit verzoek stemde de Conferentie toe, waarop Van de Water ter compensatie f 0,50 kreeg uitgereikt ²⁹¹). Een dergelijk incidenteel geval leidde er echter niet toe dat de Conferentie de wijze van verstrekking veranderde. Tot in 1858 vond de uitreiking van levensmiddelen als erwten, gort, rijst etcetera plaats bij één der werkende leden aan huis, daarna moesten de ondersteunden de hen toegezegde produkten afhalen aan het Gesticht van de St. Vincentiusvereniging aan de Engelsestraat ²⁹²).

Als diep religieuze instelling hanteerde de St. Vincentiusvereniging een aantal specifieke voorwaarden alvorens ondersteuning toe te kennen, voorwaarden die in een toch wel redelijk afgezwakte vorm ook wel bij andere kerkelijke armeninstellingen werden gehanteerd. Eén van die instellingen, te weten het R.K. armbestuur, zond de Conferentie overigens al in februari 1849 een missive (brief) toe "streckende om hetzelve met de werkzaamheden der Conferentie nader bekend te maken" ²⁹³). In de nu volgende alinea's zal aan de hand van een aantal "dossiers" wat nader worden ingegaan op het bedelingsbeleid van de Conferentie H. Maagd, waarbij specifieke én a-specifieke gevallen aan de orde komen.

²⁹¹ Ibidem, 15v.

²⁹² ASV, 2, 97 en 122v.

²⁹³ ASV, 1, 8.

Zo hanteerde de Vincentius net als andere instellingen het criterium dat "te jonge" personen niet voor blijvende ondersteuning in aanmerking kwamen. Iets dergelijks overkwam de gebroeders LaRoij in maart 1849, gebroeders die respectievelijk 46 en 45 jaar oud en ongehuwd waren en te boek stonden als schoen- en kleermaker. Al kregen zij in maart nog "5 Kop aardappelen ... brood en ... gort" de bezoekers dienden de gebroeders te verstaan te geven, dat zij op de eerste plaats zelf middels hun eigen ambacht óf op andere wijze in hun onderhoud behoorden te voorzien. Al naar gelang de omstandigheden bleef de Conferentie dan bereid om enige ondersteuning te geven; van ondersteuning kon echter geen sprake zijn in het geval dat de gebroeders zich eenvoudig verzoenden met hun lot ²⁹⁴). Het betrof hier echter geen besluit zonder mogelijkheid tot herroeping, want binnen één maand werden de gebroeders weer "in den gewonen onderstand opgenomen" ²⁹⁵).

Eerder was sprake van één der liefdewerken van de Conferentie: "het Beschermerschap der Kinderen". Volgens stukken uit 1850 beperkte deze zorg zich niet tot kinderen uit door de Conferentie bezochte gezinnen, doch betrok men hierbij tevens kinderen waarvan de ouders dan wel niet deelden in de zorg van de Vincentianen edoch duidelijk behoorden tot "den behoeftigen en minvermogende stand" ²⁹⁶). Zo'n gezin was de familie Kranen die vooral werd bezocht vanwege de godsdienstige opvoeding van de twee jongste kinderen, een zoon van zestien en een dochter van dertien. Het was de Conferentie er om te doen de jongen te weerhouden van landloperij en beide kinderen hun

²⁹⁴ Ibidem, 15.

²⁹⁵ Ibidem, 19.

²⁹⁶ ASV, 8, "Verslag van den Staat van het Liefdewerk voor het Beschermerschap der Kinderen ... " gedaan op 8 december 1850.

eerste H. Communie te laten doen. Lukte dit laatste, nadien verviel de jongen in zijn oude gewoonte. Bovendien weigerde de vader te verhuizen vanaf de Zuidzijde der Haven - zoals de bezoekers wensten - om de zedelijkheid der dochter veilig te stellen. Gezien de weigerachtigheid van dit gezin besloot de Conferentie daarop de onderstand te beëindigen ²⁹⁷).

Ook in andere gevallen speelde onwil - of was het slechts onvermogen? - van de bezochte gezinnen een rol wanneer de Conferentie zich genoodzaakt zag om bepaalde activiteiten te staken. Zo maakte men in de algemene vergadering van 8 december 1849 gewag van de opname in onderstand van een weduwe en haar kinderen. De Conferentie stelde zich hierbij ten doel om de vrouw die zich schuldig maakte aan bedelarij van deze "soms gevaarlijke gewoonte" af te brengen. Maar helaas de moeite en adviezen waren blijkbaar tevergeefs, want in de volgende algemene vergadering in april werd mededeling gedaan van het feit dat men dit gezin weer aan haar lot had moeten overlaten ²⁹⁸).

De voorafgaande alinea's lijken de indruk te wekken alsof de Vincentiusvereniging "haar" gezinnen - los van de beoogde diepere achtergronden - voornamelijk benaderde in het kader van armenverzorging, oftewel de huisgezinnen vooral bijstand in het directe levensonderhoud. Die indruk zou het werk van de Vincentianen echter tekort doen. Net als veel van hun standgenoten voelden namelijk ook zij zich aangetrokken door het gebod: "In het zweet zijns aanschijns zal de mensch zijn dagelijksch brood eten" ²⁹⁹). In een

²⁹⁷ ASV, 1, 19.

²⁹⁸ Ibidem, 52v én ASV, 8, Verslag ... 14 april 1850.

²⁹⁹ H.J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, (Haarlem, 1851), 269.

dergelijke geest speelden veel auteurs die zich in de negentiende eeuw wijdden aan het probleem van de reusachtige armoede dan ook met de gedachte, dat het zonder meer verstrekken van bedeeling en dergelijke slechts zou bijdragen aan juist een vermeerdering van die armoede, - aan de "ledigheid" van de armere bevolking. Velen hanteerden dan ook als een al verbeterende remedie het verschaffen van werk aan de armen, die daardoor zelf hun brood zouden kunnen verdienen. Een remedie waaraan velen indachtig de stelregel "dat het brood des te hooger geschat en des te kariger verteerd wordt, naarmate zijn bezit door meer zweetdruppelen verkregen is" ³⁰⁰) een soort vormende invloed meenden te mogen toeschrijven. Waarschijnlijk waren het dergelijke overwegingen die de Conferentie H. Maagd Maria er toe brachten om naast de lopende armenverzorging ook een poging te wagen op een terrein dat achteraf kon worden betiteld met armenzorg. Zo deelde de president van de Conferentie de leden tijdens een zitting in oktober 1850 mee, dat één van de bezochte gezinnen er al enige tijd in was geslaagd om zelf gedeeltelijk in het eigen onderhoud te voorzien en wel door middel van "het doen Spinnen van Koehaar". Daar het Bureau goede mogelijkheden zag om op dergelijke wijze meerdere personen werk te kunnen verschaffen leek het gewenst ook anderen de vaardigheid aan te leren. Waartoe één van de zusters uit de orde van de Franciscanessen van Roosendaal die in deze jaren een aan de Hoogstraat gevestigde meisjesschool dreef zich inmiddels "het bedrijf" al eigen had gemaakt om het later te kunnen onderwijzen ³⁰¹).

³⁰⁰ N.B. Donkersloot, *Gedachten over armoede, hare oorzaken en voorbehoedingsmiddelen*, (Tiel, 1849), 49.

³⁰¹ ASV, 1, 94v.

Het her en der uitsteken van de voelhorens leerde al snel dat een tapijtfabrikant in Breda bereid was de produkten af te nemen waardoor de Vincentianen hoop gingen koesteren om op korte termijn een aantal arme mannen "eenige verdiensten" te kunnen bezorgen. Een speciale commissie "voor het Liefdewerk der Ambachten" toog in deze aan het werk en van de zijde der Conferentie volgde het opstellen van een lijst met personen - mannen die ledig gingen - die in de op te zetten spinnerij aan het werk gezet zouden kunnen worden. Het opstarten vergde natuurlijk wat financiële middelen, het waren een aantal leden van de Conferentie die onderling de zo ongeveer benodigde 70 gulden bijeenbrachten ³⁰²).

Vanaf eind december 1850 vond het spinnen plaats in het Gesticht en wel onder toezicht van een deskundige die de vrije kost en f 2,- per week ontving. Het spinnen gebeurde regelmatig door zo'n "10 mannen en jongelieden", van wie enkelen de vaardigheid als snel onder de knie kregen. Ontvingen alle werkers dagelijks een brood, alleen de ijverigsten kregen een premie in de vorm van kledingstukken ³⁰³). Aan het starten van het spinnen waren voor sommige behoeftigen duidelijke consequenties verbonden, zo werden de eerder genoemde broeders LaRoij van de lijst der bezochte gezinnen afgevoerd omdat zij weigerden het spinnen te leren ³⁰⁴).

Al in maart 1851 bleek het spinnen niet te leiden tot de verwachte resultaten. Oudere lieden hadden moeite om de vaardigheid aan te leren, terwijl jongeren die de vaardigheid wel meester waren geworden slechts 75 cent per week wisten te verdienen ³⁰⁵). In de

³⁰² Ibidem, 95v en 97.

³⁰³ Ibidem, 99.

³⁰⁴ Ibidem, 99v.

³⁰⁵ Ibidem, 104v.

algemene vergadering van 4 mei 1851 werd ten overstaan van de leden uiteengezet waarom het spinnen geen succes was geworden én waarom de activiteit in de zomermaanden slechts op beperkte schaal voortgang zou vinden. Als cruciale zaken golden in deze: "het moeilijke van het aanleeren, het vuile der bewerking en de geringe verdiensten". Redenen die behoefden die met het spinnen waren begonnen er toe hadden gebracht er niet in door te gaan ³⁰⁶).

In het najaar van 1851 viel tenslotte het doek voor de spinnerij. Want zelfs zij die de vaardigheid oppakten leverden "te zwaar werk" af, wat waarschijnlijk zijn reden vond in het meestal niet zo vingergevoelige werk dat de nieuwbakken spinners misschien eens voordien hadden verricht. Financieel gezien sloeg de balans voor dit project negatief uit: beliepen de totale uitgaven van de Conferentie f 162, 18, de ontvangsten daarentegen slechts f 152,65 ³⁰⁷).

Een totaal andere vorm van het verschaffen van "werk" aan haar behoeftigen introduceerde de Conferentie in de zomer van 1851. Het betrof het rapen van mastproppen oftewel denneappels. Het ging hier om een activiteit bedreven "door personen die tot geen ander werk bekwaam waren". Voor geraapte proppen ontvingen de armen in de zomer een laag bedrag, terwijl het uitventen van de appels in de wintermaanden - wanneer zij dienden als brandstof - de nodige winst moest opleveren ³⁰⁸). Financieel gezien wierp echter ook deze activiteit - bedreven in de jaren 1851-1854 - geen resultaat af, de uitgaven (f 22,05) overtroffen namelijk de opbrengst (f 18,85). Waarbij echter

³⁰⁶ Ibidem, 108v-109.

³⁰⁷ Ibidem, 123v en 135v-136.

³⁰⁸ Ibidem, 113 en 123v.

dient te worden aangetekend dat van de 135 zakken proppen die waren verzameld er slechts 82½ werden verkocht ³⁰⁹).

In de algemene vergadering van 8 december 1853 kwamen de veelvuldig door de bezochte gezinnen geuite "groote Klagten ... , over de geringe verdiensten door gebrek aan werk" aan de orde. Een situatie die de Conferentie klaarblijkelijk moeilijk zelf kon veranderen, al verscheen er eind 1853 wederom een lichtpuntje ³¹⁰). De gebroeders Asselbergs, in het dagelijks leven vooraanstaande fabriekseigenaren, presenteerden de Conferentie namelijk een plan dat behoeftige huisgezinnen thuiswerk in het vooruitzicht stelde. Het werk bestaande uit "het plakken van Vodden" kon "al naar gelang de grondstof ... en de handigheid" de thuiswerkers zo'n f 1,50 à f 3,00 opleveren, zo spiegelden de heren Asselbergs voor. Kortom weer een situatie die hoop leek te bieden voor de toekomst en de Conferentie besloot dan ook om gezinnen waarin werkloosheid heerste - of waarin men enige vrije dagen had te adviseren dit werk aan te nemen ³¹¹). Ook hier werd de hoop echter de bodem ingeslagen, want het jaarverslag van de Conferentie over 1854 vermeldde: "In plaats van aanwakkering, vermindert van lieverlede de lust voor dit werk en houden zich nog slechts enkele personen daarmede bezig" ³¹²).

De conferentie temidden van echte armbesturen

Zoals in de inleiding al vermeld, bewoog de St. Vincentiusvereniging in Bergen op Zoom zich op het terrein van armenverzorging en armenzorg temidden van een aantal reguliere armbesturen. In relatie

³⁰⁹ ASV, 24, "Lijst der geleverde Mudde Mastproppen".

³¹⁰ ASV, 8, Verslag ... 8 december 1853.

³¹¹ ASV, 2, 33v.

³¹² ASV, 10, Jaarverslag 1854.

tot die armbesturen stelde de Vereniging zich qua uitgangspunten en benaderingswijze nogal uniek op, die opstelling belette haar echter geenszins om zich organisatorisch gezien een zelfde plaatsje te verwerven als de al bij haar oprichting bestaande armeninstellingen. De volgende alinea's zullen dit aantonen.

Was het in sommige gevallen gebruikelijk dat armbesturen de krachten bundelden, de Conferentie onttrok zich hier niet aan. Bij haar ondersteuning werkte de Vincentius soms "samen" met het Algemeen armbestuur, al bleef het wel eens bij een poging daartoe. Zo bijvoorbeeld in het geval van "de huisvrouw van Foussa", een vrouw wier echtgenoot gedetineerd was. Deze vrouw had in de winter van 1848/ 1849 onderstand genoten van het Algemeen armbestuur, reden voor de Conferentie om dat bestuur te verzoeken bij - toegezegde - hernieuwde onderstand deze te verstrekken via haar omdat zij immers het gezin bezocht. Aan dit verzoek werd echter geen gevolg gegeven, niettemin besloot de Conferentie het gezin in onderstand op te nemen "aangezien de Conferencie alzoo met eene Kleine wekelijksche bijdrage in den winter zoude kunnen volstaan" ³¹³). Overigens trok de Vereniging zich ook het lot van een dochter van de vrouw aan. In september deed zich namelijk een mogelijkheid voor haar te plaatsen "als boerenkindermeisje buiten de .stad, tegen vrije kost". Dit betekende wel dat de Vincentius zich genoodzaakt zag om voortaan de moeder de vijftien cent huur te vergoeden die het meisje tot dan toe had verdiend in een voor haar ongeschikte dienst ³¹⁴).

Eén van de gevallen van "gezamenlijke" ondersteuning betrof in de zomer van 1852 een gezin bestaande uit een "sedert lang gevaarlijk ziek" zijnde man en een vrouw die de zorg had voor een baby van drie

³¹³ ASV, 1, 24v en 25v.

³¹⁴ Ibidem, 36v.

weken. Dit gezin ontving van het Algemeen armbestuur slechts f 0,75 per week. Het was de opname in ondersteuning van dit gezin door de Vincentius die de verkoop van "alle hunne meubeltjes uit broodsgerebrek" voorkwam ³¹⁵).

De relatie tot het R.K. armbestuur mocht goed genoemd worden in die zin dat zij jarenlang op de hoogte werd gehouden van gegevens betreffende personen die van de Conferentie materiële hulp ontvingen. Daarnaast was er ook wel sprake van gezamenlijke ondersteuning. Zo stemde het armbestuur in 1850 toe in een verzoek om f 0,50 per week mee te betalen aan de zorg voor de kinderen van ene Nicolaas Buts die zelf in het Gasthuis verbleef. In later jaren echter betekende dit meebetalen in de bestedingskosten voor de zeven jaar oude Marijns Buts die voor f 40,- (kostgeld + onderwijs) was geplaatst in "het gesticht voor arme Kinderen te Huijbergen". Een samenwerking die in 1855 zelfs de lof oogstte van de bisschop van Breda ³¹⁶). In de loop van de vijftiger jaren ging de relatie tot het R.K. armbestuur zich echter steeds meer kenmerken door een zekere terughoudendheid, een houding vooral ingegeven door financiële overwegingen. Zo werd in juli 1856 dan ook besloten om personen die woonden in "het Armgebouw" of het Armenblok niet meer te bezoeken om zo dubbele ondersteuning te voorkomen én zich zo niet te mengen in zaken die het R.K. armbestuur alleen aangingen ³¹⁷). Immers, wat het laatste be-

³¹⁵ ASV, 8, Verslag . . . 18 juli 1852.

³¹⁶ ARKA, "Handelingen en Aantekeningen van het Rh Kk Armenbestuur te Bergen op Zoom" (Handelingen), 11 oktober 1850 N. 344. Daar deze stukken in een particulier archief berusten, was inzage alleen mogelijk dankzij de bereidwillige medewerking van de Parochiële Charitas Instelling H. Maagd Maria. ASV, 2, 23 en 64v.

³¹⁷ ASV, 2, 86v.

treft, het genoemde armbestuur beheerde het als zodanig bekend staande Armenblok.

De Conferentie van de H. Maagd onderscheidde zich duidelijk van het R.K. armbestuur op het punt van de "zedelijke bedeling", wat nog eens extra werd geaccentueerd door het bestaan van een eigen bibliotheek.

Een bibliotheek die eigenlijk pas ontstond nadat men het verlangen naar stichtende lectuur meende te bespeuren. Er fungeerde zelfs één werkend lid als bibliothecaris, een functie waaraan een heuse instructie verbonden was. Artikel één van die instructie luidde:

"De Bibliothecaris is belast met de verzameling - van leesboeken, geschikt voor de personen, die door de Conferencie worden ondersteund - van Schoolboekjes, Cathechismus en andere leerzame boeken, geschikt voor de Kinderen door de Conferencie gepatrocineerd, - van Rosenkransen, Medaljes, - prentjes of andere voorwerpen van godsvrucht, welke in de bezochte huisgezinnen kunnen worden verspreid ...".

Als voorwaarde was wel gesteld, dat elk werkje vóóraf een keuring diende te ondergaan, waarna een stempel als blijk van goedkeuring opname als aanwinst in de bibliotheek niet meer in de weg stond. Na enige omzwerving belandde de collectie bij "de Broeders van het Christelijk onderwijs" op de Vlasmarkt, oftewel de Broeders van Huijbergen die woonden aan het onderste deel van de tegenwoordige Hoogstraat. Later werd de collectie overgebracht naar het eigen Gesticht van de Vereniging ³¹⁸).

Op het terrein van de gezondheidszorg trof de Conferentie direct na haar oprichting uitgebreide maatregelen. Zo wist zij zich verzekerd van de diensten van heel- en vroedmeester A.J. van Opdorp en apotheker J .P. Verlinden, die bereid waren tegen een verminderd tarief te werken.

³¹⁸ ASV, 1, 9 en 16.

Daarnaast nam de "StadsArmengeneesheer" D. Braber het op zich om de zieke behoeftigen die de Conferentie onder haar hoede had gratis te behandelen ³¹⁹). De euforie was echter van korte duur. Begin 1850 bleek namelijk dat de rekeningen van Van Opdorp hoog op waren gelopen, terwijl zich daarbij nog het sombere vooruitzicht voegde dat hij niet langer tegen een laag tarief zijn diensten beschikbaar wilde stellen. De Conferentie wendde zich daarop tot de stadsheermeester en stadsvroedvrouw met het verzoek de behoeftigen van de Vincentius "te verzorgen gelijk de Armen". Een verzoek waarin de heermeester E.D. van de Putte in ieder geval toestemde ³²⁰).

In het geval van ernstige ziekte bestond er onder de behoeftigen blijkbaar nogal wat verzet tegen een opname in het Gasthuis. Een situatie waaruit voor de Conferentie extra kosten voortvloeiden, terwijl de zieken thuis bovendien geen behoorlijke behandeling kon worden geboden gelijk in het Gasthuis. Daarom besloot de Conferentie in september 1850 dan ook om één lijn te trekken met het R.K. armbestuur, dat "haar" zieken zonder onderscheid des persoons liet opnemen in het Algemeen Burger Gasthuis. Let wel op straffe van beeindiging der bedeling! Wat in het geval van de Vincentius betekende dat weigerachtige gezinnen niet meer bezocht zouden worden ³²¹).

Gelet op de levensomstandigheden moesten de kosten voor medische verzorging óók voor de Vincentiusvereniging aanzienlijk zijn geweest. Financiële problemen in 1855 waren er dan ook de oorzaak van dat de Conferentie besloot "om voor 't vervolg geen geneesmiddelen meer uit

³¹⁹ Ibidem, 4 en 6.

³²⁰ Ibidem, 58v.

³²¹ Ibidem, 91.

te reiken noch zieken in het Gasthuis te zenden" ³²²). Archiefstukken van later datum betreffende een overzicht van tien jaar St. Vincentius in Bergen op Zoom maakten duidelijk, dat na 1855 de verpleging in het Gasthuis "in den regel" voor rekening van het R.K. armbestuur geschiedde ³²³).

Droeg een eerder geciteerd artikel uit het Reglement voor de Vereniging de Vincentianen op zorg te dragen voor bijstand voor hen wiens doodsuur was aangebroken, de Conferentie in Bergen op Zoom had ook een uitgebreide regeling voor de laatste gang van hen die de laatste levensadem reeds hadden uitgeblazen. Het betrof hier armen die onder de zorg van de Conferentie vielen en zelf geen lid waren van enig begrafenisfonds. In een daartoe opgesteld reglement waren naast de administratieve- ook de ceremoniële handelingen opgenomen voor een dergelijke begrafenis. Een begrafenis waar van de zijde der Conferentie vier werkende leden bij aanwezig waren, zij het "op de meest mogelijke discrete wijze voor de familie der overledene". Organisatorisch gezien ging het dan om een begrafenis "op den voet der Armbesturen" met een gratis graf en vrij gebruik van rouwmantels en baarkleed, goederen die het Wees- en Armkinderhuis normaliter verhuurde ³²⁴).

Een wijze van ondersteuning van behoeftigen die de St. Vincentiusvereniging in het algemeen propageerde was de oprichting van een "spijskokerij". In het jaarverslag over 1853 maakte de Conferentie te Bergen op Zoom melding van het feit niet tot oprichting van een dergelijke keuken te willen overgaan, omdat de financiële

³²² ASV, 8, Verslag . . . 8 december 1855.

³²³ ASV, 2, 145v.

³²⁴ ASV, 1, 43v-44 en 59 én Archief Stadswees- en Armkinderhuis, 18, missive d.d. 23 oktober 1849 no. 30/2.

middelen ontbraken én de behoeftigen zelf voldoende hout konden sprokkelen om hun eten te koken. Waarmee de Conferentie wellicht blijk gaf van een niet al te juist begrip van het nut van zo'n centrale keuken!

In het jaar 1856 kon het bestuur echter vermelden dat het R.K. armbestuur zo'n keuken had opgezet. Was de als "soepkookerij" betitelde centrale keuken in de winter van 1855/1856 nog tijdelijk gevestigd in de keukens van de Blokstallen, nadien richtten de armmeesters in de nabijheid van het Armenblok een huisje in tot "spijskookerij" ³²⁵). In haar jaarverslag wees het bestuur van de Vincentius op het feit dat "de vertrouwelijkheid tussen [haar] en het armbestuur" de Conferentie in staat zou stellen bonnen te kopen, terwijl de behoeftigen bovendien sowieso al profiteerden van de buitengewone bedelingen van het R.K. armbestuur ³²⁶). En inderdaad kocht de Vereniging in de winter van 1856/ 1857 enige tientallen spijsbonnen à raison van f 0,06 per stuk. In

*Afb. 36. Ph.J. Muskens (1820-1902).
Kapelaan, later deken, geestelijk
adviseur van de conferentie.*

³²⁵ ARKA, Handelingen 8 december 1855 N. 448, 18 december 1855 N. 449 en 26 december 1855 N. 450 én ARKA, Register inhoudende vervolg der Correspondentie ... , missive d.d. 10 juli 1856.

³²⁶ ASV, 10, Jaarverslagen 1853 en 1856.

de daaropvolgende winter schafte de Vincentianen zich zelfs "100 Kaartjes Spijs" aan, zij het tegen een prijs van zeven cent ³²⁷).

Na later bleek beschouwde de Conferentie het aankopen en uitdelen van de bonnen slechts als een proef op de som of het krachtige voedsel uit de spijskokerij beter voldeed dan de erwten, gort of rijst die zij zelf sedert jaren verstrekten. Een proef op grond waarvan de Vincentius in 1858 na vele tientallen "Kaartjes Spijs" haar conclusies trok. Op grond van haar eigen oordeel prees de Conferentie de kwaliteit van het voedsel, doch hier stond tegenover dat de bezochte gezinnen zeiden "zich beter te kunnen voeden met [de] gewone bons dan de voor hetzelfde bedrag uitgereikte spijzen uit de spijskokerij". Zij het op andere gronden, met name dit laatste argument telde voor de Vereniging. Op grond van duidelijk financiële overwegingen vermelden de archiefstukken namelijk de uitspraak: "Moesten wij onze gezinnen van welke sommigen nog al talrijk zijn zoveel geven als voor eenmaal voldoende is, dan zou ons dit werkelijk duurder uitkomen" ³²⁸). Waarmee het lot van - ook - dit experiment was bezegeld. Op zichzelf beschouwd had het op financiële gronden gestrande experiment eens te meer het bewijs geleverd dat de Vincentiusvereniging organisatorisch gezien in Bergen op Zoom gewoon één van de armeninstellingen vormde. En heus niet alleen vanwege het uitreiken van "Kaartjes Spijs" ...

³²⁷ ASV, 8, Verslag ... 23 april 1858.

³²⁸ ASV, 2, 101 én ASV, 10, Jaarverslag 1858.

Staat van Inschrijvers bij de Conferentie.

Namen.	Dagte- ning der Inschrijving	Tegenaal bedrag per					Aanmerkingen.
		Week.	Maand.	Drie Maanden.	Half Jaar.	Jaar.	
Mr. de veld van Borchard.	1849 1 juli	-25					betaald p. maand
Mij. de veld P. J. Schellerg.	2 "	-25					"
Mr. de veld de Bloekendochters	3 "			1.50			geeft in 1 juli (overvallen)
Mij. Anna Saltsind.	16 "		-50				"
de veld P. J. Tergraben.	21 "		1. -				"
de veld J. H. van den Boorn.	23 "				6. -		
de veld J. de Romboutkalkgraske.	2 maart				52. -		geeft in 1 maart.
Mij. Mogen, geb. Kerkhoff.	2 -				5.20		"
Mr. van Loock, geb. Stevend.	2 -				5.20		"
de Doumaire Luyfers, geb. Mathuysen	2 -			19.50			"
P. van Saet.	30 -	-50.					geeft in 1 april.
Mr. de veld M. L. Magnie	6 april.				2.50		"
de veld A. J. B. Hogenacke.	6 -	-25					" (Hogenacke)
de veld G. J. de veld.	18 -		-40				"
de veld J. C. Keraent A.	22				1.50		5. - geeft in 22 april.
Cornelis Dietvorstrijkebuurt.	31 juli						" 1 aug.
Esther Hoenning.	3 aug.						5. - " 6 "
de veld G. J. de veld / Krennert.	3 -	-25					" 1 "
Marie Sanders, dienstbaad.	31 aug.		-20				" 1 sept.
P. H. van der.	31 -						16. - " 1 octob. (opgeeft)
Mr. de veld, geb. Bink.	1 novemb.						6. - " 1 nov.
Wd. J. van Rijnd.	1 -						2. - " 1 nov.
de veld J. L. van der.	26 -				4.50		" 1 nov.
de veld J. L. van der.	27 -						7.50 - " 1 dec. (in 51 feb. danda)
Mij. de veld J. L. van der.	27 -						7.50 - " 1 dec. : danda
Karlmal P. H. H. H.	28 dec.	-25					- " 1 jan 1850.
Mij. A. M. A. Volentes	11 jan 1850					5 -	- " 1 jan 1850
L. van der.	28 april.		-10				- " 1 april 1850
J. de veld.	18 april					5. -	- " 1 aug 1850.
J. de veld.	15 jan 1851					5.00	- " 1 jan 1851
Ann. de veld.	15 -					5.00	- " 1 -
Mij. de veld, geb. Rottens	31 -			1.25			- " 1 -
de veld M. de veld.	5 feb.					5.00	- " 1 -

Afb. 37. Staat van inschrijvers bij de conferentie, 1849.

Inkomsten en uitgaven ten behoeve van armlastige gezinnen

Aandacht schenken aan financiële zaken betekent in het geval van de St. Vincentius-vereniging het aanroeren van een reeks problemen, die uiteindelijk invloed uitoefende op de onderstand die de Conferentie kón verlenen. Zo wees de president in een algemene vergadering in december 1853 op de zwakke financiële positie van de Vereniging, terwijl hij gelijk de "eisen" aanstipte die de wintertijd aan de Conferentie stelde. Eisen die met name in de winters van 1853/ 1854 en 1854/ 1855 hoog opliepen onder invloed van de voor minvermogende gezinnen o zo onbarmhartige slechte weersomstandigheden.

Het waren daarbij naast de vroegtijdig tot stilstand komende economische activiteiten vooral de stijgende prijzen van levensmiddelen die de gezinnen doch evenzeer de Conferentie parten speelden. De gevolgen bleken uit de vergelijking betreffende de wekelijks - aan 36 gezinnen met 180 zielen - uit te reiken bonnen. Zo kostten in gunstiger seizoenen de broodbonnen zo'n zeven cent per stuk, in de winter van 1853/ 1854 liep dat bedrag voor het wel 60 bonnen op tot vijftien cent. Eenzelfde vergelijking ging op voor de uitgereikte 25 bonnen erwten. Betaalde de Conferentie hier in normale winters veertien cent per stuk voor, de strenge winter dreef de prijs op tot f 0,20. Dergelijke ontwikkelingen leidden er toe dat de Vincentius zich iedere week gesteld wist voor een extra uitgave van ruim vijf gulden ³²⁹). Deze situatie laat zich nog eens illustreren met de prijzen voor levensmiddelen uit de uitgaven-staten van de Conferentie. Wanneer de prijsvergelijking wordt beperkt tot het brood dan tekenen de problemen zich al duidelijk af. De prijs van het wat luxere

³²⁹ ASV, 2, 36 én ASV, 8, Verslag ... 8 december 1853.

tarwebrood liep bijvoorbeeld op van 15½ cent in juli 1853 tot ... 22 cent in januari 1854. Ook de prijs van roggebrood - hét volksvoedsel! - steeg in deze maanden en wel van aanvankelijk tien cent tot ... zestien cent in februari. Voorwaar prijsstijgingen die een aanslag vormden op een min of meer constant budget ³³⁰).

In de winter van 1854/ 1855 leidden de financiële problemen daadwerkelijk tot dramatische gevolgen op het terrein van het bedelingsbeleid. Al in begin december moest de president de algemene vergadering bekennen:

"Treurig is het ... als zich vaders of moeders van talrijke huisgezinnen aanmelden die bij gebrek aan Werk, hunne Kinderen het hoogstnodige voedsel niet kunnen verschaffen, noch tegen het gure weder niet Kunnen beschutten, door gemis aan dekking, Kleeding en brandstoffen, en wij hen niet Kunnen helpen hetgeen sedert eenige weken herhaaldelijk is gebeurd".

Daartoe aangezet door kapelaan Muskens (Afb. 36) zag de vergadering zich toch genoodzaakt om bij de bestaande financiële situatie géén nieuwe huisgezinnen aan te nemen ³³¹). Een besluit waaraan de werkende leden nadien streng de hand hielden getuige het feit dat in april 1855 moest worden vastgesteld dat het aantal bezochte gezinnen gelijk was gebleven. In de wintermaanden was aan levensmiddelen, kleding en geld "slechts" f 167,78 uitgereikt, uitgespreid over 3 maanden en 33 gezinnen dus ongeveer 39 cent per gezin per week. Daarnaast echter had de Conferentie ook één mud - geschonken - aardappelen uitgereikt en 5½ mud erwten, kortom "19 Kop eetwaren" (of 19,6 liter) per gezin. Een situatie die de president als ware Vincentiaan deed concluderen: "Die geringe aalmoes is alzoo

³³⁰ ASV, 8, Verslagen ... 1 juli 1853 en 2 december 1853, tevens ASV, 15.

³³¹ ASV, 2, 56.

minder geweest eene voldoende Stoffelijke aalmoes, ... dan wel eene introductie om in het huishouden troost en goeden raad te brengen"³³²).

Onder druk van de weinig rooskleurige financiële positie werd de Conferentie in december 1855 gedwongen ingrijpende maatregelen te nemen. Nadat van het R.K. armbestuur de mededeling was ontvangen dat zij voortaan geen beschermelingen van de Vincentius meer zou ondersteunen om zo dubbele bedeling te voorkomen, achtte de president de tijd rijp om financiën en bedeling in overeenstemming te brengen. In de vergadering van 14 december werd op grond van "de bekrompenheid [der] geldmiddelen, welke niet toelieten om de bezochte gezinnen met den ... winter op gelijke voet met het Armbestuur te ondersteunen" dan ook besloten om het aantal te bezoeken gezinnen te beperken. Geschrapd van de lijst werden die gezinnen die grotendeels in hun eigen behoeften konden voorzien en tevens gezinnen die in relatief gezien niet zo urgente omstandigheden verkeerden. Het betrof hier dertien "huisgezinnen" waaronder enkele heuse gezinnen met soms zes kinderen³³³).

Achteraf rechtvaardigde de Conferentie deze handeling in het jaarverslag over 1855 door te wijzen op het feit dat de afgevoerde gezinnen zouden profiteren van de door het R.K. armbestuur bestierde spijskokerij en tevens zouden delen in "de opbrengst eener algemeene inschrijving door eene Commissie aan de huizen der ingezetenen gedaan". Een wat duistere over "aanzienlijke middelen" beschikkende commissie waarop ook het R.K. armbestuur in haar annalen

³³² Ibidem, 65v-66.

³³³ Ibidem, 76v en 77v.

zinspeelde, nader onderzoek leverde echter geen verdere informatie op over de activiteiten van de commissie ³³⁴).

Als gevolg van de beperkte financiële middelen moest de Conferentie schipperen, ook met de wel uitgereikte bedeling, neem bijvoorbeeld vlees. In een enkel geval deelde de Conferentie in gulle giften zoals bijvoorbeeld met Pasen 1851 (22 Ned. Ponden rundvlees) en ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijk van de industrieel Arn.

Asselbergs in 1858, gelegenheden waarbij de behoeftigen konden genieten "van eene voor hen zeer zeldzame spijs" ³³⁵). In 1860 heette het echter dat de normale bedeling met vlees ter gelegenheid van Pasen te duur was, terwijl toch slechts kleine porties konden worden uitgereikt en zieke of herstellende behoeftigen toch wel vlees ontvingen. Daarom besloot het bestuur de vroeger hiervoor aangewende middelen te besteden aan de opvoeding van ene Maria Jobels en wel door haar te plaatsen in het gesticht voor arme kinderen te Breda. De opname van een meisje genaamd Catharina Sters in een gesticht voor gevallen meisjes in Gent werd eveneens uit deze middelen bekostigd ³³⁶).

Het waarom van de zo beperkte financiële speelruimte blijkt duidelijk bij een nadere blik op het financieel beheer. De voornaamste bron van inkomsten die de Conferentie genoot was de post "Vrijwillige giften en inschrijvingen van honoraire leden en weldoeners". Als Afb. 37 is daartoe een "Staat van Inschrijvers bij de Conferencie" uit de eerste jaren van het bestaan van de instelling opgenomen. Op de lange termijn brachten deze inschrijvingen tezamen zo'n 250 gulden per jaar

³³⁴ ASV, 10, Jaarverslag 1855.

³³⁵ ASV, 1, 108v en ASV, 2, 138.

³³⁶ ASV, 2, 164v en 167, tevens ASV, 8, Verslag ... 27 april 1860.

op. In een jaar als 1857 bracht de totale genoemde post f 346,05 op, oftewel ruim 72% van de ontvangsten van de Vincentiusvereniging. Daarnaast was de Conferentie afhankelijk van de inzamelingen die op de wekelijkse zittingen en de algemene vergaderingen plaatsvonden. Leverden de zittingen in 1857 nog f 86,- op, de vergaderingen slechts f 14,82 ³³⁷). Resultaten kortom die in de loop der jaren een doorn in het oog van het bestuur werden.

Tijdens een algemene vergadering in maart 1860 maakte de president namelijk een vergelijking tussen het ledental en de inzamelingen in de zittingen, een vergelijking die hem deed concluderen dat elk lid gemiddeld slechts tien cent per week had bijgedragen. Een situatie die voorwaar om verbetering vroeg ³³⁸). Ook over de houding van de honoraire leden was het bestuur niet tevreden, getuige enige - vertwijfelde - zinsneden uit het jaarverslag over 1860. Een verslag waarin viel te lezen: "De honoraire leden begrijpen hunne betrekking niet. Zij wonen zeldzaam de algemeene Vergaderingen bij, en hunne jaarlijkse bijdragen tezamen bereiken het bedrag niet van meenige jaarlijkse inschrijving" ³³⁹).

De bestaande relatie tussen de financiële stand van zaken én het aantal ondersteunden is samengevat in de onderstaande tabel. Vóóraf dient te worden opgemerkt dat de Conferentie in 1852 voor de eerste maal een opgave verstrekke aan de gemeentelijke autoriteiten, wat leidt tot omissies. Daarnaast verdient het vermelding dat de aantallen ondersteunden duiden op respectievelijk het aantal huisgezinnen én het aantal zielen begrepen onder die gezinnen.

³³⁷ ASV, 10, financiële opgave over 1857 mét berekeningswijze.

³³⁸ ASV, 2, 163v.

³³⁹ ASV, 10, Jaarverslag 1860.

Financieel overzicht Sint Vincentiusvereniging

jaar	inkomsten van allerlei aard		omvang onderstand in f		Aantallen ondersteunden	
	f		geldelijk	anderzins	tijdelijk	
1850					43-	
1851					44-	
1852	855,32	a	790,27	b	37-	191
1853	802,29	a	789,80	b	38-	195
1854	800,36	c	60,82	862,28	38-	198
1855	670,37	c	25,07	618, 18	34-	169
1856	648,57	c	2,33	501,96	21-	114
1857	475,48	c	23,52	403,10	185	/29-151 d
1858	502, 13	c	18, 11	545,68	199	/26-145 d
1859	450,15	c	13,25	433,86	145	/29-155 d
1860	600,80	c	10,22	568,95	32-	161

Gegevens ontleend aan: ASV, 10, Verslagen over 1850 en 1851; NA, vervolginventaris no. 38; en Gemeenteverslagen, Hoofdstuk X Armwezen.

- Ontleend aan de post "Inschrijvingen en bijdragen van contribuerende leden".
- Het materiaal vermeld alleen: "Onderstand in geld".
- Vanaf 1854 werden de ontvangsten vermeld als: "Collecten, inschrijvingen en andere vrijwillige bijdragen".
- Hier zijn twee cijferreeksen vermeld: vóór de streep de officiële opgave aan de Gemeente Bergen op Zoom, achter de streep de cijfers uit de interne jaarverslagen van de Conferentie. Waarbij laatstgenoemde opgave waarschijnlijk het meest betrouwbaar moet worden geacht.

Onder opmerkingen noteerde de Conferentie bij de opgave over 1853 nog: "Er is minder ontvangen dan uitgegeven veroorzaakt door dien er hogere bedelingen zijn moeten worden toegelegd uithoofde der duurte van levensmiddelen. het te kort zal gedekt worden uit de inschrijvingen en bijdragen van contribuerende leden en begiften

over 1854" ³⁴⁰). Zoals zij spoedig zouden bemerken koesterden de Vincentianen hier nog valse hoop, want wellicht onder invloed van de "vooringenomenheid" die in de stad heerste tégen de Vincentius daalde inkomsten vanaf 1854 gestaag! Daarom diende het aantal bededen én de uitgereikte ondersteuning in evenredigheid te worden verminderd, zoals de tabel laat zien. Hierdoor werden uiteindelijk de minvermogende gezinnen, die hun lot in handen van de Vincentiusvereniging hadden gesteld, het slachtoffer van de financiële zwakte van de Vereniging. Gelet op de verrichtingen van de andere armbesturen in Bergen op Zoom was dat echter geen unieke situatie!

Armenschool

In de inleiding tot deze bijdrage werd al gewezen op het onderscheid tussen armenverzorging en armenzorg. In de vorige paragrafen was - met uitzondering misschien van de alinea's gewijd aan een werkverschaffingsproject - vooral sprake van armenverzorging, kortom ondersteuning bedoeld om de behoeftigen in hun ergste nood bij te staan. In de twee paragrafen die nu volgen ligt het accent op de armenzorg, oftewel activiteiten schijnbaar bedoeld om een duurzame verbetering in de positie van de armen aan te brengen. Een terrein dat zich hiervoor bij uitstek leende was het onderwijs.

Aan het begin van de vijftiger jaren van de vorige eeuw kende de stad Bergen op Zoom al twee "Armenscholen". Zo was er een school van het Departement tot Nut van 't Algemeen die onderwijs aan arme jongens en meisjes verleende, terwijl er sinds 1841 een door Soeur Clara (Antonia Verhoeven) opgerichte school bestond ³⁴¹) die alleen

³⁴⁰ NA, vervolginventaris no. 38, tabel: "Genootschappen welke aan schamele armen onderstand verleen".

³⁴¹ Sloomans, Honderd jaar.

meisjes onderwees. Een derde school op dit terrein ontsproot aan de activiteiten van de St. Vincentiusvereniging, of liever gezegd aan één van de liefdewerken van de Vereniging.

Eén van de eerder geschetste liefdewerken die de Conferentie in Bergen op Zoom zich ten doel had gesteld betrof "Het Liefdewerk van het Beschermerschap der Kinderen". Het liefdewerk was volgens het terzake opgestelde reglement voornamelijk gericht op "het Godsdienstig en eerste wetenschappelijk onderrigt van Kinderen uit de huisgezinnen door de Conferentie bezocht, of van onvermogende Kinderen welke zij zich bijzonder aan(trok), zonder dat de ouders geregeld w[e]rden ondersteund". Gold het hier in principe gratis te ontvangen onderwijs, wanneer de "kieschheid" dit belette en de goede naam van de desbetreffende ouders in het geding zou kunnen komen was de Conferentie zelfs bereid bij te dragen in kosten voortvloeiende uit te betalen schoolgeld en - aan te schaffen schoolbehoeften. Het reglement bevatte een soort stimulans in de richting van de kinderen die het onderwijs zouden ontvangen. Wanneer een leerling(e) zich namelijk duidelijk manifesteerde door lof verdienende prestaties kon dit leiden tot het uitreiken van kleine beloningen aan de kinderen. Beloningen in de vorm van "prentjes, medaljes, boekjes of Kleedingstukken" die zouden worden uitgereikt tijdens plechtige bijeenkomsten.

De financiële voorzieningen die op het punt van dit liefdewerk werden getroffen vormen een verhaal apart. Op de eerste plaats kwamen er middelen ter beschikking door van de gewone inkomsten van de Conferentie 5% af te zonderen. Naast speciale giften vormde tenslotte een "Fonds tot Beschermerschap der Kinderen" een derde bron van inkomsten. Deelname aan dit fonds was uitsluitend gereserveerd voor kinderen van vijf tot twaalf jaar, die minimaal één cent per week

dienden bij te dragen. De kinderen, die voor deelname toestemming van hun ouders behoeften, werden uitsluitend als deelnemer geaccepteerd wanneer de president van de Conferentie nadrukkelijk van mening was dat deelname "Christelijke liefde voor de Armen" bij het kind zou opwekken. Om de belangstelling van de kinderen levend te houden werden zij enkele malen per jaar uitgenodigd bij plechtige gebeurtenissen binnen de Conferentie ³⁴²).

In eerste instantie richtten de - werkelijke - activiteiten van de Conferentie op onderwijsgebied zich voornamelijk op het godsdienstonderricht. In een op initiatief van pastoor Van Aken ³⁴³) begin 1849 gestarte "school" - bemand met broeders - ontvingen zowel jongens die de lagere school bezochten - als zij die geen onderwijs volgden onderricht "in de eerste beginselen der Christelijke Leer". Onderricht, dat deels in de ochtenduren vóór schooltijd - en deels overdag plaatsvond. Meisjes die onder de zorg van de Conferentie vielen bezochten de zusterschool op de Hoogstraat, waar zij een min of meer compleet onderwijsprogramma aangeboden kregen, te weten: "lezen, schrijven, vrouwelijke handwerken en de Christelijke leer". Waarbij dient te worden vermeld dat zowel de broeders als de zusters kosteloos onderwijs gaven ³⁴⁴).

Naast het godsdienstonderwijs stimuleerde de nog jonge Conferentie in 1849 ook het bezoeken van de lagere school door behoeftige kinderen. Probleem hierbij was echter dat het reglement van het Beschermerschap wel het "Geregeld wetenschappelijk onderrigt" benadrukte, doch dit "zoo veel mogelijk op Catholieke Scholen of bij

³⁴² ASV, 1, 26v-28.

³⁴³ Ibidem, 52v.

³⁴⁴ ASV, 8, Verslag ... 8 december 1849.

Catholieke onderwijzers" ³⁴⁵). En dat terwijl stukken uit het archief van de Vereniging het beeld schetsten als waren in die dagen alle onderwijzers in Bergen op Zoom de protestantse gezindte toegedaan ³⁴⁶). Het waren in eerste instantie dan ook voornamelijk slechts meisjes uit behoeftige gezinnen die tot het bezoeken van de lagere school werden aangezet. Hun vorderingen op school hield de Conferentie nauwkeurig bij ³⁴⁷).

Het waren de vorderingen en daarnaast de gedragingen van de behoeftige kinderen die telden in de ogen van de Vincentianen, zij het dat zij een haast onvoorstelbare houding aannamen jegens de kinderen. Op dagen als 19 juli - de feestdag van de H. Vincentius! - reikte de Conferentie prijsjes uit voor getoond goed gedrag. Zo bijvoorbeeld op 19 juli 1849 toen 25 arme kinderen in aanwezigheid van "Kleine Beschermers der Kinderen" in een algemene vergadering hun prijsjes kregen. De president van de Conferentie schetste daarbij om te beginnen een beeld van de H. Vincentius, dé vriend van arme kinderen, waarna hij zich tot de arme kindertjes in persoon richtte met de woorden:

" ... Gij gaat nu de belooning voor uwe naarstigheid en vlijt, maar vooral voor uwe deugd ontvangen, en dat wel onder het oog van uwe geliefde herder, die zoo veel voor brave Kinderen over heeft; Het is aan deze lieve Kinderen, die gij hier ziet, dat gij uwe prijzen te danken hebt, die door de opoffering van de Centen, welke zij van hunne ouders voor hun vermaak ontvingen, ons in staat stellen om die voor U aantekopen. Wij hopen dat het de braven zal aansporen om op hunner weg voorttegaan, en de anderen om zich voor goeds

³⁴⁵ ASV, 1, 27.

³⁴⁶ ASV, 10, Jaarverslag 1861.

³⁴⁷ Zie noot 344.

te gaan beteren, en zich meer en meer waardig te maken de zorgen voor hun welzijn besteed".

Waarna de kinderen hun prijsjes ontvingen, prijsjes voor goed gedrag die zij in uiterste nederigheid móchten ontvangen ³⁴⁸).

In haar zitting van 5 oktober 1849 sprak de Conferentie haar teleurstelling uit over het feit, "dat niet, tegelijk met het Godsdienstig onderrigt, aan de ... Kinderen lager onderwijs kon gegeven worden". Voordien was die gedachte al geuit door de beschermheer van de Conferentie vicaris Van Hooijdonk en - de pastoor van de parochie van de H. Maagd C. van Aken. Koesterde eerstgenoemde naast belangstelling voor godsdienstig onderwijs ook interesse voor gewoon lager onderwijs en wellicht zelfs voor een combinatie van beiden in de vorm van bijzondere confessionele scholen ³⁴⁹), laatstgenoemde had nog op hoge leeftijd zijn zinnen gezet op de oprichting van "eene R.C. School ... voor Kinderen van armen en minvermogenden". Gebiologeerd door de gedachte 'hoe heilzaam ... tweevoudig en tezamen hand aan hand gaande onderwijs zoude wezen voor het jeugdige geslacht, waarop in de toekomst voor het welzijn [der] stad [de] grootste hoop zich [zou] moet[en] vestigen" - besloot de Conferentie uiteindelijk om de nodige stappen te ondernemen om te komen tot de oprichting van "eene Bijzondere School der Ie Klasse" ³⁵⁰). Wat in de termen van de Schoolwet uit 1806 stond voor een school die toebehoorde "aan zede-

³⁴⁸ ASV, 1, 31.

³⁴⁹ C.J.M. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw*, (Tilburg, 1964), 72.

³⁵⁰ ASV, 1, 40v-41.

lijke lichamen, zoals diakonieën, godshuizen, weeshuizen ... " ³⁵¹) - en in dit geval de Conferentie van St. Vincentius di Paulo.

Daar gemeenten onder de wet uit 1806 het recht mochten uitoefenen om vergunningen te verlenen tot het oprichten van lagere scholen, het zogenaamde autorisatierecht, zond het bestuur van de Conferentie een rekest aan de Gemeente Bergen op Zoom. Waarop de Plaatselijke Schoolcommissie - bestaande uit drie leden waaronder twee Vincentianen - advies moest uitbrengen aan Burgemeester en Wethouders (B&W). De te volgen procedure leidde uiteindelijk tot een positief advies én toestemming van B&W. Dat alles uiteindelijk volgens de officiële motivering op de eerste plaats om het gemis van een stedelijke armenschool op te vangen. Meer belang hechtte men waarschijnlijk echter aan de mogelijkheid die zich voordeed "om [een] groot getal arme jongens [...] , in de gelegenheid te stellen, om door een gepast onderwijs tot zedelijkheid en Godsdienst te [...] worden opgeleid, en tot nuttige leden van de Maatschappij zich te vormen". Zeker gezien het feit dat die jongens zich tot dan toe veelvuldig schuldig maakten aan bedelarij ³⁵²).

Na een van gemeentewege gevoerde sollicitatieprocedure volgde tenslotte in april 1850 - na goedkeuring van Gedeputeerde Staten - de aanstelling van Gerardus van der Bom, "een broeder uit het gesticht te Oudenbosch", als onderwijzer aan de nieuwe school. Deze broeder Franciscus bezat "den derden rang" als onderwijzer ³⁵³). Het geschetste initiatief van de St. Vincentius leidde er toe dat in een volgend

³⁵¹ C. Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland*. ('s-Hertogenbosch, 1920), 141 e.v.

³⁵² NA, Bundel no. 78, missive d.d. 19 november 1849.

³⁵³ Ibidem, "Extract uit het register der Besluiten van de Gedeputeerde Staten der Provincie Noord Brabant", d.d. 26 maart 1850, tevens ASV, 1, 69.

Gemeenteverslag melding kon worden gemaakt van een nieuw middel aangewend "tot leniging en vermindering der armoede" waarbij het handelde om "de oprigting eener school van Kosteloos onderwijs van arme en minvermogende jongens" ³⁵⁴). In mei 1850 startte het onderwijs op de school en al spoedig bleek er een grote toeloop van leerlingen te zijn. Zo zeer zelfs dat er behoefte ontstond "aan een ruimer Schoollokaal niet alleen voor de gezondheid der Broeders en Kinderen, maar ook om in de gelegenheid te zijn de arme en minvermogende Kinderen, die zich aanboden op te nemen" ³⁵⁵). In een jaarlijks overzicht noteerde de gemeente namelijk al direct 140 leerlingen voor de school ³⁵⁶).

Aan de ruimteproblemen kwam al snel een einde doordat de Vereniging in juni 1850 speciaal ten behoeve van de school een pand aankocht ruim genoeg voor enkele schoollokalen, het zogenaamde Gesticht. Het betrof hier "eene huizing, remise, verdere aangehorigheden, erve en tuin, staande en gelegen ... aan de noordzijde van de Engelsche straat letter F no. 46" (het huidige pand no. 32, naast voormalige bankgebouw), waarvan de Conferentie zich voor een totaal bedrag van f 7060 de eigenaar mocht noemen ³⁵⁷). Dit bedrag werd bijeengebracht middels schenkingen én het aangaan van een schuld ten bedrage van f 4300. Die f 4300 vulde men op de eerste plaats met een renteloos toegezegd bedrag van f 500 en voor de resterende som "werd eene Negotiatie in aandelen ieder van f 100,-

³⁵⁴ Gemeenteverslag 1851.

³⁵⁵ ASV, 1, 82.

³⁵⁶ NA, vervolginventaris no. 38, "Supplementaire Tabel der Armenscholen ... Dienst 1850".

³⁵⁷ ASV, 1, 76v en 78v-79.

renteloos of met interest geopend" ³⁵⁸) waarbij de Conferentie de rente voor de f 1800 toegezegd tegen 4% verkreeg uit een aparte inschrijving. De negotiatie was in feite een obligatielening met een looptijd van 19 jaar, ieder jaar werden namelijk twee "actien" uitgeloot en afgelost. Aflossing vond plaats uit middelen verkregen via giften óf uit de opbrengst van "met gepaste tusschenpozing te houden Liefdadigheidsverlotingen" ³⁵⁹). En dat alles onder toezicht van het Bureau waaraan het financieel beheer van het Gesticht - afgezonderd van de verdere administratie - was opgedragen (Afb. 38).

Al in december 1850 had er een dergelijke verloting plaats gevonden, zij het toen nog om wat buitengewone inkomsten te verwerven. Leden van de Conferentie waren daarbij opgeroepen om sieraden, gebruiksgoederen dan wel handwerkprodukten af te staan die als prijzen zouden kunnen dienen. Met zelfs twee door de Koningin geschonken vazen werd de uiteindelijke verloting - die plaatsvond in het Stadhuis - een groot succes: 1500 loten à 50 cent leverden de Conferentie f 750 op ³⁶⁰). In 1852 bracht de verloting slechts f 499,50 op, omdat de loten toen alleen in Bergen op Zoom waren verkocht terwijl in 1850 ook conferenties in Steenberg en Roosendaal hadden gekocht ³⁶¹). Nadien bracht de eens in de twee jaar te houden loterij steeds zo'n 500 gulden op, waarmee de huisvesting van de school gewaarborgd leek.

³⁵⁸ ASV, 10, Jaarverslag 1851.

³⁵⁹ ASV, 1, 115v-116.

³⁶⁰ Ibidem, 72, 83 en 99.

³⁶¹ ASV, 2, 4v én ASV, 8, verslag ... 8 december 1852.

Afb. 38. Het zogenaamde "gesticht", magazijn en schoolgebouw van de conferentie, Blauwehandstraat 36, gebouwd in 1867.

De samenvoeging van armen- en burgerschool

De zorg voor de armenschool zoals die draaide vanaf mei 1850 berustte bij een speciale Schoolcommissie uit de Vereniging. Zorg veranderde op den duur echter in zorgen, omdat de school die moest bestaan van de gaven die weldoeners verstrekten op den duur over onvoldoende middelen kon beschikken. De gaven bleken namelijk niet opgewassen tegen de grote toevloed van leerlingen en de daarvoor vereiste voorzieningen.

In haar zitting van 4 december 1851 boog de Conferentie zich zodoende over de donkere financiële toekomst van de school, waarbij echter een plan van de pastoor uitkomst bood. In brede katholieke kring leefde namelijk de vraag of het onderwijs op de school niet "mocht worden uitgestrekt tot kinderen uit den gegoeden stand, voor de welke in de ... stad ten eenenmale de gelegenheid ontbr[a]k om tevens met eene burgerlijke eene godsdienstige opvoeding te bekomen". Een ontwikkeling die perspectief zou bieden voor de instandhouding van de armenschool. Zij het dat er blijkbaar wat twijfel bestond of een dergelijke activiteit wel verenigbaar was met de doelstelling van de Conferentie, want de notulen van de Vereniging vermeldden nadrukkelijk dat een nieuwe burgerschool "een liefdewerk tot ondersteuning der Armenschool, als zoodanig vallende in den kring der werken waarmede de Vereniging zich ... bezig hield" betrof. Waarop uiteindelijk een adres naar B&W werd gezonden ³⁶²).

In dit adres schetste het bestuur van de Conferentie de ontwikkeling die de armenschool had ondergaan en benadrukte zij de organisatorische en financiële gevolgen die voortvloeiden uit de enorme toeloop van leerlingen. Al met al boezemde deze ontwikkeling

³⁶² ASV, 1, 122.

haar de vrees in dat het steeds moeilijker zou worden om de school in stand te houden door middel van vrijwillige bijdragen van leden en weldoeners. Reden voor de Conferentie om "bedacht [te] zijn op nadere middelen om hare onderneming staande te houden en de heilrijke werking daarvan uittebreiden".

Het adres geeft echter niet alleen een beeld van de activiteit rondom de school, doch veeleer van de houding van de Vincentianen tegenover de behoeftige kinderen en waarschijnlijk ook - volwassenen. Als ultiem argument om toestemming te verkrijgen voor de uitbreiding van het onderwijs werd namelijk gewezen op het feit dat arme kinderen al vanaf 1850 "Godsdienstig en wetenschappelijk onderwijs" ineen ontvingen, op welke grond de Vincentianen meenden dat B&W "het noodzakelijke daarvan voor Kinderen uit den gegoeden stand, die eenmaal de Kern [der] burgerij zouden moeten uitmaken, voorzeker te eerder [zouden] willen erkennen" ³⁶³). Het college van B&W én de geconsulteerde Schoolcommissie bleken vatbaar voor dergelijke argumenten, want op 9 december - slechts vijf dagen na het opstellen van het adres! - werd de Conferentie vergunning verleend om op de bestaande school "het onderwijs ook te mogen doen geven aan kinderen uit den gegoeden stand van hare opzigters en inteekenaars". Als extra voorwaarde stelde het college dat het onderwijs voortaan zou worden gegeven "door eenen Hoofdonderwijzer, van den vereischten rang en bekwaamheid" ³⁶⁴). Aan welke kwalificatie broeder Franciscus blijkbaar niet voldeed, want per 1 januari 1852 werd zijn contract opgezegd. Waarna de Conferentie een contract sloot voor de duur van vijf jaar met een onderwijzer genaamd J.P. Brogtrop die afkomstig was uit Breda. Het kwam er in deze zaak eigenlijk op neer

³⁶³ NA, Bundel no. 78, adres d.d. 4 december 1851 No. 134.

³⁶⁴ Ibidem, missiven d.d. 8 december 1851 en 17 december 1851.

dat onderwijs aan kinderen uit de burger-klasse betere onderwijzers eiste dan onderwijs aan armere kinderen, want Brogtrop bezat "den tweeden rang", broeder Franciscus slechts "den derden" ³⁶⁵).

Alle aandacht van de Conferentie op onderwijsterrein was vanaf 1852 gericht op de gecombineerde Armen- en Burgerschool, waarbij het schoolgeld van de kinderen op laatstgenoemde school diende om de behoeftige kinderen onderwijs te kunnen blijven geven. Al in maart 1852 viel te constateren dat zo'n 70 leerlingen de burgerschool bezochten ³⁶⁶), alléén jongens wel te verstaan. Alle bemoeienis met het onderwijs aan meisjes uit behoeftige gezinnen die de zusterschool op de Hoogstraat bezochten was namelijk per 1 juli 1851 beeindigd. Dit vanwege - duistere redenen die verband hielden met "den geest van het algemeen Reglement der Vereniging". De burgermeisjes echter die deelnamen aan het Fonds voor het Beschermerschap was bij die gelegenheid wel verzocht hun financiële bijdragen te blijven geven, zij het rechtstreeks aan de zusters ³⁶⁷).

Een op het oog belangwekkend onderdeel van het eerder genoemde reglement dat alle activiteiten op het onderwijsterrein regelde, betrof de toekomst - ná het schoolbezoek - van de aan de Conferentie toevertrouwde kinderen. Het reglement droeg de Vincentianen op de kinderen, zij het met toestemming van de ouders, "na vooraf grondig het *minst onontbeerlijk wetenschappelijk onderrigt* genoten te hebben, te bezorgen in diensten, op ambachten, winkels of andere gelegenheden tot het aanleeren van eenige Kostwinning - alles met inachtneming van den aanleg der Kinderen en vooral van de

³⁶⁵ ASV, 1, 124v-l 25 én NA, Bundel no. 78, "Extract uit het Register der Besluiten van de Gedeputeerde Staten ... " d.d. 27 januari 1852.

³⁶⁶ ASV, 1, 129.

³⁶⁷ Ibidem, 112.

braafheid der meesters of bazen en van de makkers, met welke de Kinderen in aanraking [zouden] komen" ³⁶⁸).

De omvang van de groep leerlingen die in de een of andere werkkring geplaatst werd is niet zonder meer duidelijk, al biedt een initiatief uit het begin van 1851 wat aanknopingspunten. Na overleg met de geestelijkheid besloot de Conferentie namelijk om bij wijze van proef op zondag aan "ambachtsleerlingen uit de bezochte huisgezinnen" enig onderwijs te geven ³⁶⁹). Het kader waarin dit plaatsvond bleek nadien op een algemene vergadering in mei 1851. In die vergadering werd gesproken over "Kinderen, die, na hunne eerste H. Communie, de scholen verlaten hadden, weldra het weinige wat zij geleerd hadden vergeten waren en spoedig tot onwetendheid van en laauwheid in het volbrengen hunner godsdienstpligten vervielen, terwijl bovendien de Zondagen door hen werden doorgebracht in vermaken, dikwijls zeer gevaarlijk voor hunne zeden". Een situatie die aanleiding had gegeven tot het onderwijs op de zondag, ná het lof. Onderwijs, niet gegeven vanuit de gedachte de jongeren grondige kennis bij te brengen, doch onderwijs veeleer bedoeld om de ambachtsleerlingen hun godsdienstige plichten te doen laten nakomen. Beliep het aantal leerlingen op de zondagen in eerste instantie zo'n 23 in de leeftijd van twaalf tot zeventien jaar ³⁷⁰), nadien liep het getal op tot 36. Tót dat in 1856 de lessen bij gebrek aan leerlingen werden gestaakt ³⁷¹).

Sprak de vroegere apostolisch vicaris en sinds 1853 bisschop van Breda, Mgr. Van Hooijdonk, in een missive uit april 1855 nog over de hoop voor de toekomst die de school van de Conferentie levend hield,

³⁶⁸ Ibidem, 26v-28. Mijn cursivering.

³⁶⁹ Ibidem, 102v.

³⁷⁰ Ibidem, 108v.

³⁷¹ ASV, 2, 146.

hoop die voortvloeide uit het feit dat de school een groot aantal leerlingen kende ³⁷²), in werkelijkheid waren de opgaven nogal bedriegelijk. Al in december 1853 had de president - sprekend over de armenschool - de algemene vergadering te verstaan gegeven, dat van de 140 "aangegevene Kinderen" er slechts 60 à 80 ook daadwerkelijk de school bezochten. Reden dus om de ouders te bespelen! ³⁷³) In 1856 speelde hetzelfde probleem weer: onder allerlei voorwendsels bleven de kinderen in de zomer van school weg. Zij het dat extra bezoeken aan de ouders er voor zorgden dat zo'n 20 leerlingen meer de school regelmatig bezochten ³⁷⁴).

Op het eind van de vijftiger jaren raakte de school in de greep van een desastreuze ontwikkeling: "namen de inkomsten der burgerschool trapsgewijs af, [daarentegen] vermeerderden de Kosten door het vereischte getal of de hoogen gevorderde honoraria van hulponderwijzers en Kweekelingen" ³⁷⁵). Een ontwikkeling die voortvloeide uit het feit dat veel leerlingen de burgerschool vroegtijdig verlieten, terwijl het officieel aantal leerlingen op de armenschool aangroeide tot zo'n 200 in 1859 ³⁷⁶). Financieel gezien betekende dit dat de doelstelling uit het begin van de vijftiger jaren: het financieren van de armenschool uit de inkomsten van de burgerschool - niet langer haalbaar was. Vanaf 1858 leverde het totale schoolproject bijgevolg jaarlijks een deficit van zo'n 100 gulden op ³⁷⁷).

³⁷² Ibidem, 64v.

³⁷³ Ibidem, 36.

³⁷⁴ Ibidem, 82v-83 en 90v.

³⁷⁵ ASV, 10, Jaarverslag 1861.

³⁷⁶ ASV, 2, 124 en 154, tevens ASV, 10, Jaarverslag 1860.

³⁷⁷ Ibidem, 124.

De ondergang van de school van de Conferentie werd bespoedigd door de wet op het openbaar lager onderwijs van 1857. Door invoering van deze wet - die het aan gemeenten overliet het aantal scholen te bepalen - ontstond in Bergen op Zoom een zodanige onderwijsstructuur dat deze nadelige effecten uitoefende op de Vincentiusschool. Al met al leidde dit er toe, dat de Conferentie begin 1861 de burgerschool overdroeg aan hoofdonderwijzer Brogtrop, zij het onder bepaalde voorwaarden. Eén van die voorwaarden betrof de opname van jongens van arme en minvermogende ouders, kosteloze opname wel te verstaan. Bovendien vloeyde uit de regeling, opgesteld naar aanleiding van de nieuwe onderwijswet, de stichting voort van een openbare school voor minvermogenden. Tot tevredenheid van de Vincentianen stond aan het hoofd van deze school "een braaf Katholiek onderwijzer". Met een gerust hart kon de Conferentie haar handen dus van de armenschool aftrekken en zelfs in juni 1862 het Gesticht verkopen ³⁷⁸).

Terugkijken op zo'n tien jaar onderwijs, waarin jaarlijks gemiddeld volgens opgave zo'n 140 arme kinderen en later ook 112 burgerkinderen de school bezochten ³⁷⁹), kan er één belangrijke conclusie getrokken worden. Een conclusie niet uitsluitend van toepassing in Bergen op Zoom, want de bewoording is ontleend aan een werk over het onderwijs in Breda in deze jaren.

In weerwil van een eerdere opmerking verdient het aandacht de term armenzorg voorzichtig te hanteren waar het de school van de Yinceniusvereniging betreft. Inderdaad vormde de school een bijdrage in het doorbreken van een zeker isolement van de arme jeugd. Maar die bijdrage was klein waar het "gewoon" lager onderwijs betrof, al

³⁷⁸ ASV, 10, Jaarverslagen 1861 en 1862.

³⁷⁹ ASV, 2, 147.

werd in sommige gevallen blijkbaar uitzicht geboden op een soort "leerplaats". Teleurstellend was vooral het feit dat er geen "echte sociale bekommernis" aan het onderwijs ten grondslag lag. Zo bleven de arme en burgerkinderen in naam en waarschijnlijk ook in plaats gescheiden binnen de school óf vond die scheiding onvoldoende plaats en daalde bijgevolg het aantal leerlingen uit de gegoede stand. Eén overheersende geest hing namelijk steeds boven deze armenscholen:

"Terwijl men aan de ene kant door middel van onderwijs de arme wilde verheffen, dacht men er aan de andere kant niet aan de pauper als gelijkwaardig te beschouwen. Hadden enerzijds de armenscholen, ... het bijbrengen van verstandelijke en nuttige kennis als doelstelling, anderzijds beoogden zij de arme tevredenheid met zijn lot in te prenten en eerbied voor de hogere standen bij te brengen" ³⁸⁰).

Want welk een verschil bestond er al niet tussen de arme én de gegoede kinderen op de feestdag van de H. Vincentius, de dag dat de arme jeugd in nederigheid prijsjes mócht ontvangen.

De liefdewerken kritisch bekeken; een conclusie

Naar buiten toe heeft de St. Vincentiusvereniging zich in de jaren vijftig van de vorige eeuw steeds gepresenteerd als een instelling die een duidelijk ander terrein bewerkte dan de reguliere armbesturen binnen de stad. Zo stelde de Conferentie zich in 1855 in een officieel schrijven gericht aan de Gemeente voor als een "genootschap" wars van elke vorm van voortdurende bedeling, doch veeleer gericht op het bezoeken van arme gezinnen. Waaraan zij echter toevoegde wel - kleine - ondersteuning te verlenen, doch die te gebruiken om een vertrouwensrelatie te kweken tussen bezoekers en bezochten. Een

³⁸⁰ Brok, *Verhouding*, 93-94.

vertrouwensrelatie op basis waarvan de Vincentianen hoopten "in de arme gezinnen, godsdienst, Zedelijkheid, orde, en reinheid en oppassendheid te bevorderen" ³⁸¹).

Wat betreft de diepere achtergrond die de liefdewerken van de Vereniging beheerste én het tot het uiterste doorgevoerde patronaat onderscheidde de in 1849 opgerichte Conferentie H. Maagd Maria zich inderdaad duidelijk van de overige armbesturen, óók van het R.K. armbestuur. In de alledaagse praktijk en wellicht onder druk van de heersende omstandigheden voerde de Conferentie echter op veel punten sámen met de armbesturen die ene "strijd" tegen de heersende armoede, armoede die voor veel inwoners van de stad zelfs de meest elementaire levensbehoeften buiten bereik hield. Zo trachtte de Vincentiusvereniging de haar toegewijde minvermogende gezinnen met een zekere regelmaat op hetzelfde niveau te bedelen als het in de stad werkzame R.K. armbestuur. En zij het dan overwegend in natura, de ondersteuning bedroeg in geldwaarde ook nooit meer als enige dubbeltjes per week. Daarnaast stond de Vereniging - zoals ook gebruikelijk bij andere instellingen - haar armen bij op een terrein als de gezondheidszorg. Steeds vormden de financiële middelen bijeengebracht op basis van liefdadigheid echter de maat die aangaf hoever de armenverzorging reikte. Wat in het geval van een strenge winter en/of hoge voedselprijzen betekende dat de verzorging - ongewild - tekort moest schieten.

Afgezien van het voorgaande valt het niet te ontkennen, dat de Vincentiusvereniging qua benadering van het armoede-probleem een duidelijk eigen gezicht toonde. Als één van de weinige instellingen hield de Conferentie zich namelijk bezig met activiteiten op het terrein van de armenzorg, zij het niet met onverdeeld succes. Zo liep het

³⁸¹ NA, A: Armenwezen 1850-1880, missive d.d. 25 februari 1855 No. 234.

werkverschaffingsproject - bedoeld om de armen zichzelf uit hun benarde positie te laten opwerken - uit op een mislukking. Misschien speelde gemakzucht bij de behoeftigen hierin een rol, een aanwijsbare rol speelde echter het werk op zich. Bood het aangeboden werk de minvermogenden al geen perspectief, tegelijkertijd stelde het hen veelal voor onoverkomelijke problemen gezien hun arbeidsverleden. Veelbelovend leek in dit kader ook de armenschool die de Vereniging in 1850 startte, helaas echter kwam het accent té veel te liggen op de godsdienstige vorming. Terwijl armenzorg in de ware zin des woords juist vroeg om nadruk op het "wetenschappelijk" onderricht. Niettemin mag de aanzet in deze niet verontachtzaamd worden.

Sleutel tot de handelingen van de leden van de St. Vincentius-vereniging zal steeds blijven de achtergrond waartegen zij hun werken verrichtten. Getrouw aan de uitgangspunten van de overkoepelende Vereniging stond hierbij steeds de "heiliging der leden" centraal. Juist in een decennium waarin het armoede-probleem alle aandacht opeiste, hebben de morele, zedelijke én maatschappelijke uitgangspunten van de Vincentianen zeker tot onbegrip en waarschijnlijk zelfs tot afkeer geleid in een stad als Bergen op Zoom. Hoe valt het anders te verklaren dat de Conferentie na een voortvarend begin kreeg te kampen met een aanzienlijk ledenverloop, de Conferentie zich binnen de stad wist geconfronteerd met een zekere "vooringenomenheid" jegens de Vereniging en tenslotte ook op financieel terrein de kansen zich tegen de Vincentianen keerde?

Oorzaak van dit alles is waarschijnlijk geweest dat de geest van waaruit de Vincentius haar werken verrichtte slechts een klein gedeelte van de katholieke bevolking aansprak. Immers van de twintig toch met het lot van de minvermogenden begane R.K. armmeesters die in de jaren vijftig als zodanig fungeerden waren er slechts zeven lid van de St.

Vincentiusvereniging. Eens te meer een bewijs voor het feit dat de Vereniging op den duur alleen weerklank vond bij die Bergenaren die zich wel voelden bij een uitspraak zoals de president van de Conferentie die in maart 1860 deed. In een rede voor de algemene vergadering hield hij de leden - sprekend over de liefdewerken van de Vereniging - namelijk voor:

"Tegenover weinige goede uitkomsten hebben wij dikwijls reden van ontevredenheid over sommige onzer armen die met eenig regt de leden kwalijk stemmen. Wachten wij ons wel van onszelver daardoor te laten ontmoedigen. In het algemeen hebben wij te doen met menschen van bekrompen en baatzuchtige begrippen; doch ook deze zijn arme ledematen van onze Zaligmaker en wat wij met eene goede meening voor hen doen is zoo niet altoos doeltreffend voor hen, niettemin vruchtbaar en heiligend voor onszelven" ³⁸²).

Aantekeningen

Deze bijdrage is ontslaan na bewerking van een aantal paragrafen uit een in okt ober 1984 onder begeleiding van prof. dr. J .J. Woltjer tot stand gekomen doctoraalscriptie voor het hoofdvak Vaderlandse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. De titel van deze scriptie luidt: "Gebukt onder de last van de verzorging van minvermogenden ... Een beschrijving van het armwezen in Bergen op Zoom rond het midden van de 19e eeuw".

Gebruikte afkortingen

APHM	Archief van de Parochie van de H. Maagd Maria ten Hemelopneming
------	---

³⁸² ASV, 2, 164.

ARKA	Archief van het Rooms-Katholiek Armbestuur
ASY	Archief van de St. Vincentiusvereniging
NA	Archief van het Gemeentebestuur 1814-1914

Alle archieffondsen c.q. in het notenapparaat vermelde archiefstukken berusten in het Gemeentearchief te Bergen op Zoom, zij het met uitzondering van het Archief van het Rooms-Katholiek Armbestuur. Dit laatste archief berust in particuliere handen.

Mille periculis

Hof van Bergen

Grangea Nostra

Zuydt

